

BAOU
Education
for all

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

प्रथम वर्ष सेमेस्टर - 1

SL - AEC - 104

संस्कृत भाषा: स्वरूप अने परिचय

B.A. (Honours)

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૯૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છે: ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી ડૉ. અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

સંસ્કૃત ભાષા: સ્વરૂપ અને પરિચય

નિદર્શન:	
પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
વિષયસમિતિ:	
પ્રો. લલિત પટેલ પ્રો. નિરંજન પટેલ	આચાર્ય, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ
સંપાદન:	
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા ડૉ. રાખી જૈન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શન (વિષય)	
ડૉ. શાંતિકુમાર પંડ્યા	નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક, સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. નિરંજન પી. પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.
ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, વડોદરા.
ડૉ. વિશ્વનાથ જી. શાસ્ત્રી	નિવૃત્ત આચાર્ય, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાધનપુર, પાટણ.
લેખન	
ડૉ. વિશ્વનાથ જી. શાસ્ત્રી	નિવૃત્ત આચાર્ય, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાધનપુર, પાટણ.
ડૉ. શાંતિકુમાર પંડ્યા	નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક, સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. નિરંજન પી. પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ-2024 (નૂતન સંસ્કરણ)

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

સંસ્કૃતભાષા – સ્વરૂપ અને પરિચય

SL - AEC - 104

એકમ-1: સંસ્કૃત ભાષા પરિચય

એકમ-2: વ્યાકરણના રૂપાખ્યાનો

એકમ-3: વૈદિક સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

એકમ-4: ઋગ્વેદનું સંહિતાનો સવિસ્તૃત પરિચય

એકમ-5 : કથા સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

એકમ-6: લૌકિક (વૈદિક) કથાનું સ્વરૂપ

એકમ-7: નીતિકથાઓ અથવા પ્રાણીકથાઓ

:: રૂપરેખા ::

1.0 ઉદ્દેશો (Objectives)**1.1 સંસ્કૃત ભાષા સ્વરૂપ અને વિકાસ****1.2 બોલચાલની ભાષા-સંસ્કૃત****1.3 ભાષાની વ્યાખ્યા (પરિભાષા)****1.4 સંસ્કૃત એક ભારોપીય ભાષા તથા તેમાં થતાં પરિવર્તનો****1.0 ઉદ્દેશો (Objectives)**

વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકમાં તમે –

- (1) સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વિષયક જાણકારી મેળવી શકશો.
- (2) સંસ્કૃત ભાષાના સ્વરૂપ વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- (3) પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત બોલચાલની ભાષા હતી તેનાથી અવગત થઈ શકશો.
- (4) ભાષાની પરિભાષાથી અવગત થઈ શકશો.
- (5) સંસ્કૃત ભાષા અને ભાષા વિજ્ઞાન એકબીજાના પૂરક છે. તે તમે જાણી શકશો.
- (6) ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમ પ્રારંભિક હોઈ વ્યાકરણ વિષયમાં સ્વરાન્ત – વ્યંજનાન્ત તથા ધાતુ રૂપોનો અમુક અંશે પરિચય મેળવી શકશો.
- (7) અભ્યાસક્રમમાં નિયત ૨૫ સુભાષિતો તથા ૫૦ સુવાક્યોનો પરિચય મેળવી શકશો.
- (8) સંસ્કૃત અને કમ્પ્યુટર વિશેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકશો.

1.1 સંસ્કૃત ભાષા - સ્વરૂપ અને વિકાસ

સંસ્કૃત ભાષા ઈન્ડો-યુરોપીય ભાષાકુળની સહુથી પ્રાચીન અને સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાષા છે. ઈન્ડો-યુરોપીય ભાષાકુળમાંથી જે કેટલીક ભાષાઓ ઉતરી આવી છે તેમાં સંસ્કૃત સૌથી મોટી છે.

સંસ્કૃત ભાષા ભારતદેશની જે કેટલીક પ્રાન્તીય ભાષાઓ છે તે બધી ભાષાઓની જનેતા છે. ભારતીય ઉપખંડમાં પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના તેમજ સંસ્કૃતિના મહાન ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા છે.

વેદોથી સૂત્રપદ્ધતિ સુધીનું સાહિત્ય જે ભાષામાં રચાયું છે તે વૈદિક કે પ્રાચીન સંસ્કૃતના નામે ઓળખાય છે. રામાયણ, મહાભારત, ઈતિહાસ, પુરાણ, સાહિત્ય તથા અષ્ટાધ્યાયીના કાળ સુધીની ભાષા પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા છે.

મેકડોનલ કહે છે કે રામાયણ વખતનું સંસ્કૃત એ ઉષાકાળ છે. તેથી વાલ્મીકિ માટે આદિ કવિ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

વેદના સૂક્તોની ભાષા એ વૈદિક ભાષા અથવા પ્રાચીન સંસ્કૃત છે. તે પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ઉપનિષદો અને સૂત્રોની ભાષા કાળક્રમે ફેરફારને અધીન થતાં રામાયણ - મહાભારત તથા પાણિનિ, પતંજલિ અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કાળના કાલિદાસાદિ કવિઓનાં કાવ્યો નાટકોની જોડે અનુસંધાન યોજે છે. અને સંસ્કૃત તરીકે ઓળખાય છે.

હજારો વર્ષ સુધી વૈદિક સંસ્કૃત કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત આપણા રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય ભાષા રહી છે. સંસ્કૃતમાં વિચારો એટલા ઉદાત્ત હતા કે લોકોને મૂળ સુધી તન-મનમાં સર્વાંગ રીતે ઘર કરી ગયા હતા. ચાર હજાર વર્ષનો આ ઈતિહાસ એટલો અક્ષુણ્ણ હતો કે કેટકેટલીએ વિટંબણાઓ આવી, આ દેશ પર પરદેશી આક્રમણ થતાં રહ્યાં, મુસ્લિમો આવ્યા, અંગ્રેજો આવ્યા છતાં આ સંસ્કૃતિને તથા સંસ્કૃતને તેઓ વિચ્છિન્ન કરી શક્યા નહિ.

ભારત-યુરોપીય પ્રજાની બીજી કોઈ શાખાએ આવો વિકાસ અનુભવ્યો નથી.

સંસ્કૃત ભાષાની સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક ભાષાશાસ્ત્રનો આરંભ થયો. ભાષા વિજ્ઞાન અને ભાષા સંશોધનના પિતા સર વિલિયમ જોન્સ ઈ.સ. ૧૭૮૬માં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રાચીનતા અને મહત્તાનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું કે સંસ્કૃત ભાષા ધાતુઓ અને વ્યાકરણના રૂપોની દૃષ્ટિએ ગ્રીક અને લેટિન ભાષા સાથે સગોત્રતા ધરાવે છે. આ વિધાનથી પ્રેરાઈ ભાષા સંશોધન વધારે થવા લાગ્યું. જેમ જેમ સંશોધન થતું ગયું તેમ તેમ ભાષાઓના વિકાસનો સિલસિલાબંધ ઈતિહાસ હાથ લાગ્યો. આ બધી ભાષાઓમાં તેમના પાછળથી લાગતાં પ્રત્યયો ધાતુઓ, સમાસ રચના, સ્વર યોજના, બહુવિધ પ્રત્યયો અને પૃથક્કરણ એક બીજી ભાષાને સાંકળી લે છે. માતૃભાષાનાં આ બધાં લક્ષણો ધરાવનાર ભાષાઓમાં આવે ભાષા મુખ્ય છે. જેમાં સંસ્કૃત અને ઈરાની ભાષાનો સમાવેશ થાય છે.

ઓનાતોલિયામાં ઓગાઈઝડો પાસે મળી આવેલી હજારો માટીની તકતીઓની શોધથી ભાષાકુળ અને એની શાખાઓનો ઈતિહાસ વધારે ઉજાગર થયો છે. આ તકતીઓ પરના ચિત્રો બૌદ્ધ લિપિનાં લખાણો તથા હસ્તપ્રતો જે મળી આવ્યા છે, તે ભારતીય આર્ય ભાષાની સાથે ઈરાની ભાષા અવેસ્તા સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે. ઈરાની ધર્મ ગ્રંથોની ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા અતિશય સામ્ય (નજીકપણું) ધરાવે છે. એમની લેખનશૈલી જ નહિ, શબ્દો અને રૂપો બન્ને વચ્ચે ખૂબ જ સમાન ભાસે છે. જેમ કે ઋગ્વેદનો 'સો:', અવેસ્તામાં 'હોમ' બોલાય છે. ઋગ્વેદનો 'અસુર'

અવેસ્તામાં 'દુર' બોલાય છે. મતલબ કે સંસ્કૃતનો 'સ' અવેસ્તામાં 'ઝ' ઉચ્ચરિત થાય છે. ઈરાનથી જુદી પડેલી ભારતીય ભાષા એ જ સંસ્કૃત ભાષા. ડો. એ. બી. કીથ (History of Sanskrit Literature)ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે – “નાદતત્ત્વ, રૂપઘડતર, શબ્દભંડોળ, ઉચ્ચાર પદ્ધતિ, વર્ણસંયોગ, સમાસ રચના વગેરે ભાષાલક્ષણો ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે. ઋગ્વેદની સ્વર સંયોજન પદ્ધતિ તથા ઉચ્ચાર પદ્ધતિ અદ્ભુત છે. ઋગ્વેદમાં આવતા છંદો, વર્ણોને જોડવાની સંધિ ભારતીય માતૃભાષામાં વિદ્યમાન હશે એમ કહી શકાય છે.”

વેદની ભાષામાંથી સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં થઈને વિકસતું 'પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત' ભાષાનું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. ઋગ્વેદની ભાષા ધર્મની ભાષા હોઈ એની પવિત્રતા અકબંધ રાખવાનો આગ્રહ સેવાયો હતો. એની સૂક્ષ્મતાનો અભ્યાસ કરી એની સ્વરયોજના તથા ઉચ્ચારણ પદ્ધતિનું શાસ્ત્ર રચી એની જાળવણી કરવામાં આવી હતી. પાછળથી આ ભાષા રામાયણ અને મહાભારતની માર્ગદર્શક બની. રામાયણ અને મહાભારતકાલીન સંસ્કૃતનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ જોવા મળે છે. અને આગળ જતાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિઓમાં આ સંસ્કૃત ભાષાનું રૂપસૌષ્ઠવ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે.

ભાષામાં સતત સર્જન અને વિસર્જનની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. જૂની લઢણો ભૂંસાતી જાય અને નવી આવે. જૂના શબ્દો કાલચસ્ત બની ભૂલાઈ જાય અને નવા શબ્દો પ્રવેશે. વિભક્તિ અને કાળ પ્રયોગની રીતિઓ બદલાતી રહે. સાહિત્ય અને લોકબોલીની અસર ભાષાના સ્વરૂપ પર પડ્યા વિના ન રહે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રના નીતિ નિયમો પ્રમાણે સંસ્કૃતનો વિકાસ થયો છે. તેથી જ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષા સુવ્યવસ્થિત જોવા મળે છે. વેદના છ અંગો પૈકી વ્યાકરણ નિરુક્ત અને છંદે સંસ્કૃત ભાષાને સુગ્રંથિત કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ભાષાનો પ્રયોગ શુદ્ધ થાય તેથી વ્યાકરણના નિયમો આવશ્યક લેખાયા. વૈયાકરણીઓ તથા ભાષાશાસ્ત્રીઓ ભાષાને નિયમિત કરવા માગતા હતાં. ભાષામાં આવતી અનિયમિતતા અને ત્રુટિ દૂર થાય એ તેમના પ્રયત્ન હતાં. ભૌગોલિક વિશાળતા ધરાવતી ભાષા પ્રાદેશિકતામાં સરી ન પડે એ તેમનો હેતુ હતો. ભાષામાં પ્રાદેશિકતાનો પ્રવેશ ન થાય એની ચોકસાઈ રાખવા ઈચ્છતા હતા. પ્રયોગો તથા ઉપયોગની વિવિધતામાં એકતાનાં દર્શન થાય એ જ સંસ્કૃત ભાષાની વિશેષતા છે.

'સંસ્કૃત' શબ્દ સૌ પ્રથમ રામાયણમાં જોવા મળે છે. હનુમાન સીતાને મળવા લંકા જાય છે ત્યારે ડરી ગયેલી સીતાને સંસ્કૃત (સંસ્કારોથી યુક્ત, સારી વાશીમાં પાત ૭૩ છે) ૪૫ "વાચં ચોદાહરિષ્યામિ માનુષીમિહ સંસ્કૃતામ્" અહીં શશબ્દ વાણીના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. સંસ્કૃતમાં ભાષાને નિયમબદ્ધ કરવા માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં પાણિનિ પ્રમુખ છે. પાણિનિએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયી, પોતાની પૂર્વે થયેલા આચાર્યોના મતો તથા અભિપ્રાયને સાંકળીને મણધ્યાયી ની રચના કરી જેમાં વેદકાળથી તેમના સુધીની ભાષાને સૂત્રબદ્ધ નિયમોથી ગ્રંથિત કરી. તે પછી ધ્વનિશાસ્ત્રીઓ, વ્યાકરણકારો, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓ અને કોશકારો આવ્યા.

ઈ.સ. પૂર્વે 700મી સદીમાં થયેલા પાસ્કે પોતાના નિરુક્ત, નિઘંટુ નામના ગ્રંથમાં વેદના શબ્દોની સૂચિ બનાવી અને વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા કરી. વેદના કેટલાક શબ્દોના અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી પડે તેનું સાક્ષી નિરુક્ત છે. પાણિનિએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં ભાષાનું શાસ્ત્રીય રીતે નિરીક્ષણ કરી અને પૃથક્કરણ કરી સંસ્કૃત ભાષાને નિશ્ચિત અને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું. પાણિનિ પછી કાત્યાયને વાર્તિક સૂત્રો રચ્યાં અને પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચી રહેલી ખોટને પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આમ પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ આ એ સંસ્કૃત ભાષાનું કાયમી સ્વરૂપ ઘડી મુનિત્રયે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત યુગનાં મંડાણ કર્યાં. આ આચાર્યોનો મૂળ હેતુ ભાષાના સ્વરૂપમાં એકવાક્યતા અને નિયમિતતા લાવવાનો હતો. ભાષાની શુદ્ધિ અને અસલિયત સૌષ્ઠવ જળવાય તે માટે વૈયાકરણીઓએ ઘણું દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે. મેકડોનલ કહે છે કે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદી સુધીમાં સંસ્કૃત વૈયાકરણીઓએ તે સિદ્ધિઓ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મેળવી હતી તેનો મુકાબલો બીજો કોઈ દેશ કરી શકે તેમ નથી. વેદો, બ્રાહ્મણગ્રંથો, ઉપનિષદોથી તબક્કાવાર પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષાનો વિકાસ જોઈ શકાય છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન સંસ્કૃત જેટલું રૂપબાહુલ્ય કે શબ્દવૈવિધ્ય ધરાવતી ન હોવા છતાં એની ગરિમામાં જરા પણ આંચ નથી આવતી.

પાણિનિ અને યાસ્ક બન્ને સંસ્કૃતને 'ભાષા' કહે છે.

भाषायां सदवसश्रुवः (पा.सू. ३-२-१०८)

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् (पा.सू. ५-२-८८)

भाषायामन्वध्यायञ्च (निरुक्त १/४)

આ સૂત્રોમાં ભાષા શબ્દ અત્યંત સૂચક છે. સંસ્કૃત ભાષા જીવંત તથા તે સમયે બોલાતી ભાષા હતી. સંસ્કૃત ભાષા વિશાળ સમુદાયમાં બોલાતી હોવાને કારણે વ્યુત્પત્તિકારો અને વ્યાકરણકારો માટે એનો અભ્યાસ પૃથક્કરણ તથા એનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન જરૂરી બન્યું. અષ્ટાધ્યાયી નિરુક્ત જેવા ગ્રંથો ભાષાવિજ્ઞાનને વિષય તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાની તક પૂરી પાડે છે. તત્પશ્ચાત્ સૂત્રાત્મક પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું આલંબન બની ગયું. ધીમે ધીમે આ સૂત્રોમાં ભાષા શબ્દ અત્યંત સૂચક છે. સંસ્કૃત ભાષા જીવંત તથા તે સમયે બોલાતી ભાષા હતી. સંસ્કૃત ભાષા વિશાળ સમુદાયમાં બોલાતી હોવાને કારણે વ્યુત્પત્તિકારો અને વ્યાકરણકારો માટે એનો અભ્યાસ પૃથક્કરણ તથા એનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન જરૂરી બન્યું. અષ્ટાધ્યાયી નિરુક્ત જેવા ગ્રંથો ભાષાવિજ્ઞાનને વિષય તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાની તક પૂરી પાડે છે. તત્પશ્ચાત્ સૂત્રાત્મક પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું આલંબન બની ગયું. ધીમે ધીમે ગૃહ્યસૂત્રો, બ્રહ્મસૂત્રો, મીમાંસાસૂત્રો, વ્યાકરણ સૂત્રો, છંદનાં સૂત્રો, યોગસૂત્રો અને બીજા ઘણાં સૂત્રોની એક પરંપરા ઊભી થઈ. ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષામાં પારિભાષિક શબ્દોમાં ઝડપથી વધારો થતો ગયો. આ સૂત્રાત્મક પદ્ધતિમાં કલ્પના કરતાં તર્ક-બુદ્ધિનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળતું હતું.

શ્રુતિની અસર જેમ ધાર્મિક બાબતોમાં વિશેષ હતી તેમ સ્મૃતિની અસર વ્યવહારજ્ઞાનમાં વધુ જોવા મળતી. મનુસ્મૃતિની અસર વેદવાક્ય જેટલી જ પ્રમાણભૂત હતી. જેમ પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી રચીને સંસ્કૃત વ્યાકરણ નિશ્ચલ બનાવ્યું તેમ મનુસ્મૃતિ રચીને મનુએ ભારતીય જીવનને નિયમબદ્ધ બનાવ્યું એમ ડૉ. વી. રાધવન કહે છે. “મનુએ જે કહ્યું તે નીતિ અને જેવું પ્રબોધ્યું તે ધર્મ.” ટૂંકમાં મનુવાક્ય પ્રમાણ બની ગયું. સ્મૃતિસાહિત્યની અસર પાછળના સમયમાં ધીમે ધીમે માત્ર જીવનની જ નહિ, સાહિત્યની મર્યાદા બની રહે છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં 'ઈતિહાસ' પુરાણ નો ઉલ્લેખ થયો છે. વેદના જે જે વિભાગોમાં જૂની કથાઓનું વર્ણનાત્મક આલેખન છે કે પૂર્વ પુરુષોની ખ્યાતિ ધરાવતી કથાઓ છે એને 'ઈતિહાસ' કહે છે. એ વિભાગમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ દેવતાઓની ઉત્પત્તિ, તેમની વંશાવલી તથા પુરાણી દુનિયાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. તે 'પુરાણ' ઈતિહાસ પુરાણ એ પાંચમો વેદ છે એમ માનવામાં આવે છે. અથર્વવેદ સાથે પુરાણોનો ગાઢ સંબંધ છે. પુરાણો વેદના પૂરક કહેવાય છે. વેદોમાં 'ગાથા નારશંસી' તેમજ વીરપુરુષો અને દાનસ્તુતિઓ છે તે પણ ઈતિહાસમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞો દરમિયાન ધંધાદારી ગાયકો અને પ્રશસ્તિકારો રોકવામાં આવતા જે દાતા, યજમાન કે રાજાઓનાં યશોગાન કરતા, આના ઉલ્લેખો શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળે છે. ઈતિહાસ પુરાણની આ પરંપરાને જીવતી રાખનાર ભાટ, ચારણો અને પૌરાણિકોનો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ઈતિહાસ, પુરાણની આ પરંપરા ભારતીય જીવન ઉપરાંત વિવિધ કલાઓ પર થયેલી જોવા મળે છે. આપણા સંસ્કૃત પ્રાકૃત, મધ્યકાલીન કાવ્યો પર ઈતિહાસ-પુરાણની અસર જોવા મળે છે.

ઈતિહાસ-પુરાણની કલ્પનોત્તેજક, વિવિધ રસપોષક સામગ્રી અત્યંત પ્રાચીન છે. આખ્યાનાત્મક ઈતિહાસનું થોકબંધ સાહિત્ય સમય જતાં આપણાથી વિસરાઈ ગયું છે.

સમય જતાં વૈદિક સાહિત્યની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો વેદોની સરળ પ્રાકૃતિકી કવિતાને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોએ રહસ્યોનો અંચળો ઓઢાડયો. ઉપનિષદની શૈલી રોચક હતી. પણ તેનો બ્રહ્મવાદ મનોરંજનાત્મક નહોતો. સૂત્રસાહિત્યની શુષ્ક શૈલી અને એનું લાઘવ એના રસિકજનો સિવાય બીજાઓને ગુંગળાવે તેવું હતું. પરિણામે રામાયણ અને મહાભારતે પોતાની પ્રવાહી શૈલીથી લોકોને મન્ત્રમુગ્ધ કર્યા છે.

મહાભારતે પોતાના કથાવૈભવથી પરાક્રમપૂર્ણ વાતાવરણથી અને જીવનોપયોગી ચિંતનસામગ્રીથી લોકમાનસ ને આકૃષ્ટ કર્યું જ્યારે રામાયણે શૈલીની અનુપમ સુંદરતાથી, અન્તરમનની એકવાક્યતાથી અને વાતાવરણની સંસ્કારી ચારુતાથી લોકહૃદયમાં મોહિની લગાડી હશે.

મહાભારતના યુદ્ધના મૂળ બનાવની આસપાસ અસંખ્ય આડકથાઓ, નીતિ, ધર્મ અને સદાચારના બોધથી તેમજ લોકભોગ્ય આલેખન શૈલીથી ખરેખર વીરચરિત મહાકાવ્ય મહાગ્રંથ બન્યો છે. 'યદિહાસ્તિ ન તત્ ક્વચિત્' “આ મહાભારતમાં જે નથી તે બીજે ક્યાંય નથી” 'વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્ સર્વમ્' વ્યાસે આખું જગત એહું કર્યું છે. વ્યાસે જે મહાભારતમાં લખ્યું છે તે પછી બીજાઓએ જે કંઈ કહેલું છે તે વ્યાસનું અનુકરણ માત્ર છે. બીજાઓનું સાહિત્ય મહાભારત પરથી લખાયું છે. એ

અર્થમાં પવિત્ર કાર્યોનું વર્ણન કરતું લાખ શ્લોકોનું આ મહાભારત ઉપાખ્યાનો સાથે સંકળાયેલું ઉત્તમ મહાકાવ્ય છે.”

મહાભારત અતિસુંદર શબ્દોથી સુશોભિત છે. તે માનવીય, અતિમાનવીય દિવ્ય પ્રસંગો ધરાવે છે. તેમાં વિવિધ છંદો અને અનુપ્રાસોનો સમન્વય છે. મહાભારતની કવિતા રાષ્ટ્રની પ્રિય અને પ્રેરક કવિતા બની ગઈ છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં કાવ્યો પ્રજા માટે રચાયેલાં હતાં. મહાભારતમાં કથાની જેમ આડકથાઓ પણ ચિત્તાકર્ષક બની. મહાભારતની શૈલી સાદી સુંદર અને રસમય છે. ઓછી અલંકૃત છે. તેના લીધે કૃત્રિમતાનો અભાવ વરતાય છે. કલ્પન તત્વ સવિશેષ છે.

મહાભારતની સરખામણીએ રામાયણનું કદ ટૂંકું છે. રામાયણ સુડોળ, વ્યવસ્થિત અને કાવ્યાત્મક છે. રામાયણ આદિકાવ્ય છે. વૈદિક યુગ પછી રામાયણ કાવ્યપરંપરાનો આદિગ્રંથ છે. રામાયણનો પ્રભાવ તે પછીથી થયેલા કવિઓના માનસપટ પર અંકિત થયેલો જોવા મળે છે. રામાયણમાં કથાની સુંદરતા, શૈલીની મનોહરતા, વાણીનું માધુર્ય, ચરિત્ર ચિત્રણની વિલક્ષણતાને કારણે રામાયણ ભારતીય કલા કવિતાનો ગૌરવ ગ્રંથ બન્યો છે. મહાભારત અને રામાયણની ભાષાશૈલીએ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રભાવિત કર્યું છે. મહાભારતના કર્તરિ કર્મણિ પ્રયોગમાં નિયમભંગનાં ઉદાહરણો, રૂપો, છંદની અનુકૂળતા ખાતર વ્યાકરણ ક્ષતિનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે. ક્રિયાપદ કૃદન્ત, અવ્યય, કાળ પ્રત્યય, સમાસ વગેરેમાં નિયમોનું ચુસ્ત પાલન જોવા મળતું નથી. મહાભારતમાં ધાતુનાં રૂપોનો પ્રયોગ છૂટથી થયો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અસંખ્ય એવા પ્રયોગો જોવા મળે છે કે શબ્દોમાં એકથી વધારે અર્થો દષ્ટિગોચર થાય છે. મહાભારત નીતિ વાક્ય પર આધારિત છે. સુભાષિતોમાં સંક્ષિપ્તકરણ તથા સચોટતા જોઈને વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે. “ભાષા પરનું આવું પ્રભુત્વ બીજી કોઈ ભાષાએ દાખવ્યું નથી.”

કાવ્યની સાથે સાથે શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક વિચાર અને આધ્યાત્મિક ચિહ્નનો જબરદસ્ત વિકાસ થયો છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં બધા જ વિષયોનું માધ્યમ બનવાની ક્ષમતા છે. જુદા જુદા વિષયોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા 2000 ધાતુઓમાં ઉપસર્ગો અને તથા પ્રત્યયો લગાવી નવા શબ્દોનું નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા છે. અમૂર્ત વિચારોને સૂક્ષ્મ તથા ચોક્કસ અભિવ્યક્તિ આપવાની ક્ષમતા સંસ્કૃતમાં છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપનિષદ્, વેદાંતનું જ્ઞાન આ સાહિત્યમાં મળી આવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ, વ્યાકરણ, સાહિત્યશાસ્ત્ર, છંદ, આ બધા વિષયો પર સંસ્કૃતની ઊંડી અસર છે. પાલી, અર્ગમાગધી જેવી પ્રાકૃત ભાષા પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત જેમ જેમ ભારતમાં અને વિશ્વના દેશોમાં ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ તે તે સાંસ્કૃતિક ભાષા બનતી ગઈ. જૈન સાહિત્ય, બૌદ્ધ ધર્મ સાહિત્ય ભલે પાલિ પ્રાકૃતમાં રચાય, છતાં સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ અસરકારક રહ્યો છે. અશ્વઘોષ બૌદ્ધ ધર્મી હોવા છતાં એની કૃતિઓમાં બૌદ્ધ ધર્મની છાપ કરતાં વૈદિક ધર્મના વિશેષ અસર જોવા મળે છે.

ખરેખર એવું કહીએ તો સંસ્કૃત સાહિત્ય જેટલું પ્રાચીન છે તેટલું જ નવું લાગે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

પ્ર.1 સંસ્કૃત ભાષાની વિશેષતા દર્શાવો.

પ્ર.2. સંસ્કૃત ભાષામાં કયું કયું સાહિત્ય રચાયું છે.?

પ્ર.3 વિલિયમ જોન્સનો સંસ્કૃત ભાષા માટે શો અભિપ્રાય હતો ?

પ્ર.4 ડો. એ.બી.ક્રીય સંસ્કૃત માટે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં શું લખે છે ?

પ્ર.5 સંસ્કૃત શબ્દનો પ્રયોગ સૌપ્રથમ ક્યાં જોવા મળે છે ? જણાવો.

પ્ર.6 પાણિનિ તથા યાસ્ક સંસ્કૃત માટે કયો શબ્દ વાપરે છે ?

પ્ર.7 વૈદિક સાહિત્યમાં કયા કયા વિષયોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ?

પ્ર.8 રામાયણની વિશેષતા જણાવો.

પ્ર.9 મહાભારતના કાવ્યસૌંદર્યનું રસપાન કરાવો.

પ્ર.10 સંસ્કૃતનો પ્રભાવ અન્ય કઈ કઈ ભાષા પર જોઈ શકાય છે ?

1.3 બોલચાલની ભાષા સંસ્કૃત

આખા ભારત દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા 4000 વર્ષ સુધી બોલાતી ભાષા હતી એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય તેમ છે. ભારત વર્ષને અખંડ એકતાના સૂત્રમાં પરોવવાનું કામ સંસ્કૃત ભાષાએ કર્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાએ જ સંસ્કૃતિને ચિરંજીવી એકતા અર્પી છે. ભારત જેવા વિશાળખંડમાં ધર્મની, ભાષાની, જાતિની, ભૌગોલિક સ્થિતિની તથા આર્થિક સ્થિતિની એકતા ને મજબૂત કરવામાં સંસ્કૃતનો ફાળો અમૂલ્ય છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પન્દનોને ઝીલીને ધર્મ નિરપેક્ષ ભારતને એની સંસ્કૃતિ તથા ધર્મને અક્ષુણ્ણ રાખવામાં સંસ્કૃતનો ફાળો સવિશેષ છે. ભારતીય ભાષાઓ હિન્દી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓની તે જનની છે. આજે ભલે વિવિધ પ્રાંતોમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓ બોલાતી હોય છતાં રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક પરિસ્થિતિઓને એકસૂત્રમાં પરોવી રાખવામાં સંસ્કૃતનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

સંસ્કૃતનું સાહિત્ય વિપુલ હતું. એની ભાષા સમૃદ્ધ હતી. તેથી એમ હુ પાળ વિ ન કહી શકાય કે આ ભાષા દેવોની, અથવા તો ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોની ભાષા છે. ખરેખર સંસ્કૃત ભાષા બોલચાલની જીવંત ભાષા હતી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદોનો અતિ પ્રાચીન ગદ્ય લખાણોમાં બોલચાલના લહેકા, લઢશો ધરાવતી ભાષા જોવા મળે છે. વૈદોની ભાષાના મૂળમાં કેટલીક બોલીઓ છવાયેલી છે એમ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. પાણિનિ પોતાના સૂત્રમાં "ભાષાયાં સદ્વસશ્રુવઃ" સૂત્ર દ્વારા ભાષા શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. વાસ્કે પોતાના નિરુક્તમાં ભાષા શબ્દનો પ્રયોગ કરી બોલચાલની ભાષાનો નિર્દેશ કર્યો છે. પતંજલિ પોતાના મહાભાષ્યમાં "કૈષાં શબ્દાનાં અનુશાસનં ક્રિયતે ? લૌકિકાનાં વૈદિકાનાં " લૌકિક શબ્દનો પ્રયોગ સૂચવે એ જમાનામાં સંસ્કૃત ભાષા લોકભાષા હતી. લોકો પોતાનો વહેવાર સંસ્કૃતમાં જ કરતા એવું પ્રતિપાદિત થાય છે. લોકો વીરકાવ્યો ભાષામાં ગાઈ સંભળાવતા. રામાયણ અને મહાભારતમાં વ્યાકરણના નિયમોનું યુસ્તપણે પાલન નહીં હોવાને કારણે રામાયણ મહાભારતની ભાષા જેટલી ક્લિષ્ટ નહોતી. તેથી એમ કહી શકાય કે એ સમયમાં સંસ્કૃત બોલચાલરૂપે પ્રયુક્ત હતી. બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં મળતા ઉલ્લેખો પરથી તથા શતપથ બ્રાહ્મણ, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોના સંદર્ભ પરથી તારવી શકાય કે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણ, છન્દ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વેદ વેદાંગોની ભાષા જ નહોતી. તેમાં તન્ત્ર, મંત્ર, જાદુવિદ્યા, અંગ વિદ્યાનું જ્ઞાન પણ વિદ્યમાન હતું. આ બધા પ્રયોગો સામાન્ય માણસો કરતા હતા. તેથી એમ કહી શકાય કે સંસ્કૃત સામાન્ય માનવીઓ માટેની બોલચાલની ભાષા હતી.

ઘણા સમય પછી મધ્યપ્રદેશની નગરીમાં રાજા ભોજ થઈ ગયા. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં ઘોષણા કરાવી હતી કે

कुम्भकारोऽपि यो विद्वान् स तिष्ठतु पुरे मम ।

ब्राह्मणश्चापि यो मूर्खः स गच्छतु नगरात् बहिः ॥

જો જાતે કુંભાર હોય અને વિદ્વાન હોય તો તે ભલે મારા નગરમાં રહે પરંતુ જો બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મૂર્ખ હોય તો તે મારું નગર છોડીને ચાલ્યો જાય.

ભોજરાજા વિષે એક બીજી પણ દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે.

રાજા જંગલમાં શિકાર કરવા જતા હતા. ત્યારે રસ્તામાં એમણે કઠિયારાને જોયો. એના મસ્તક પર ભાર જોઈને તેઓ બોલ્યા –

ભારં ન બાધતે રાજન્ યથા બાધતિ બાધતે' 'હૈ મહારાજ ! આ લાકડાનો ભાર મને લાગતો નથી. પરંતુ આપે જે “બાધતે” (આત્મને પદીની જગ્યાએ બાધતિ (પરસ્મૈ પદી) શબ્દનો અશુદ્ધ પ્રયોગ કર્યો છે તે મને પીડા આપે છે. આનાથી ફલિત થાય છે કે કઠિયારા જેવો સામાન્ય મજૂર પણ દોષો કાઢી શકતો હોય એ ત્યારે જ સંભવે જ્યારે સંસ્કૃત બોલચાલની ભાષા હોય. ઉદયપુરં મુઝ્કે પેટ ભરીને ખાય છે. એટલું બધું ખાય છે કે પેટ ફાટી જાય, કેશેષુ કેશેષુ ગૃહીત્વા ઇદં યુદ્ધં પ્રવૃત્તં કેશાકેશિ વાળ પકડીને બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરે ત્યારે કેશાકેશિ નો પ્રયોગ થાય છે. તે પ્રમાણે દણ્ડાદણ્ડી, જટાજટિ વગેરે પ્રયોગો સામાન્ય લોકો માટે વપરાતા. જ્યારે તેઓ સમજી શકતા હોય તો જ આ પ્રયોગો વપરાયા હોય, તેથી એમ લાગે છે કે સામાન્ય પ્રજામાં પણ સંસ્કૃત બોલાતી હશે.

વચ્ચેના સમયે નાટકોમાં એવું જોવામાં આવતું કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો રાજાઓ વગેરે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા અને દાસી (સ્ત્રીવર્ગ), નોકર-ચાકરો પ્રાકૃત ભાષા બોલે એવું જોવા મળતું હતું. પરંતુ આ નિયમ બધા જ નાટકોમાં લાગુ પડતો નહોતો. કેટલાક કવિઓએ સ્ત્રી પાત્રના મુખે પણ સંસ્કૃતમાં વાત મૂકી છે. તેથી આ નિયમ બધે જ સચવાયો હોય તેમ લાગતો નથી તેમ કહી શકાય. સંસ્કૃતનો પ્રભાવ સામાન્ય લોકો પર અમીટ હતો. બૌદ્ધો અને જૈનો પોતાના ધાર્મિક લખાણો પ્રાકૃત અને અર્ધમાગધી ભાષામાં લખતા હતા. તેઓ ધીમે ધીમે સંસ્કૃતને અપનાવતા થયા. એટલું જ નહિ સંસ્કૃત સાહિત્યની એમણે સેવા કરી. અશોકના શિલાલેખો પ્રાકૃતમાં જોવા મળે છે. એનું કારણ એમણે બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો હતો. બાકી સંસ્કૃત પ્રત્યેની એમની પ્રીતિ કમ નહોતી. ઈ.સ. ૧૦૨નો 'ઈશાપુર' વેદીસ્તંભ પૂર્ણતયા સંસ્કૃત પ્રીતિની સાક્ષી પૂરે છે. સંપ્રદાયો વિષયક અભિલેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલો છે. આમ જ્યારે બૌદ્ધનો પ્રભાવ હતો ત્યારે પણ સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ ઓછું એકાધું નથી. દક્ષિણના પ્રાન્તમાં કન્નડ અને તામીલ ભાષામાં પણ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. સંસ્કૃતની સર્વવ્યાપી અસરથી દ્રવિડ પ્રાન્તની ભાષાઓ મુક્ત રહી શકી નથી. શ્રીલંકામાં બોલાતી સિંહાલી ભાષા પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ ઓછો નથી. ચીન-તિબેટ-જાપાન વગેરે એશિયાના દેશોમાં પણ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ ચિરંજીવ છે. ચલણી નોટોના સિક્કાઓમાં સંસ્કૃતનો ઉલ્લેખ થાય છે તે સંસ્કૃત કેટલી પ્રભુત્વવાળી ભાષા છે તે સાબિત કરવા પૂરતું છે. સંસ્કૃતનો આમ પ્રજામાં પ્રયોગ અને ઉપયોગ ઈ.સ. ૧૨૦૦ સુધી જણાઈ આવે છે.

યવનોના આગમન પછી ધીમે ધીમે સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ ઓછું થતું ગયું. પરન્તુ સંસ્કૃત સાહિત્ય લખવાનું બંધ થયું નહોતું. જગન્નાથ - જયદેવ જેવા કવિઓ મોગલ દરબારમાં ઉચ્ચ આસન શોભાવતા હતા.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા માત્ર ધાર્મિક ભાષા નહોતી પરન્તુ સમગ્ર એશિયા ખંડને એક સૂત્ર માં બાંધવા માટે સક્ષમ હતી. માત્ર શિષ્ટ લોકો પૂરતી એ ભાષા નહોતી. આમ પ્રજા પણ પોતાના જીવન વહેવારમાં સંસ્કૃત અપનાવતા હતા. તેથી આજે પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય અક્ષુણ્ણરુપે સચવાયું છે. આજે પણ દક્ષિણના અમુક ગામોમાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાય છે. ગુજરાત- મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ઘરોમાં લોકો બોલચાલમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરે છે, જે સંસ્કૃત પ્રત્યેની પ્રીતિ સૂચવે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(1) સંસ્કૃત ભાષાની લાક્ષણિકતા જણાવો.

(2) રાજા ભોજે પોતાના રાજ્યમાં શી ઘોષણા કરી હતી ?

(3) “સંસ્કૃત ભાષા આમ પ્રજાની ભાષા હતી” ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

(4) યવનોના સમયમાં સંસ્કૃતના કયા કવિઓ થઈ ગયા ? તેમના વિશે તમારા ગુરુજી પાસે માહિતી મેળવો.

1.4 ભાષાની વ્યાખ્યા (પરિભાષા) :

(માણસ) વ્યક્તિ સામાજિક પ્રાણી છે. એનો પ્રત્યેક વ્યવહાર અરસપરસના સંબંધો પર આધારિત છે. તે પોતાની અભિવ્યક્તિને રજૂ કરવા માટે જાત જાતના પ્રયોગો કરતો જોવા મળે છે. તમે એક સ્કૂલ પાસેથી પસાર થાઓ ત્યારે રસ્તા પર તમને ચિત્રેલું બોર્ડ અથવા રસ્તા પર અવરોધક પદાર્થ દેખાશે એનો મતલબ કે અહીં શાળા છે, બાળકો ભણે છે, તેથી વાહન ચલાવનારે ધીમે ધીમેથી વાહન હંકારવાં, જેથી અકસ્માત અટકાવી શકાય. સાંકેતિક ચિત્રો એ ભાષાનું સ્થાન લે છે. બસમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે સીગારેટ દોરીને એની વચ્ચે ચોકડી મારેલી હોય છે. આ સાંકેતિક ચિત્ર સૂચવે છે કે બસમાં સીગારેટ પીવાની મનાઈ છે. તેવી જ રીતે અન્ય વ્યક્તિઓ, મૂંગા વ્યક્તિઓ પોતાના હાથ દ્વારા ઈશારો કરીને પોતાની વાત સામેવાળા સુધી પહોંચાડે છે. લારી પર ચા બનાવનારને સાંકેતિક આંગળિયોના ઈશારાથી પોતાની વાત કહે છે. આ રીતે સાંકેતિક ભાષા પોતાના મનોભાવોને વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિ છે.

ઘરમાં પુત્રવધૂ એકલી હોય તો વવડેલ વ્યક્તિ ખોંખારો ખાઈને પોતાના આગમનની સૂચના આપે છે. આ રીતે જ્યારે ભાષાનો વિકાસ નહોતો થયો ત્યારે વ્યક્તિ સાંકેતિક પદ્ધતિ થી પોતાનું કામ ચલાવતો હતો.

ધીમે ધીમે સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિકાસને પરિણામે મનુષ્યને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે વિકાસની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ઓસ્ટ્રેલિયાનો આદિવાસી માત્ર ૧૨ શબ્દોથી પોતાનો વાણી વહેવાર ચલાવતો હતો. આહાર નિદ્રા, ભય મૈથુન જેવી વૃત્તિવાળા માનવીને તે વખતે વાચિક અભિવ્યક્તિની જરૂરિયાત નહોતી જણાઈ. ધીમે ધીમે સાંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે ભાષાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.

માનવ જીવન માટે શ્વાસ લેવો ને બહાર કાઢવો એ અનિવાર્ય બાબત છે. બહાર આવતો શ્વાસ નાદ કરે છે. મુખમાં તાળવું, મૂછાં, દાંત, હોઠ જેવાં સ્થાનો છે. બહાર નિકળતો વાયુ એ સ્થાનોને અથડાય પરિણામે વિવિધ અવાજો થાય છે. કાલકમે નાદ ચોક્કસ ઘાટવાળો બનતો ગયો. માનવ હર્ષ અને દુઃખના સમયે ચીખતો હોય છે. માનવ દ્વારા કરાતા અવાજ ધ્વનિ કહેવાયાં. આ અવાજના સ્વર અને વ્યંજન બે ભાગ પડે છે. જે વાયુ મુખ મારફતે સીધો બહાર આવે તે સ્વર અને જે વ્યવધાન કે બાધા સાથે બોલાય તે વ્યંજન. સ્વર અને વ્યંજનના સંયોજનથી વર્ણ બને છે. અનેક વર્ણોના સહયોગથી શબ્દ અને શબ્દથી વાક્ય બને છે.

માનવનો જીવન વહેવાર સંબંધ પર આધારિત છે. સંબંધોમાં લાગણીઓનું સંકૃત પ્રાચા તત્ત્વ જોવા મળે છે. પોતાની વાતને રજૂ કરવા પ્રથમ વિચાર આવે છે. ભાષા દ્વારા વિચાર પ્રગટ થાય છે. આથી શબ્દોને અર્થ સાથે જોડવાની ક્રિયા શરુ થઈ અને એ રીતે ભાષા અસ્તિત્વમાં આવી.

❖ ભાષાની વ્યાખ્યા :

ભાષાએ સામાજિક દ્રષ્ટિએ સ્વીકારેલો સંકેતનો સરવાળો છે. ભાષા એક એવું સાધન છે જેના દ્વારા આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ છીએ અને પછી અભિવ્યક્ત કરીએ છીએ અને પછી અભિવ્યક્ત કરીએ છીએ.

જે બોલાય ને સંભળાય તે ભાષા. જેમાં મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના અવાજોનો સમાવેશ થતો નથી.

❖ ભાષા :

- (1) પ્રા: ધાતુ પરથી ભાષા શબ્દ બન્યો છે. જેનો અર્થ બોલવું કે કહેવું થાય છે. જે બોલાય, કહેવાય તે ભાષા.
- (2) સ્વીટ નામના ભાષાશાસ્ત્રીના મતે ધ્વન્યાત્મક શબ્દો દ્વારા વિચારો પ્રગટ કરવા તે ભાષા. ભાષા વિચારો પ્રગટ કરવાનું સાધન છે.
- (3) સેન્દ્રિ નામનો ભાષાવિદ્ કહે છે કે એક પ્રકારનો સંકેત એ જ ભાષા. પ્રતિકો જુદાજુદા પ્રકારના હોઈ શકે. હાથી, ઘોડો, મગર વગેરે શબ્દ પ્રતીકો છે. જે પ્રતીકો નેત્ર-કર્ણ અથવા સ્પર્શથી જાણી શકાય.
- (4) ચોમ્સ્કી નામનો ભાષાશાસ્ત્રી કહે છે કે ભાષા સીમિત કે અસીમિત વાક્યોની ગોઠવણી છે.

ભાષા વક્તાના વિચારો શ્રોતા સુધી લઈ જાય છે. ભાષા વિચારોના આદાનપ્રદાનનું સાધન છે. મનુષ્યના અવયવો જેવા કે જીભ-તાળવું, દાંત, હોઠ વગેરે અવયવોના પ્રયત્નોથી જે ધ્વનિનું નિર્માણ થાય છે તે ભાષા બને છે.

ભાષા સ્પષ્ટ ધ્વનિરૂપે બોલાય છે. આ બોલાતા શબ્દો વિચારો અને મનોભાવો પર આધારિત હોય છે.

પ્રસિદ્ધ ભાષા વિજ્ઞાની સૌસ્યૂ માને છે કે ભાષાના પ્રતીકો માત્ર વસ્તુ અને નામને સાંકળતા નથી પણ ખ્યાલ (Concept) અને ધ્વનિ કલ્પન (Sound Image) ને જોડે છે. વર્ષો માત્ર બોલાતા અવાજ રૂપ ધ્વનિઓ નથી. પણ ધ્વનિઓની મનોવૈજ્ઞાનિક છાપ છે. જેનાથી આપણી સમજણ પરચોક્કસ છબી ઉપસે છે. ભાષા આપણા મગજમાં નિષ્ક્રિય સંઘરાયેલી છે. ભાષાએ આપણા ચિત્તની થાપણ છે.

ભાષા એક વ્યવસ્થા છે. તેના નિયમો હોય છે. જે વ્યક્તિ ભાષા બોલે તેને ખબર છે કે હું શું બોલું છું. ધ્વનિ - શબ્દ વાક્ય વગેરેમાં નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા છે. શબ્દ બોલતાની સાથે સાંભળનારના માનસચિત્ત પર તે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

માનવજીવનમાં ભાષાનું સ્થાન સૌથી મહત્ત્વનું છે. ભાષાના અભાવમાં માનવસભ્યતા કે સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ સંભવિત નથી. ભાષા માનવ અને પશુઓ વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. ભાષાની વ્યાખ્યા આપતાં શ્રી મેટિઓ પાઈ “ગ્લોસરી ઓફ લિંગ્વિસ્ટિક ટર્મિનોલોજી” માં -

ભાષા નિશ્ચિત નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા છે. આ નિયમો યાદ રહે તેટલા સીમિત છે. આથી માણસ પરસ્પર વાકુ-વહેવાર કરી શકે છે. એક બીજાને સમજી શકે છે. ભાષાની વ્યવસ્થામાં સૌથી મહત્વનો શબ્દ સંપ્રેષણ છે. એમાં વક્તા અને શ્રોતા બન્ને મહત્વના છે.

ટૂંકમાં ભાષા આપણા મનોગત ભાવો અને વિચારોને અભિવ્યક્ત કરનાર સંકેતોનો સરવાળો છે. જે જોઈ શકાય, સાંભળી શકાય અને ઈચ્છાનુસાર પેદા કરી શકાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ. (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો.

(1) સંકેતના માધ્યમથી મનુષ્ય કેવી રીતે પોતાનો વહેવાર ચલાવતો હતો ?

(2) ઓસ્ટ્રેલિયાના આદિવાસીઓ કેટલા શબ્દોથી પોતાનો વહેવાર ચલાવતા હતા ?

(3) ભાષા કોને કહેવાય ? વિવિધ વિદ્વાનોના મત આપો.

(4) ભાષાની વિશિષ્ટતા જણાવો.

1.5 સંસ્કૃત એક ભારોપીય ભાષા તથા તેમાં થતાં પરિવર્તનો :

વિશ્વની પ્રાચીનતમ ભાષાઓમાં સંસ્કૃતની ગણના થાય છે. આ ભાષામાંના મૂળ ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાકુળમાં જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અતિવિશિષ્ટ મૂલ્યવાન ભાષા સામગ્રી વિદ્યમાન છે. સંસ્કૃત એ માત્ર ભારત દેશની ભાષા નથી પણ માનવ સંસ્કૃતિની ભાષા છે. કારણ કે આ ભાષામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ સભ્યતા તથા વિચારોની પરંપરા અદ્યાવિધ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાને યુરોપની ભાષા ગ્રીક કે રોમન ભાષા સાથે મૂકી શકાય. મેકડોનલ કહે છે માનવજાતિની ઉત્કાંક્ષિતો અભ્યાસ કરવાના સાહિત્ય તરીકે ગ્રીસના સાહિત્ય કરતાં પણ ચડિયાતી ભાષા સંસ્કૃત છે.

સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિનો સમય ગ્રીક ભાષાના સાહિત્ય કરતાં પણ પ્રાચીન છે. સંસ્કૃત ભાષાના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણતા સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સાહિત્યની સમૃદ્ધિથી પ્રભાવિત થઈને વિલિયમ જોન્સ કહે છે કે “એનું સ્વરૂપ અદ્ભુત છે, ગ્રીક ભાષા કરતાં વધારે પરિપૂર્ણ, લેટિનભાષા કરતાં વધારે વિપુલ શબ્દભંડોળવાળું અને વધારે પરિષ્કૃત સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં વિદ્યમાન છે.” આર્યજાતિની સભ્યતા તેમજ સંસ્કૃતિનો વિકાસ સંસ્કૃતમાં જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરા લગભગ ચાર હજાર વર્ષ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. એનો સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ ભારતની બહાર બહારના દેશોમાં પણ જોવા મળે છે. જાવા, સુમાત્રા, બાલી નેપાળ, બ્રહ્મદેશ, ચીન વગેરે દેશોમાં આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યે જર્મન સાહિત્ય પર ખૂબ જ મોટો પ્રભાવ પાડ્યો છે એવું જર્મન વિદ્વાન વિન્ટરનિટ્ઝનું માનવું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ અને વિકાસ : ઈન્ડો-યુરોપિયન આર્ય લોકોની માતૃભાષા એવી સંસ્કૃત ભાષાઓ પૈકી સૌથી મોટી પુત્રી છે. ભારતમાં આજે અનેક પ્રાન્તોમાં હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓ બોલાય છે. આ બધી ભાષાઓની તે જન્મી છે. વૈદ્યોથી સૂત્રપદ્ધતિ સુધીનું સાહિત્ય જે ભાષામાં લખાયું તેને વૈદિક કે પ્રાચીન સંસ્કૃત તરીકે ઓળખી શકાય. સંસ્કૃત ભારત-ઈરાની અથવા ભારત-જર્મનીય પરિવારની ભાષાઓમાં એક પ્રમુખ ભાષા છે. ભારત-યુરોપીય પરિવાર આઠથી દસ શાખાઓમાં વિભાજિત છે. જેમ કે –

- (1) ભારત-ઈરાની શાખા - આ શાખામાં વૈદિક સંસ્કૃત લૌકિક સંસ્કૃત એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઈરાનીનું સ્વરૂપ પારસીઓના ધર્મ પુસ્તક મળે છે તથા અવેસ્તામાંથી પશ્તો ફારસી એનું નવું સ્વરૂપ છે.
- (૨) બાલ્તો - સ્લાવિકભાષા શાખા, જેમાંથી પ્રાચીન રુસી પોલિશ, બોહેમિયન, લિથુઆનિયન વગેરે ભાષાઓ આવે છે.
- (૩) આર્મેનિયન શાખા
- (૪) આલ્બેનિયન શાખા
- (૫) ગ્રીક શાખા આ શાખાઓ પ્રાચીન અને આજની યૂનાની ગ્રીક ભાષા છે.
- (૬) ઈટાલિયન શાખા જેમાં પ્રાચીન ઓસ્કન તથા ઉમ્બ્રિયન ભાષાઓ, લેટિન તથા આજની રોમન ભાષા, ફ્રેંચ, ઈટાલિયન અને સ્પેનિશ વગેરે ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.
- (૭) કૈલ્ટિક શાખા જેનો પ્રસાર સમગ્ર યુરોપમાં હતો તેમાંથી ઉત્પન્ન આયરિશ અને વેલ્શ ભાષા બોલનારા ઓછા લોકો છે.
- (૮) જર્મનીય ભાષા શાખા જેમાંથી અંગ્રેજી, ડચ, જર્મન અને સ્કેન્ડિનેવિયન વગેરે ભાષાઓ છે.
- (૯) તોખારી
- (૧૦) હિન્ડાઈટ શાખા - આ બધી શાખાઓનો ભારત- યૂરોપીય શાખામાં સમાવેશ થાય છે. ભારત-યૂરોપીય પરિવારની ભાષાઓની સમાનતાઓ ને કારણે તેમનો એક પરિવારમાં સમાવેશ થાય છે.

દા.ત.

સં.	ગ્રીક	લેટિન	જર્મન	અંગ્રેજી
પિતૃ	પતેર	પતેર	ફાટર	ફાદર
(પિતર)	(Pater)	(Pater)	(Fater)	(Father)

ને મળતો આવે છે. આ પદોમાં એક સરખી પદાન્તતા છે. ગ્રીક અને લેટિનમાં વ્યંજન ધ્વનિઓ સંસ્કૃત ધ્વનિઓ સાથે મળે છે. જર્મન અને અંગ્રેજી વ્યંજન ધ્વનિઓ સંસ્કૃત ધ્વનિઓ સમાન જ છે. જર્મન અને અંગ્રેજીમાં જે વ્યંજન ધ્વનિઓ પરિવર્તિત થયા તે ધ્વનિ નિયમોને આધારે થયા છે. સંસ્કૃતમાં અઘોષ અલ્પપ્રાણ ધ્વનિ, અંગ્રેજીમાં મહાપ્રાણ અને જર્મનીમાં અલ્પપ્રાણ ધ્વનિઓ મળે છે.

આ ભાષાઓ પોતપોતાની નિજી વિશેષતા ધરાવે છે. આ સર્વ પદપ્રયોગોમાં આપણે એક સમાન રૂપોની કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

સંસ્કૃતનું બીજું ઉદાહરણ જોઈએ.

સંસ્કૃત 'ભરામિ' નું સમાનાન્તર રૂપ ગ્રીક 'ફેરો' (Phero) લેટિન 'ફેરો' (Fero) અંગ્રે 'બીયર' (Bear) પ્રાચીન સ્લાવોનિક 'બેરન' (Beran) ને જુઓ. આ બધાનો અર્થ "હું લઈ જાઉં છું." આ બધામાં આપણે સમાન સૂત્રભાર' (bhar) ની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. વિશ્વના અન્ય ભાષા પરિવારોમાં આવી સમાનતા જોવા મળતી નથી.

ભારત યુરોપીય પરિવારની ભાષાઓ વિભક્તિપ્રધાન છે. એટલે કે વિભક્તિ દ્વારા અર્થ નિયંત્રિત થાય છે. આ પરિવારની ભાષાઓનું વિશેષ અધ્યયન કરતાં જણાશે કે એમાં વ્યાકરણના પ્રભાવને કારણે વિભક્તિ પ્રત્યયો દ્વારા પદો રચાય છે. એક પદમાં ત્રણ તત્ત્વ હોય છે. મૂળ રૂપ (શબ્દ કે ધાતુ), પ્રત્યય તથા વિભક્તિ ચિહ્ન. ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત પદ 'ગચ્છતા' ને ગમ્ (ગચ્છ) શતૃઙ્ > (અત્ અન્ત તથા "ટા" > આ માં વિભક્તિ કરી શકીએ. તે રીતે સંસ્કૃત દાતારં તથા ગ્રીક 'દોત્રી' (dotri) માં ક્રમશઃ 'દા' 'તર્' (ત્) તથા 'ઙ' (ઙિ) અને 'દો' (do) 'તોર' (tor) તથા 'ઙ' (I) આ ત્રણ તત્ત્વોને માની શકીએ છીએ. તુર્કી તથા દ્રવિડ પરિવારની પ્રત્યય પ્રધાન ભાષાઓની જેમ અહીં ત્રણ તત્ત્વોમાં કોઈ પણ તત્ત્વને અલગ કરી શકાતું નથી. પ્રત્યય પ્રધાન ભાષાઓમાં પ્રત્યયનું પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ તથા અર્થ હોય છે.

જો કે ક્રિયાઓથી બનેલા નામ શબ્દોમાં (કુદન્ત) પ્રત્યય કોઈક વિશેષ ભાવનો ચોક્કસ બોધ કરાવે છે. જેમ કે (તર) પ્રત્યય દાતર (દાતૃ) કે ગ્રીક દાતાર નું અવિભાજ્ય અંગ છે.

આ રીતે સંસ્કૃત ભાષા ભારોપીય શાખાનું અવિભાજ્ય અંગ છે. તથા તેમાં જે શબ્દ-પદ-વાક્ય સંયોજવાની સૂક્ષ્મતા છે તે અન્ય કોઈ ભાષામાં નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ યકાશો

નોંધ. (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો.

(1) સંસ્કૃત માનવસંસ્કૃતિ ભાષા છે, સમજાવો.

(2) વિલિયમ જોન્સનો સંસ્કૃત ભાષા વિશે શો અભિપ્રાય હતો ?

(3) ભારોપીય પરિવારની ભાષાઓ વિભક્તિ પ્રધાન છે, સમજાવો.

(4) ભારોપીય પરિવારની વિવિધ શાખાઓ વિશે જણાવો.

❖ ભાષાનું સ્વરૂપ પરિવર્તનશીલ :

असारे खलु संसारे शब्दो ब्रह्म प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथैव परिवर्तते ।

પરિવર્તન એ સૃષ્ટિનું વિધાન છે. એનો ક્રમ છે. સૃષ્ટિમાં બધા જ પદાર્થ, બધી વસ્તુઓ પરિવર્તન તથા રુપાન્તર પામે છે. તેથી ભાષા પણ આ પ્રક્રિયામાંથી બાકાત નથી.

હવે આપણે જોઈએ કે ભાષા પરિવર્તનનાં કારણો ક્યાં ? આના જવાબમાં ઉત્તર મળશે કે સામાજિક પરિવર્તન અને વૈયક્તિક પરિવર્તન આના માટે જવાબદાર છે. ભાષા વિશે ભાષાનાં જે પાંચ અંગો દર્શાવ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે. (૧) ધ્વનિ (૨) રૂપ (૩) શબ્દ (૪) વાક્ય (૫) અર્થ. હવે આ વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

(૧) **ધ્વનિ પરિવર્તન** - ધ્વનિ પરિવર્તન એટલે કે જે શબ્દો બોલીએ છીએ તેમાં ઉચ્ચારણથી ધ્વનિમાં આવતું પરિવર્તન તે ધ્વનિ પરિવર્તન, દા.ત.

અગ્નિસૂક્તમાં આવતો મંત્ર "અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્" અહિં **ईळे** (સ્તુતિ કરું છું.) **ळे** ની જગ્યાએ પાછળથી ' **डे** ' નું ઉચ્ચારણ થવા લાગ્યું. ધ્વનિશાસ્ત્ર વિશે પાણિનિનું પ્રદાન સૌથી વિશેષ છે. જે આપણે આગળ જોઈશું. ધ્વનિઓમાં બે રીતે પરિવર્તન થાય છે. (1) **સ્વતઃ પરિવર્તન** (2) **બાહ્ય પરિવર્તન**.

યાસ્ક એક બહુ મોટા ભાષાશાસ્ત્રી હતા. તેમને નિરુક્તમાં એક શ્લોક આપ્યો છે. તેઓ માને છે. ધ્વનિમાં પાંચ રીતે પરિવર્તન થાય છે.

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगात् प्रतीयते पञ्चविधम् प्रमाणम् ॥

(1) **વર્ણાગમ** - પદમાં કે શબ્દમાં એકાદ માત્રા, સ્વર કે વર્ણ વગેરે પ્રારંભ - મધ્ય કે અંતમાં ઉમેરવામાં આવે તેને વાંગમ કહે છે. અર્થાત્ અગાઉ પદમાં તે શબ્દ ન હોય એવા ધ્વનિનું આવવું તે વર્ણાગમ કહેવાય. જેમ કે સ્વર્ણ - સુવર્ણ, ભ્રમ - ભરમ (૧) ધર્મ - ધરમ (૨) કેરલ - કેરાલા અહીં ઉચ્ચારણમાં સરળતા લાવવા માટે ધ્વનિ પરિવર્તન કરવામાં આવે છે. વર્ષાનું આગમન આદિમાં, મધ્યમાં કે અન્તમાં ફેરફાર થતો જોવા મળે છે.

वरेण्यम् - वरणीयम् पृथ्वी- पृथिवी, औषध - औषधि ओष्ठ- હોઠ જેવા શબ્દોમાં આદિમાં, મધ્યમાં કે અન્તમાં ફેરફાર જોઈ શકાય છે.

(2) **વર્ણલોપ** - કોઈ પણ શબ્દમાં એકાદ સ્વર, વ્યંજન કે અક્ષરનો લોપ થાય તે વર્ણલોપ કહેવાય. માણસ પોતાની બોલવાની અનુકૂળતા માટે ક્યારેક કોઈ ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ છોડી દે. અથવા પોતાની ટેવને કારણે અક્ષર બોલવાનું માંડી વાળે તેને વર્ણલોપ કહેવામાં આવે છે. આવા સ્વર લોપ આદિ મધ્ય કે અન્તમાં થાય છે. જેમ કે

આભાસ-ભાસ અહિં આદિમાં 'આ' અક્ષરનો લોપ જોવા મળે છે.

जलपात्र- जलपात्र, राजन्-राजा વગેરે શબ્દોમાં **ल** માં **अ** નો લોપ થઈ **राजा** માં **आ** નો લોપ થઈ **राजन्** શબ્દ બન્યો છે. અહિં આનો લોપ થયો છે. વર્ણલોપના બીજા શબ્દો જોઈએ.

स्थापना - थापना, रीति - रीत, कोकिल-कोयल, ब्राह्मण નું **बम्मन** (હિન્દી) આ રીતે વર્ણ લોપ જોવા મળે છે.

(3) **વર્ણવિપર્યય** - સ્વર, વ્યંજન કે વર્ણની અદલાબદલીને વિપર્યય કહેવામાં આવે છે. અહિં સ્વર, વ્યંજન કે અક્ષરનું સ્થલ પરિવર્તન જોવા મળે છે. જેમ કે -

આગ્રયણ - અગ્રાયણ, બિંદૂ- બૂંદ (હિન્દીમાં) હિંસ- સિંહ, ચિહન-ચિન્હ,
વારાણસી- બનારસ, બેંગલોર-બેંગલૂરુ, મુમ્બાપુરી-મુમ્બઈ વગેરે

(૪) સમીકરણ- જ્યારે એક વર્ણ બીજા વર્ણને પ્રભાવિત કરીને પોતાનું રૂપ આપે ત્યારે તે 'સમીકરણ' થાય છે. જેમ કે સંસ્કૃતમાં **ચક્ર** નું પ્રાકૃતમાં **ચક્ક** થાય છે. સંસ્કૃત **ધર્મ** નું પ્રાકૃતમાં **ધમ્મ**, **કર્મ** - **કમ્મ** વગેરે.

(૫) વિષમીકરણ- સમીકરણથી વિરુદ્ધ વિષમીકરણ છે. બન્ને ધ્વનિઓ એક સરખા છે. એક ધ્વનિનો પ્રભાવ બીજા ધ્વનિ પર પડતાં તે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી અન્ય રૂપ ધારણ કરે છે. જેમકે-

**નૂપુર-નેટર, પુરુષ-પુરિસ, પાદસ્થલમ્-પરથલી (પગદંડી),
વનસ્થલમ્-વન્નથલી**

ક્યારેક સ્વર કે દીર્ઘ માત્રામાં ફેરફાર થાય છે. જેમ કે -

લજ્જા-લાજ

ક્યારેક અઘોષ ધ્વનિઓ ઘોષ થાય છે -

મકર- મગર, શાક-શાખ

ક્યારેક ઘોષ ધ્વનિઓ અઘોષમાં પરિવર્તિત થાય છે.

મેઘ - મેખ

ક્યારેક અલ્પ પ્રાણ ધ્વનિ મહાપ્રાણમાં પરિવર્તિત થાય છે. જેમ કે -

ગૃહ - ઘર, હસ્ત - હાથ, બાષ્પ - બાફ

આમ ધ્વનિ પરિવર્તનના અનેક પ્રકારો ભાષાશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યા છે. વળી વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ જોઈશું તો ગુણ, વૃદ્ધિ, સમ્પ્રસારણ દ્વારા ધ્વનિ પરિવર્તન થાય છે.

❖ **ધ્વનિપરિવર્તનનાં કારણો :**

વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વજો પાસેથી ભાષા શીખ્યો છે. જ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે માતા-પિતા પાસેથી શીખ્યો છે. એના માતા-પિતા એના પૂર્વજો પાસેથી શીખ્યા છે. આમ ભાષા મેળવવામાં (અર્થત કરવામાં આવે છે.) પરન્તુ કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વજો પાસેથી એ જ રૂપમાં ભાષા શીખતો નથી. એક વ્યક્તિનું ઉચ્ચારણ બીજી વ્યક્તિ સુધી પહોંચે ત્યારે ઉચ્ચારણમાં ફેરફાર થાય છે.

(1) **અનુકરણ** - ભાષા પરિવર્તનનું મુખ્ય કારણ અનુકરણમાં છુપાયેલું છે. ઘણીવાર શ્રવણ શક્તિની ત્રુટિને કારણે વ્યક્તિ બોલવામાં ભૂલ કરે છે. ઘણીવાર અજ્ઞાનતાને કારણે ભૂલ થાય છે. વળી ઉચ્ચારણમાં કઠિનતાને કારણે ધ્વનિપરિવર્તન જોવા મળે છે. તેથી વક્તા અને શ્રોતા પક્ષે રહેલી અસાવધતા પરિવર્તનનું કારણ બને છે.

સાદૃશ્યને કારણે પણ પરિવર્તન જોવા મળે છે. જેમ કે **દ્વાદશ** (બાર) અહીં **દ્વા આ** નું ઉચ્ચારણ થાય છે. તેવી જ રીતે **एकादश** (અગિયાર)માં ‘કા’માં ‘આ’ સાદૃશ્યને કારણે બોલાય છે. ખરેખર **एकादश** પ્રયોગ થવો જોઈતો હતો.

‘બલાઘાત’ અમુક શબ્દો પર વજન કે ભાર મૂકવાથી પણ શબ્દમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. જેમ કે અંપકાર શબ્દ ગુજરાતીમાં ‘અંધારું’ બોલાય છે. અહિં ‘અ’ ઉપર અનુસ્વાર ભારથી બોલાય છે.

સાંસ્કૃતિક કારણો :- જે પ્રદેશમાં વસતા લોકોની જેવી રહેણી કરણી એના કારણે વ્યક્તિઓની ભાષાઓમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. અન્ય ભાષાઓનું સાહચર્ય પણ ધ્વનિઓને પ્રભાવિત કરે છે.

❖ શારીરિક તથા માનસિક કારણ :

શારીરિક, માનસિક, રાજકીય પરિબળ પણ ભાષા પરિવર્તન માટે કારણરૂપ છે.

દા.ત. મુસલમાનો અને બ્રિટિશરોએ (અંગ્રેજોએ) આ દેશ પર વર્ષો સુધી રાજ કર્યું. તેમના આવવાથી આપણી ભાષામાં અરબી-ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દો પ્રવેશ્યા. અંગ્રેજી ભાષાથી ભારતીય ભાષા હિન્દી અને ગુજરાતી પ્રભાવિત થયેલી. ભારતીય ભાષાઓમાં નવા નવા શબ્દો ઉમેરાયા અને આ રીતે ભાષાઓમાં રાજકીય પરિવર્તન સ્થલેતર પરિવર્તન આપોઆપ આવી જાય છે. ઘણીવાર ભાષાને સરળ બોલવાની લાલચમાં ધ્વનિમાં ફેરફાર આવી જાય છે. આ રીતે પરિવર્તનનાં અનેક કારણો છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાશો

નોંધ. (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો.

(1) સંસ્કૃતની ગણના શામાં થાય છે ?

(2) સંસ્કૃત ભાષાની વિશિષ્ટતા જણાવો.

(3) જર્મન વિદ્વાન વિન્ટરનીલ્હનું સંસ્કૃત અને જર્મન વિશે શું માનવું છે ?

(4) સંસ્કૃતના વિકાસ વિશે જણાવો.

(5) ભારત યુરોપીય પરિવારની કેટલી શાખાઓ છે ? તે વિશે નોંધ લખો.

(6) ભાષા પરિવર્તનનાં કયાં કયાં કારણો આપવામાં આવ્યાં છે ?

(7) ભાષાનાં અંગોના નામ જણાવો.

(8) ધ્વનિ પરિવર્તનના પ્રકાર વિશે જણાવો.

(9) મેકડોનલે સંસ્કૃત માટે પોતાનો શો અભિપ્રાય આપ્યો છે ?

(10) સંસ્કૃત વિશે વિલિયમ જોન્સના વિચારો દર્શાવો.

(11) ભાષાનું સ્વરૂપ પરિવર્તનશીલ છે, સિદ્ધ કરો.

:: રૂપરેખા ::

2.0 સ્વર વ્યંજનના રૂપો

2.1 સ્વરાન્ત રૂપો

2.2 ધાતુરૂપો (વર્તમાનકાળ, હ્યસ્તન ભૂતકાળ, આજ્ઞાર્થ વિધ્યર્થનાં રૂપો)

2.0 વ્યાકરણનાં રૂપાખ્યાનો (સ્વર- વ્યંજનના રૂપો)

મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. તે અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં અલગ પડે છે. ઈશ્વરે માણસને બોલવાની અને પોતાના ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિ આપી છે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ આદાનપ્રદાન કરવા માટે ભાષા બોલી શકતાં નથી.

પશુઓ, પક્ષીઓ, કલરવથી પોતાના અવાજો વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે મનુષ્યને ભાષા બક્ષિસમાં મળી છે. પોતાના વિચારોને રજૂ કરવા માટે, વિચારોનું આદાન પ્રદાન કરવા માટે ભાષા પ્રાપ્ત થઈ છે.

વાક્યની વ્યાખ્યા - પોતાના ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે પોતાના પૂર્ણ એવા સાર્થક શબ્દસમૂહને વાક્ય કહે છે. સાર્થક ધ્વનિ સમૂહના અન્વયથી વર્ણ બને છે. વર્ણથી શબ્દ અને શબ્દથી પદરચના અને પદસમૂહથી વાક્ય રચાય છે. વાક્ય ધ્વનિ, પદાદિ ઉચ્ચારણની ભૌતિક ક્રિયા છે.

વાક્ય, એટલે વાણી., તેનાથી નિષ્પન્ન થાય તે વાક્ય. ઈ.સ. પૂર્વે (૧૫૦-૨૦૦) પતંજલિ વાક્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે “પૂર્ણ અર્થ પ્રતીતિ કરાવનાર શબ્દ સમૂહ તે વાક્ય છે.” શબ્દની તુલનામાં વાક્ય જ ભાષાનું એકમ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ કૃત્રિમ રીતે વાક્ય ને તોડીને પદો પર વધારે ભાર આપ્યો છે.

‘વાક્યપદીય’ ના આચાર્યશ્રી ભર્તૃહરિ કહે છે કે ‘વાક્ય જ ભાષાનું ન્યૂનતમ પૂર્ણ સાર્થક એકમ છે. પણ તે વિચારોના આદાન પ્રદાનનું સાધન બનવાની ક્ષમતા ધરાવતું નથી. માત્ર વાક્યમાં જ અર્થ પ્રતીતિ કરાવવાની ક્ષમતા છે.

વાક્ય એક લઘુતમ એકમ છે. વ્યક્તિના સંપૂર્ણ વક્તવ્યનો અંશ છે. મોટે ભાગે એકાદ વાક્ય સંપૂર્ણ વિચાર રજૂ ન કરી શકે. મનુષ્યના વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે વાક્યોનું ધારાવાહીપણું આવશ્યક છે.

ડૉ. ભોળાનાથ તિવારી માને છે કે – ‘વાક્ય ભાષાનું એવું સહજ એકમ છે કે એમાં એક કે વધારે પદ હોય જે અર્થની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ કે અપૂર્ણ હોય પણ વ્યાકરણની

દષ્ટિએ પોતાના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં પૂર્ણ હોય. તેમાં પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રૂપે એકાદ ક્રિયાની પૂર્ણતા હોય છે.

- (૧) વાક્ય ભાષાનું સહજ એકમ છે. ભાષાનું લઘુત્તમ એકમ ધ્વનિ છે. ધ્વનિથી શબ્દ ઘડાય છે. શબ્દોથી વાક્ય બને છે. ધ્વનિ, વર્ણ, શબ્દ, પદાદિ એકમો કૃત્રિમ છે. મનુષ્યને ભાષાબોધ થયા પછી ધ્વનિ વગેરે એકમો અંગેનો ખ્યાલ જન્મ્યો.
- (૨) વાક્ય એકાદ શબ્દનું બને અથવા વધારે શબ્દનું બને. કેટલીકવાર વધારે બોલાતા શબ્દોનો લોપ કરીને એકાદ શબ્દ પણ પોતાનો હેતુ પાર પાડે છે. જેમ કે ‘આવ’ ‘જા’ ‘દોડ’ વગેરે.
- (૩) વાક્યમાં અર્થની પૂર્ણતા હોય પણ ખરી, ન પણ હોય.
- (૪) વ્યાકરણની દષ્ટિએ વાક્ય શુદ્ધ પદોનું હોવું જરૂરી છે.
- (૫) વાક્યમાં એકાદ ક્રિયા પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે પૂર્ણ હોવી જોઈએ.

વાક્ય માટે આવશ્યતાઓ :-

દરેક વાક્યમાં વિવિધ પદોમાં સૌપ્રથમ પોતાનો આગવો અર્થ હોય છે. જેને શબ્દનો મુખ્યાર્થ કહેવામાં આવે છે. આ પદો વાક્યોમાં પ્રયોજાતાં એક વિશિષ્ટ અર્થ (સંદર્ભ) વાક્યનો સંયુક્ત અર્થ પ્રકટાવનારી તાત્પર્ય વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્યવૃત્તિ શબ્દાર્થને વાક્યાર્થમાં ઢાળવાનું કામ કરે છે. તાત્પર્યાર્થ મેળવવા માટે આંકાક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિ આ ત્રણ શરતો પાળવી પડે છે.

આકાંક્ષા : ઘોડો શબ્દ પ્રાણીવાચક પશુનું નામ છે. ઘોડો કહેવાથી ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ઘોડો શું ? મારે છે ? ચરે છે ? કે પછી લઈ જાય છે. ઘોડો શબ્દ એનો અર્થ સૂચવે છે. પણ મનમાં આકાંક્ષા, જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે કે ઘોડો શું કરે છે ? જવાબમાં ઘોડો ચરે છે, અહિં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષાય છે. (યોગ્યતા) – **સીતા અગ્નિન ઉધ્યાનં સિન્ચતિ** અહિં વાક્ય સાચું છે પણ અગ્નિથી બગીચો ન સિંચાય અગ્નિમાં સિંચનનો ગુણધર્મ જણાતો નથી. આપણી જિજ્ઞાસાને વાક્ય સંતોષી શકતું નથી. યોગ્યતાની દષ્ટિએ આ વાક્ય અયોગ્ય છે. તેથી વાક્યમાં યોગ્યતા હોવી આવશ્યક છે.

સન્નિધિ સીતા જલેન ઉધ્યાનં સિન્ચતિ આ વાક્ય શુદ્ધ છે. સન્નિધિ : વાક્યો પાસે વિલંબ વિના ઉચ્ચારેલા હોવા જોઈએ. એક શબ્દ અત્યારે બોલાય અને બીજો શબ્દ કલાક પછી બોલાય તો ત્યાં સુધી પ્રથમ શબ્દ મનમાંથી નિકળી ગયો હોય તેથી શબ્દો પાસે પાસે હોવા જોઈએ. આકાંક્ષા યોગ્યતા અને સન્નિધિ આ વાક્યની પ્રથમ શરત છે. રાજશેખર વાક્ય વિશે કહે છે કે પદાનાં અભિધિત્સતાર્થ સંદર્ભો વાક્યમ્ । ‘પદોના કહેવા યોગ્ય અર્થની ગુંથણી કરાવનારો સંદર્ભ વાક્ય છે. “ભોળાનાથ તિવારી” સાર્થકતા એટલે અર્થપૂર્ણતા અને અન્વિતિ એટલે વ્યાકરણિક એકરૂપતાને વાક્યનો આધાર માને છે. અન્વિતિ મોટે ભાગે લિંગ, વચન, કારક અને પુરુષ દષ્ટિએ હોય છે.

વાક્યને બરાબર સમજવા માટે 'પદક્રમ' હોવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે વાક્યમાં કર્તા-કર્મ અને ક્રિયાપદ એવો પદક્રમ હોય છે. પદની રચનામાં વિભક્તિ વગેરે પદના અંગરૂપ હોય છે. આમ પદક્રમ ચોક્કસ છે, છતાં ભાવપ્રદર્શન માટે પદક્રમ બદલાય છે.

(૧) બલભારના કારણે પદક્રમ બદલાય છે. (૨) કવિઓ છંદરચનામાં પદક્રમમાં ફેરફાર કરે છે. છંદ પ્રત્યેની વફાદારી માટે ભાષામાં છૂટછાટ લે છે.

ભાવ દૃષ્ટિએ વાક્ય ભેદ :-

અર્થની દૃષ્ટિએ વાક્યના અનેક ભેદો થાય છે. કેટલાક આ પ્રમાણે છે.

- (1) વિધાનસૂચક - રામઃ ગચ્છતિ । (અહિં સાદા વાક્યથી વિધાન કરવામાં આવેલ છે.)
- (2) નિષેધસૂચક - મા બ્રૂહિ દીનં વચઃ । (મા શબ્દ નિષેધનું સૂચન કરે છે.)
- (3) આજ્ઞાસૂચક - દેહિ મે પ્રતિવચનમ્ । (દેહિ શબ્દ આજ્ઞાનું સૂચન કરે છે.)
- (4) પ્રશ્નસૂચક- કિં કવયો વદન્તિ । (કિમ્ શબ્દ પ્રશ્નવાચક છે.)
- (5) વિસ્મયસૂચક- અહો રમણીયં ઇદં ઉદ્યાનમ્ । (અહો શબ્દ વિસ્મયસૂચક છે.)
- (6) અસત્યવાચક- અલીકં અલીકં અયં વદતિ । (અલીકં શબ્દ અસત્ય સૂચવે છે.)
- (7) જિજ્ઞાસાસૂચક- અસ્તિ મે કૌતૂહલમ્ અસ્મિન્ વિષયે । (કૌતૂહલમ્ પદ જિજ્ઞાસા સૂચવે છે.)

વાક્યરચના પદ્ધતિ :-

કોઈ પણ વાક્ય રચના કરતી વખતે વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, અને ક્રિયાપદ હોવાં જરૂરી છે. કદાચ અપવાદરૂપ કર્મ પ્રત્યક્ષ ન હોય તો પણ ચાલે. પરંતુ કર્મનો ભાવ અપ્રત્યક્ષ રૂપે હોવો જોઈએ.

દા.ત. સીતા ગચ્છતિ । કૈશવી ગચ્છતિ સીતા જાય છે, કૈશવી જાય છે. અહીં વાક્યમાં સીતા અને કૈશવી કર્તા છે. ગચ્છતિ (જાય છે.) આ પદ ક્રિયાપદ છે. પછી તરત જ આપણા મનમાં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. સીતા ક્યાં જાય છે ? વનમાં કે બગીચામાં. અહિં કર્મ માટે પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ નથી. છતાં સાંજનો સમય હોય, સહેલીઓ સાથે હોય, અપ્રત્યક્ષ રૂપે ધ્વનિત થાય છે કે બગીચામાં જતી હશે ? અને હાથમાં પુસ્તકો હોય, શાળાનો ગણવેશ પહેર્યો હોય તો શાળામાં જતી હશે ? એવો પ્રત્યક્ષરૂપે ખ્યાલ આવે છે. તેવી જ રીતે ઘણીવાર કર્તાનો નિર્દેશ ન હોય તો પણ વાક્યરચના સંભવે છે. જેમ કે ફલોનિ ખાદતિ, આનયતિ પુસ્તકાનિ અહિં કર્તાનો અભાવ છે. છતાં વાક્યરચના શુદ્ધ છે. પરંતુ ક્રિયાપદ વિના વાક્યરચના સંભવિત નથી. જેમ કે, દેવદત્તઃ ફલોનિ, યજ્ઞદત્તઃ પુસ્તકાનિ વગેરે વાક્યોમાં ક્રિયાપદ નથી તેથી વાક્ય

અપૂર્ણ છે. વાક્યરચનામાં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ હોય તો જ વાક્યરચના પૂરેપૂરી અવગત થાય છે.

વાક્યની રચના કરતી વખતે પદોમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયા, અવ્યય, વિશેષણો આવતા હોય અને પદોથી એક બીજા સાથે સંબંધ હોય અને તે પદોમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ વ્યક્ત થતો હોય તેવા પદોને વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

વાક્યના પ્રકારો :- વાક્યના પ્રયોગો બે રીતે થાય છે.

(૧) કર્તારિ પ્રયોગ (૨) કર્મણિ પ્રયોગ. આ સિવાય ભાવે પ્રયોગ પણ અસ્તિત્વમાં છે.

• કર્તારી પ્રયોગ :

જે વાક્યમાં કર્તા મુખ્ય હોય છે અને ક્રિયાપદો કતને અનુસરે તેને કીરે પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

- કર્તારિ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાય છે.
- કર્તારિ પ્રયોગમાં કર્મ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં આવે છે.
- કર્તારિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ કતને અનુસરે છે. જેમ કે -

કેશવઃ પુસ્તકં પઠતિ અહીં કેશવ કર્તા છે જે પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે. પુસ્તકમ્ કર્મ છે જે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકાયો અને પઠતિ ક્રિયાપદ છે, જે કર્તાને અનુસરે છે.

• કર્મણિ પ્રયોગ

કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકાય છે, કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાય છે, જ્યારે ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં ધાતુને "ય" પ્રત્યય લાગે છે અને પ્રયોગ આત્મનેપદીમાં થાય છે.

દા.ત.કેશવેન પુસ્તકં પઠ્યતે અહીં કર્તા તૃતીયાવિભક્તિમાં, કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં (પુસ્તક શબ્દનપુંસક છે તેથી પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં પુસ્તઃ થાય છે. પતિ ક્રિયાપદ કર્તાને ન અનુસરતા કર્મને અનુસરે છે.

- ભાવે પ્રયોગ - આ પ્રયોગમાં ધાતુ અકર્મક હોય છે, (૨) કર્તાનો પ્રયોગ ત્રીજી વિભક્તિમાં થાય છે. (૩) ધાતુ અકર્મક હોઈ કર્મનો પ્રયોગ થતો નથી.દા.ત. મૃગૈઃ નૃત્યતે । મયા ઉદ્યાને ન સ્થીયતે અહીં કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકાયો છે, જ્યારે ક્રિયાપદમાં કર્મણિ પ્રયોગની જેમ "ય" પ્રત્યય લાગીને આત્મનેપદીમાં મૂકાય છે.

નામ અને સર્વનામનાં રૂપો અને તેનું વાક્યરૂપે સંયોજન -

વાક્યરચના કરતી વખતે ક્રિયાપદ સિવાય અન્ય પદોની આવશ્યકતા રહે છે.ગચ્છતિ, પઠતિ વગેરે ક્રિયાવાચી પદો છે. એનાથી પૂરેપૂરું વાક્ય અવગત

દરેક ખોડા વ્યંજનમાં સ્વર પછી ઉમેરવાથી બોલી શકાય છે. સ્વર વિનાનો વ્યંજન, પછીના વ્યંજન સાથે જોડાઈને ઉચ્ચારાય છે.

આઠ વિભક્તિઓ તથા તેના પ્રત્યયો આ પ્રમાણે છે :

વિભક્તિ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
(૧) કર્તા	સ્ (અઃ)	ઔ	અસ્ (અઃ)
(૨) કર્મ	અમ્	ઔ	અઃ (ન)
(૩) કરણ	આ (ઇન્)	ભ્યામ્	ભિસ્ (ભિઃ)
(૪) સંપ્રદાન	અ (ય)	ભ્યામ્	ભ્યઃ
(૫) અપાદાન	અઃ (આત્)	ભ્યામ્	ભ્યઃ
(૬) સંબંધ	અઃ (સ્ય)	ઓઃ	આમ્ (નામ)
(૭) અધિકરણ	ઇ	ઓઃ	સુપ્ (સુ)
(૮) સંબોધન	સ્	ઔ	અઃ

અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર પ્રમાણે તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનમાં ઇન્, પંચમી એ.વ.માં

આત્, અને ષષ્ઠી એ.વ.માં સ્ય પ્રત્યય લાગે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ. (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

(1) ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે પ્રાણીઓ શું કરે છે ?

(2) મનુષ્યો પોતાના ભાવો કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે ?

(3) વાક્યની વ્યાખ્યા આપો.

(૪) વાક્યના ઉચ્ચારણ માટે શાની આવશ્યકતા રહે છે ?

(૫) વાક્યના પ્રકારો જણાવો.

(૬) વાક્ય રચનામાં નામ - સર્વનામ-વિશેષણની શી આવશ્યકતા છે ?

(૭) સ્વરો કેટલા છે ? જણાવો.

(૮) વ્યંજનો કેટલા છે ? જણાવો.

(૯) ઘોષ વ્યંજનો અને અઘોષ વ્યંજનો જણાવો.

2.2. સ્વરાન્ત રૂપો

(1) અકારાન્ત પુ.રામ (રામ,દશરથ પુત્ર રામ)

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	રામઃ (રામ)	રામૌ (બે રામ)	રામાઃ (ઘણા રામ)
દ્વિ.	રામમ્ (રામને)	રામૌ (બે રામને)	રામાન્ (ઘણા રામને)
તૃ.	રામેળ (રામથી)	રામાભ્યામ્ (બે રામથી)	રામૈઃ (ઘણા રામથી)
ચ.	રામાય (રામ માટે)	રામા ભ્યામ્ (બે રામ માટે)	રામેભ્યઃ (રામો માટે)
પં.	રામાત્ (રામમાંથી)	રામા ભ્યામ્ (બે રામમાંથી)	રામેભ્યઃમ્ (રામોમાંથી/થી)
ષ.	રામસ્ય (રામનું/નો/ના)	રામયોઃ (રામનું/નો/ની/ના)	રામાણા -
સ.	રામે (રામમાં)	રામયોઃ (બે રામમાં)	રામેષુ (રામોમાં)
સં.	હે રામ (હે રામ)	હે રામૌ (હે બે રામ)	હે રામાઃ (હે રામો)

रामनी जेम नरः (भाषस) बालः (बाणक), पुत्रः (पुत्र), जनकः (जनक), नृपः (राज), भक्तः(भक्त), शिष्यः (शिष्य), सूर्यः (सूर्य), चन्द्रः (चंद्र), सुरः (देव), खगः (पंथी), मयूरः (भोर), काकः (कागडो), प्रश्नः (प्रश्न), क्रोशः (कोस), लोकः (संसार), धर्मः (धर्म), अनलः (आग) वगैरे रूपो बनशे.

(2) अकारान्त नपुं.फल (इण)			
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्र.	फलम्	फले	फलानि
द्वि.	फलम्	फले	फलानि
तृ.	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
च.	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पं.	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ष.	फलस्य	फलयो :	फलनाम्
स.	फले	फलयोः	फलेषु
सं.	हे फल	हे फले	हे फलानि

आ रीते वन, अरण्य (जंगल), मुख, कुसुम, पुष्प, कमल, पर्ण (पान), कानन (जंगल), मित्र, नक्षत्र, पत्र (कागण के पान), तृण (घास), बीज, जल (पाणी), गगन (आकाश), शरीर (शरीर), ज्ञान (ज्ञान), पुस्तक (पुस्तक), पद्म (कमल), षड्कजम् (कमल) वगैरेनां रूपोनी जेम बनशे.

(3) अकारान्त श्रीलिंग नामोना रूपो			
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्र.	लता	लते	लताः
द्वि.	लताम्	लते	लताः
तृ.	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
च.	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पं.	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
ष.	लतायाः	लतयो :	लतानाम्
स.	लतायाम्	लतयो :	लतासु

સં.	હે લતે	હે લતે	હે લતા:
-----	--------	--------	---------

આ રીતે રમા (લક્ષ્મી), બાલા (બાલિકા), લલના (શ્રી), કન્યા, નિશા (રાત્રી), માર્યા (પત્ની), વડવા (ધોડી), સુમિત્રા, રાધા, તારા, કૌશલ્યા, કલા વગેરે રૂપો બને છે.

(4) ઇકારાન્ત પું. હરિ (વિષ્ણુ અથવા વાનર)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	હરિ:	હરી	હરય:
દ્વિ.	હરિમ્	હરી	હરિન્
તૃ.	હરિણા	હરિભ્યામ્	હરિભિ:
ચ.	હરયે	હરિભ્યામ્	હરિભ્ય:
પં.	હરે:	હરિભ્યામ્	હરિભ્ય:
ષ.	હરે:	હર્યો:	હરિણામ્
સ.	હરૌ	હર્યો:	હરિષુ
સં.	હે હરે	હે હરી	હે હરય:

આ રીતે કવિ મુનિ, કપિ, ઋષિ, યતિ, વિરિજ્ઞ (બ્રહ્મા), વિદિ (બ્રહ્મા), નિદિ (બજાનો), ગિરિ (પર્વત), અગ્નિ: અરિ: (શત્રુ), વહ્નિ (અગ્નિ), સપ્તિ (ધોડો), રવિ (સૂર્ય), નૃપતિ, ઉદધિ (સમુદ્ર) અતિથિ, અસિ (તલવાર), પાણિ (હાથ), મરીચિ (કિરણ), વ્યાધિ (બિમારી), સેનાપતિ પ્રજાપતિ વગેરેનાં રૂપો હરિ પ્રમાણે બનાવી શકશે.

(5) ઇકારાન્ત શ્રીલિંગના રૂપો મતિ (બુદ્ધિ)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	મતિ:	મતી	મતય:
દ્વિ.	મતિમ્	મતી	મતી:
તૃ.	મત્યા	મતિભ્યામ્	મતિભિ:
ચ.	મત્યૈ, મતયે	મતિભ્યામ્	મતિભ્ય:
પં.	મત્યા: , મતે:	મતિભ્યામ્	મતિભ્ય:
ષ.	મત્યા: , મતે:	મત્યો:	મતીનામ્

સ.	મત્યામ્	મત્યો:	મતિષુ
સં.	હે મતે	હે મતી	હે મતય:

આ રીતે ધૂલિ (ધૂળ), બુદ્ધિ (બુદ્ધિ), શુદ્ધિ, ગતિ, ભક્તિ, શક્તિ, સ્મૃતિ, રુચિ, શાન્તિ, રીતિ, નીતિ, રાત્રિ, પડક્તિ, જાતિ, ગીતિ વગેરે રૂપો બને છે.

(6) ઇકારાન્ત નપુંસકલિંગના રૂપો વારિ (વાણી)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	વારિ	વારિણી	વારિણી
દ્વિ.	વારિ	વારિણી	વારિણી
તૃ.	વારિણા	વારિભ્યામ્	વારિભિ:
ચ.	વારિણે	વારિભ્યામ્	વારિભ્ય:
પં.	વારિણ:	વારિભ્યામ્	વારિભ્ય:
ષ.	વારિણ:	વારિણો:	વારિણામ્
સ.	વારિણિ	વારિણો:	વારિષુ
સં.	હે વારી, હે વારે	હે વારિણિ	હે વારિણી

અસ્થિ (હાડકું), સક્થિ (જાંઘ), અક્ષિ (આંખ), દધિ (દહી), સિવાયનાં ઇકારાન્ત નપું. નો રૂપો વારિ પ્રમાણે બને છે.

(7) ઇકારાન્ત સ્ત્રી.ના રૂપો નદી (નદી)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	નદી	નદ્યૌ	નદ્ય:
દ્વિ.	નદીમ્	નદ્યૌ	નદી:
તૃ.	નદ્યા	નદીભ્યામ્	નદીભિ:
ચ.	નદ્યૈ	નદીભ્યામ્	નદીભ્ય:
પં.	નદ્યા:	નદીભ્યામ્	નદીભ્ય:
ષ.	નદ્યા:	નદ્યો:	નદીનામ્
સ.	નદ્યામ્	નદ્યો:	નદીષુ
સં.	હે નદી	હે નદ્યૌ	હે નદ્ય:

આ રીતે રાજિ (રાણી) પાર્વતી, ગૌરી, જાનકી, નટી, પૃથ્વી, અરુન્ધતી, નન્દિની, દ્રૌપદી, દેવી, કૈકેયી, પાંચાલી, પંચવટી, અટવી (જંગલ), ગાન્ધારી, કાદમ્બરી, કૌમુદી (ચાંદની), માદ્રી, કુન્તી, દેવકી, સાવિત્રી, ગાયત્રી, કમલિની, નલિની વગેરે શબ્દોનાં રૂપો નદી પ્રમાણે બને છે.

(8) ઉકારાન્ત પું. ગુરુ (જ્ઞાન આપનાર ગુરુ)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	ગુરુઃ	ગુરુ	ગુરવઃ
દ્વિ.	ગુરુમ્	ગુરુ	ગુરુન્
તૃ.	ગુરુણા	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભિઃ
ચ.	ગુરુવે	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભ્યઃ
પં.	ગુરોઃ	ગુરુભ્યામ્	ગુરુભ્યઃ
ષ.	ગુરોઃ	ગુર્વોઃ	ગુરુણામ્
સ.	ગુરૌ	ગુર્વોઃ	ગુરુષુ
સં.	હે ગુરો	હે ગુરુ	હે ગુરવઃ

આ રીતે ભાનુ (સૂર્ય), કૃશાનુ (અગ્નિ), વિધુ (ચંદ્ર), રિપુ, શત્રુ (દુશ્મન), વિષ્ણુ, શિશુ (બાળક), સાધુ (સાધુ કે સજ્જન), ઝરુ (જાંઘ), પ્રભુ (પ્રભુ સ્વામી), વેણુ (વાંસ), પાંશુ (ધૂળ), વાયુ, મૃત્યુ, બાહુ (હાથ) વગેરેનાં રૂપો બને છે.

નોંધ : જે શબ્દોમાં ઋ, ઋ કે ષ, ન હોય તેમાં 'ન્' નો 'ણ' થતો નથી. આથી 'ભાનુ' નું તૃતીયા એ.વ. ભાનુના થશે. ભાનુ નું ષષ્ઠી બ.વ. મા ભાનુનામ્ થાય છે.

(9) ઉકારાન્ત સ્ત્રી ધેનુ (ગાય)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	ધેનુઃ	ધેનૂ	ધેનવઃ
દ્વિ.	ધેનુમ્	ધેનૂ	ધેનૂઃ
તૃ.	ધેન્વા	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભિઃ
ચ.	ધેનવે, ધેન્વૈ	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભ્યઃ
પં.	ધેનોઃ, ધેન્વાઃ	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભ્યઃ
ષ.	ધેનોઃ, ધેન્વાઃ	ધેન્વોઃ	ધેનુનામ્

સ.	ધેનો, ધેન્વામ્	ધેન્વો:	ધેનુષુ
સં.	હે ધેનો	હે ધેન્	હે ધેનવ:

આ રીતે તનુ (શરીર), રેણુ (ધૂળ), (પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ) હનુ (દાઢી) (પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ) વગેરે સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

(10) ઉકારાન્ત નપુ. મધુ (મધુ)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	મધુ	મધુની	મધૂની
દ્વિ.	મધુ	મધુની	મધૂની
તૃ.	મધુના	મધુભ્યામ્	મધુમિ:
ચ.	મધુને	મધુભ્યામ્	મધુભ્ય:
પં.	મધુન:	મધુભ્યામ્	મધુભ્ય:
ષ.	મધુન:	મધુનો:	મધૂનામ્
સ.	મધુનિ	મધુનો:	મધુષુ
સં.	હે મધુ, હે મધો	હે મધુની	હે મધૂની

આ રીતે જાનુ (ધૂંટણ), દારુ (લાકડું), જતુ (લાખ), તાલુ (તાળવું), વસ્તુ (ચીજ), સાનુ (પર્વતની ટોચ) પુલ્લિંગ તથા નપું. શબ્દોનાં રૂપો મધુ પ્રમાણે બને છે.

(11) ઉકારાન્ત સ્ત્રી વધુ (વહૂ, નવપરણીત સ્ત્રી)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	વધૂ:	વધ્વૌ	વધ્વ:
દ્વિ.	વધૂમ્	વધ્વૌ	વધૂ:
તૃ.	વધ્વા	વધૂભ્યામ્	વધૂમિ:
ચ.	વધ્વૈ	વધૂભ્યામ્	વધૂભ્ય:
પં.	વધ્વા:	વધૂભ્યામ્	વધૂભ્ય:
ષ.	વધ્વા:	વધ્વો:	વધૂનામ્
સ.	વધ્વામ્	વધ્વો:	વધૂષુ
સં.	હે વધુ,	હે વધ્વૌ	હે વધ્વ:

આ રીતે ચમ્ (સેના), તનૂ (શરીર), રજ્જૂ (દોરડું), કર્કન્ધુ (બોર), જમ્બૂ (જાંબુ) વગેરેનાં રૂપો બને છે.

(12) ऋकारान्त पुल्लिंग शब्दोनां रूपो पितृ (पिता)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	પિતા	પિતરૌ	પિતરઃ
દ્વિ.	પિતરમ્	પિતરૌ	પિતૃન
તૃ.	પિત્રા	પિતૃભ્યામ્	પિતૃભિઃ
ચ.	પિત્રે	પિતૃભ્યામ્	પિતૃભ્યઃ
પં.	પિતુઃ	પિતૃભ્યામ્	પિતૃભ્યઃ
ષ.	પિતુઃ	પિત્રોઃ	પિતૃણામ્
સ.	પિતરિ	પિત્રોઃ	પિતૃષુ
સં.	હે પિતઃ	હે પિતરૌ	હે પિતરઃ

આ રીતે ઋાતૃ (ભાઈ), જામાતૃ (જમાઈ), દેવૃ (દેર) વગેરે પુલ્લિંગ શબ્દોનાં રૂપો પિતૃની જેમ થાય છે.

(13) ऋकारान्त स्त्रीलिंग नां रूपो मातृ (माता)			
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર.	માતા	માતરૌ	માતરઃ
દ્વિ.	માતરમ્	માતરૌ	માતૃઃ
તૃ.	માત્રા	માતૃભ્યામ્	માતૃભિઃ
ચ.	માત્રે	માતૃભ્યામ્	માતૃભ્યઃ
પં.	માતુઃ	માતૃભ્યામ્	માતૃભ્યઃ
ષ.	માતુઃ	માત્રોઃ	માતૃણામ્
સ.	માતરિ	માત્રોઃ	માતૃષુ
સં.	હે માતઃ	હે માતરૌ	હે માતરઃ

(14) ऋकारान्त नपुं. कर्तृ (करनार) (विशेषण)			
	अ.व.	द्वि.व.	प.व.
प्र.	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
द्वि.	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
तृ.	कर्त्रा, कर्तृणा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
च.	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
पं.	कर्तुः, कर्तृणः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
ष.	कर्तुः, कर्तृणः	कर्त्रोः, कर्तृणोः	कर्तृणाम्
स.	कर्तरि	कर्त्रोः, कर्तृणोः	कर्तृषु
सं.	हे कर्तः	कर्तृणी	हे कर्तृणि

नोंधः कर्तृ, धातृ, नेतृ, रक्षित् वगरे शब्दो विशेषणो छे. तेथी तेमनो प्रयोग त्रण्येय दिगोमां थाय छे. उपर जे रूपो आष्यां छे ते नपुं.नां छे.

❖ तमारी प्रगति यकासो

नोंध. (1) नीये आपेल जग्यामां तमारा उतरु लषो.

(2) अकममां आपेल उतरु साथे तमारा उतरु सरषावो.

- (1) रूपो आपो- सप्तमी अकवयन : राम, हरि, फल, लता, वारि
- (2) यतुर्था अकवयनना रूपो लषो : फल, नदी, गुरु, मातृ, राम,
- (3) षष्ठी अकवयन : वारि, भानु, पितृ, मति, हरि, गुरु, कर्तृ
- (4) द्वितीया अकवयनः मधु, वधू, धेनु, जल, नदी

रूपो ओणषावो : बालानाम्, रामस्य, नदीभ्याम्, पतये, भानुना, पितरि, देवयोः, वध्वा, लतायाम्, गुरोः, वारिणी

ધાતુઓના રૂપો

• વાક્ય, ક્રિયાપદ અને ધાતુ :

વાક્ય: વક્તા પોતાનો વિચાર પૂરેપૂરો દર્શાવવા જે શબ્દસમૂહ પ્રયોજે છે તેને વાક્ય કહેવાય છે. વાક્ય સંપૂર્ણ અર્થ આપતા સાર્થક શબ્દોનો સમૂહ છે.

ક્રિયાપદ : ક્રિયા દર્શાવનાર પદ તે ક્રિયાપદ.

જે કંઈ ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાપદ દ્વારા દર્શાવી શકાય છે ગચ્છતિ (જાય છે.) અગચ્છત્ (ગયો), ગમિષ્યતિ (જશે) વગેરે.

ધાતુ: ક્રિયાપદોનાં ટૂંકામાં ટૂંકો-મૂળ-રૂપો પાતુ કહેવાય છે. આપ ધાતુ ક્રિયાપદનું મૂળ રૂપ-ફરવું, બેસવું, ઊઠવું વગેરે. સંસ્કૃતમાં ગમ્, પા વગેરે ધાતુઓ છે.

ધાતુને √ નિશાનીથી દર્શાવાય છે.

ગુજરાતીમાં 'ફરું છું' એમ એકલું ક્રિયાપદ બોલાતું નથી, પણ સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદ એકલું બોલીએ તોપણ કર્તાનો અર્થ આવી જાય છે. દા.ત., લિખતિ (સ: લિખતિ) । તે લખે છે, એવો અર્થ સમજી શકાય છે. ધાતુને કાળના પ્રત્યયો (તિડન્ત) લગાડવાથી વર્તમાન,ભૂત,ભવિષ્ય વગેરે કાળ બને છે. પ્રત્યયો લગાડવાથી કુદન્તો બને છે.

• ધાતુઓનાં ક્રિયારૂપો બનાવતી વખતે વિચારણીય બાબતો :

ધાતુઓ પરથી ક્રિયાપદો બનાવવા માટે નીચેની બાબતો સમજવી પડે :

(અ) ધાતુ સકર્મક, અકર્મક કે દ્વિકર્મક છે ?

(આ) ધાતુ પરસ્મૈપદી કે આત્મનેપદી અથવા ઉભયપદી છે ?

(ઇ) ધાતુ કયા ગણનો છે ?

(ઈ) ગણ નક્કી કર્યા પછી ગણનો વિકરણપ્રત્યય ઉમેરાય છે.

(ઉ) ધાતુમાંથી ક્રિયાપદ બનાવતી વખતે - ક્રિયાપદનાં અમુક રૂપો બનાવતી

વખતે- તેને ' ઙ ' લગાડવો પડશે કે નહિ ?

• દસ લકારો :

આપણે જેને કાળ અને અંગ્રેજીમાં જેમને Tenses કહેવાય છે, એવો કાળ (Tense) અને અર્થ (mood) ને સંસ્કૃતમાં લકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પરંપરાગત વૈયાકરણોએ જે લકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાંથી છ લકારો કાળ (Tense) વાચક છે. ચાર લકારો અર્થ (Mood) વાચક છે.

કાળ :-

(1) વર્તમાનકાળ - Present Tense લટ

સઃ પઠતિ । તે ભણે છે. અહં પશ્યામિ । હું જોઉં છું.

(2) સામાન્ય ભૂતકાળ - Aorist Past tense- લુઙ્

સઃ પુસ્તકમ્ અપાઠિત્ । તેણે પુસ્તક વાંચ્યું.

(3) પરોક્ષ ભૂતકાળ - Perfect Past tense - લટ

છહિન્નમૂલસ્તરુઃ પપાત । કાપેલ મૂળવાળું વૃક્ષ પડી ગયેલું હતું.

(4) અનઘતન (ઘસ્તન) ભૂતકાળ -Second Future or Simple Future Tense-

લઙ્ - એવમબ્રવિત્ । તે આમ બોલ્યો.

(5) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ - Second Future or Simple Future Tense-

લૃટ-

અધ્ય અહં પ્રયાગં ગમિષ્યામિ । આજે હું પ્રયાગ જઈશ.

(6) અનઘતન અથવા ઘસ્તન ભવિષ્યકાળ - First Future or periphrastic

Future Tense- લુટ્-શ્વઃ નરસિંહરાવઃ : કર્ણાવતી આગન્તા- આવતી કાલે નરસિંહરાવ અમદાવાદમાં આવશે. (આવવાના છે.)

અર્થ

(7) આજ્ઞાર્થ -Imperative Mood લોટ્

ત્વં ગચ્છ । તુ જ, દેહિ તવ પુસ્તકમ્ । તારું પુસ્તક આપ.

(8) વિધ્યર્થ (વિધિલીઙ્) -Potential Mood વિધિલિઙ્ તાદૃશં મિત્રં વર્જયેત્ ।

તેવા મિત્રો છોડી દેવા જોઈએ. સત્યં વદેત્ । સાચું બોલવું જોઈએ.

(9) આશીર્વાદાર્થ- (આશીર્લિઙ્) Benedictive Mood આશીલિઙ્ પુત્રસ્તે સુચિરં

જિવ્યાત્ । તારો પુત્ર લાંબું જીવે.

(10) ક્રિયાતિપત્યર્થ - (હેતુહેતુમદ્ ભાવાર્થ) Condition mood (અશક્ય)શરતોનાં વાક્યો) - લૂડ

વૃષ્ટિશ્વેત્ અભવિષ્યત્, ધાન્યં અભવિષ્યત્ । જો વૃષ્ટિ થઈ હોત, તો અનાજ થાત. “જો આમ થયું તો તેમ થાત.” એવો અર્થ અહીં હોય છે.

● પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ :

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદમાં રૂપાખ્યાનોના બે પ્રકારના પ્રત્યયો મળે છે : પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ કેટલાક પાતુ પરસ્મૈપદી હોય છે. કેટલાક આત્મનેપદી હોય છે. કેટલાક પરસ્મૈપદી એમ આત્મપદી એમ બંને (ઉભયપદી) હોય છે. પાતુ પરસ્મૈપદી, આત્મનેપદી કે ઉભયપદી છે એ શબ્દકોષ કે પાતુકોષની મદદથી શોધી શકાય. આ વાત વૈયાકરણો દ્વારા નિશ્ચિત છે.

આવા ભેદો પડવાનું કારણ જો ક્રિયાનું ફળ ક્તનિ મળતું હોય તો આત્મનેપદી કહેવાય છે. આત્મનેપદ એટલે પોતાના માટે. અહં પ્રેક્ષે । હું જોઉં છું. (પોતાને ફળ મળે છે). જો ક્રિયાનું ફળ બીજાને મળે તો તે પરસ્મૈપદી હોય છે. પરસ્મૈપદી એટલે બીજાને માટે તાઙ્યતિ । (બીજાને તે મારે છે. જો કે દરેક પાતુમાં આવો અર્થ સચવાયો નથી)પાતુઓનું પરસ્મૈપદીપણું અને આત્મનેપદીપણું વ્યાકરણના ચોક્કઠમાં બંધ થઈ ગયું છે. જો ઉભયપદી ધાતુ હોય તો તેના પ્રયોગ વખતે આનો વિચાર કરી શકાય ખરો. દા.ત., સ યજતે । - તે યજા કરે છે. તે પોતાને ફળ મળે, માટે યજ કરે છે. સ યજતે - તે યજ કરે છે, પણ તેનું ફળ બીજાને મળવાનું છે.

● ઉપસર્ગોના જોડાવાથી પદમાં પરિવર્તન :

ક્યારેક ક્યારેક ઉપસર્ગો સાથે જોડાવાથી ધાતુના પદમાં પરિવર્તન થાય છે. પરસ્મૈપદી પાતુ આત્મનેપદીમાં, આત્મનેપદી ધાતુ પરસ્મૈપદીમાં એમ ઉભયપદી કોઈ વાર સીમિત થઈ જાય છે.

દા.ત., કૃ (કરવું)ઉભયપદી ધાતુ છે. અનુ અને પરા ઉપસર્ગ લાગવાની તે પરસ્મૈપદી બની જાય છે.

ગમ (જવું) પરસ્મૈપદી છે. સમ્ ઉપસર્ગ લાગવાથી તે આત્મનેપદી બની જાય છે.

જ્ઞા ધાતુ ઉભયપદી છે. પ્રતિ ઉપસર્ગ લગાડવાની તે આત્મનેપદમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

● દસ ગણો અને તેમના વિકરણપ્રત્યયો :

સંસ્કૃત ભાષામાં સમગ્ર ક્રિયાપદોનાં મૂળરૂપો(ધાતુઓ)ને 10 વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે, જેમને ગણ કહેવામાં આવે છે. આ ગણોને જુદા જુદા વિકરણ

પ્રત્યયો લાગે છે. ધાતુ + વિકરણ + પ્રત્યય કાળવાચક પ્રત્યય લગાડવાથી ક્રિયાપદનાં રૂપો તૈયાર થાય છે. ધાતુની પાછળ વિકરણપ્રત્યય જોડતાં, ધાતુમાં કશોક ધ્વન્યાત્મક વિકાર પેદા થાય છે. આથી તેને વિકરણપ્રત્યય કહેવામાં આવે છે. વિકરણપ્રત્યયને અંગસાધક પ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે. વિકરણપ્રત્યયો માત્ર કર્તરિ પ્રયોગમાં જ લાગે છે.

દરેક ગણમાં આવેલા ધાતુઓને તે ગણનો એક જ વિકરણપ્રત્યય લાગે છે. દરેક ગણમાં પ્રથમ ધાતુ પરથી આખા ગણને ઓળખવામાં આવે છે. ગણોને પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય એમ પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ગણ	ધાતુ	ગણનું નામ	વિકરણપ્રત્યય
પ્રથમ	ભૂ (હોવું)	ભ્વાદિ	અ
દ્વિતીય	અદ્ (ખાવું)	અદાદિ	
તૃતીય	હુ (હવન કરવો)	જુહોત્યાદિ	શ્લુ
ચતુર્થ	દિવ્ (જુગાર રમવો)	દિવાદિ	ય
પંચમ	સુ (નિચોવવું)	સ્વાદિ	નુ
ષષ્ઠ	તુદ્ (દુઃખી કરવું)	તુદાદિ	અ
સપ્તમ	રુઘ્ (રોકવું)	રુઘાદિ	ન/ન્
અષ્ટમ	તન્ (ફેલાવવું)	તનાદિ	ઉ
નવમ	ક્રી (ખરીદવું)	ક્ર્યાદિ	ના
દશમ	ચુર (ચોરવું)	ચુરાદિ	અય

- વર્તમાનકાળ (લટ્) ના ઉપયોગો : ("વર્તમાને લટ્")

વર્તમાનકાળ ક્યારે વપરાય છે ?

(1) નિરન્તર થતી વર્તમાનની ક્રિયાઓ લટ્ લકાર દ્વારા બતાવાય છે.

-સઃ ક્રીડતિ । તે રમે છે - રમી રહ્યો છે.

(2) જે વસ્તુનો જે સ્વભાવ હોય, જે હંમેશા રહેવાનો હોય, તેને બતાવવા લટ્ નો પ્રયોગ થાય છે. આ ક્રિયા સનાતન છે.

સૂર્યઃ પ્રકાશતે । - સૂર્ય પ્રકાશે છે.

ચિરં પર્વતાસ્તિષ્ઠન્તિ । - પર્વતો લાંબો સમય સ્થિર ઊભા રહે છે.

સત્યવાદિનઃ પ્રતિજ્ઞા વિતથાં ન કુર્વન્તિ - સત્યવાદીઓ પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા કરતા નથી.

નદ્યઃ સદા પ્રવહન્તિ । - નદીઓ હંમેશ વહે છે.

• હસ્તન ભૂતકાળ (લડ) ના ઉપયોગો :

સંસ્કૃતમાં ભૂતકાળના ત્રણ પ્રકારો છે :

- (1) અનઘતન કે હસ્તન ભૂતકાળ
- (2) સામાન્ય ભૂતકાળ
- (3) પરોક્ષ ભૂતકાળ

(1) અન્ અઘતન = અનઘતન જ્યારે બોલનાર ગઈકાલે બનેલી ઘટનાઓ કે ક્રિયાઓ વર્ણવવા માગતો હોય ત્યારે તે હસ્તન ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરે છે.

(અનઘતને લડ-૩-૩-૧૫)

અહં હ્યઃ ગુમ્બાપુર્યા આસમ્ ।

- ગઈકાલે હું મુંબઈમાં હતો.
- હ્યઃ દુર્ઘટના અભવત્ ।
- ગઈકાલે દુર્ઘટના થઈ.

જોકે આ નિયમની ચુસ્તતા જળવાઈ નથી. ગઈકાલ સિવાયના ભૂતકાળ પણ હસ્તન ભૂતકાળ દ્વારા જ વર્ણવાય છે. રામાયણના ઘણા શ્લોકોમાં પણ “અબ્રવીત્” તથા પણી વાર્તાઓમાં “અવ્દત્” ક્રિયાપદો(અઘતન ભૂતકાળને બદલે) હસ્તન ભૂતકાળમાં વપરાયેલાં જોવા મળે છે.

(2) પ્રશ્નબોધક વાક્યમાં આસત્ર ભૂતકાળને બતાવવા પરોક્ષમાં (ઈન્દ્રિયોને અગોચર હોય ત્યારે) લડ - હ્યસ્તન ભૂતકાળનો તથા લિટ્- પરોક્ષભૂતકાળનો પ્રયોગ મળે છે.(પ્રશ્ને ચાસન્નકાલે । ૩- ૨-૧૭) દા.ત., અભાષત કિમ્ ? બોલ્યો કે? સઃ બભાષે ।

• આજ્ઞાર્થ (લોટ્ લકાર) નો પ્રયોગ ક્યારે થાય છે ?

(૧) અનુમતિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ, અનુરોધ અને સામર્થ્યના અર્થમાં લોટ્ લકારનો પ્રયોગ થાય છે.

વિધિનિમન્ત્રણામન્ત્રણાધીષ્ટસંપ્રશ્નપ્રાર્થનેષુ લિટ્ ॥ (૩-૩-૧૬૧) લોટ્ ચ ।
(૩-૩-૧૬૨)

અનુમતિ- આગચ્છતુ ભવાન્ અત્ર ।- આપ અહીં આવો.

નિમંત્રણ - અદ્ય ભવાન્ ઇહ મુઙ્ક્તામ્ ।

- આપે આજે અહીં જમો.

આમંત્રણ - આમંત્ર વને અસ્મિન્ યથેચ્છં વસ ।

- આ વનમાં ઈચ્છા મુજબ રહો

અનુરોધ - મામ્ અસ્યાઃ વિપદઃ રક્ષતુ ભવાન્ ॥

- આપ આ વિપત્તિમાંથી મારી રક્ષા કરો.

જીજ્ઞાસા કે આકાંક્ષા -અસ્મિન્ ઘોરે અરણ્યે કથં વસાનિ ?

- આ ભયાનક વનમાં કેમ વસું ?

સામર્થ્ય - જહિ શત્રુમ્ ।

શત્રુએ મારી નાખ.

(૨) આ ઉપરાંત સલાહ આપવા તથા આજ્ઞા કરવા પણ આજ્ઞાર્થ પ્રયોજાય છે.

ગચ્છ દૂરમ્ । દૂર જા.

ભદ્ર, ત્યજ દુર્જનસંસર્ગમ્ । ભાઈ, દુર્જનનો સંસર્ગ છોડી દો.

(૩) આશીર્વાદના અર્થમાં બીજા તથા ત્રીજા પુરુષમાં આજ્ઞાર્થનાં રૂપો વપરાય છે.

ગચ્છ વિજયી ભવ । જા, વિજયી થા.

પન્થાનઃ સન્તુ તે શિવાઃ ।

- તમારો માર્ગ કલ્યાણકારક થાઓ.

(૪)(અ) આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષના ક્રિયાપદો વપરાયાં હોય ત્યારે-

વક્તા પોતાને જ આજ્ઞા કરતો હોય એવો ભાવ વ્યક્ત થાય છે.

કુત્ર ગચ્છાનિ ? ક્યાં જાઉં ?

કિ દદાનિ ? શું આપું.?

√આજ્ઞાર્થના પ્રથમ પુરુષનાં ક્રિયાપદો દ્વારા વક્તા પોતાની શક્તિનાં બહાવાં ફૂંકે છે, કાં તો આત્મવિશ્વાસ દર્શાવે છે.

આહે સર્વ કર્તુ પ્રભવાનિ ।

- હું બધું કરવા શક્તિ ધરાવું.

અહં યુદ્ધક્ષેત્રે શૌર્ય દર્શયિતું ગચ્છાનિ ।

- હું યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં શૌર્ય દેખાડવા જાઉં.

अहं सर्वाः देवताः जानानि ।

- हुं भधा देवताओने ज्ञां(४).

(ब) आज्ञार्थना बीज पुरुषना क्रियापदो -

- आज्ञा

- सलाह

- विनंती दशवि छे.

(क) आज्ञार्थना त्रीज पुरुषनां क्रियापदो-

- विनंती

- स्तुति

- शुभेच्छा

- आशीवाद

- कल्याणनी कामना वगेरे भावो प्रगट थाय छे.

• विध्यर्थ (विधि लिङ) नो प्रयोग क्यारे थाय छे ?

विध्यर्थ घणा अर्थोभां वपराय छे.

(विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट संप्रत्र प्रार्थनेषु लिङ् । (३-३-१६१)

संभावना - संभाव्यते यत् अद्य पिता आगच्छेत् । - कदाय आज्ञे
पिताञ्च आवे.

संप्रश्न - किम् अहं वेदान्तं अधीधीय उत न्यायम् ।- हुं वेदांत शीषुं के
न्याय ?

औचित्य - तथा कुरु यथा निन्दा न भवेत् ।

- अम कर के जेथी निदो न थाय.

शपथ - (शाप जेवुं वयन) - यः मां दुष्ट इति कथयति तस्य पुत्रा म्रियेरन्
।

- जे मने दुष्ट कहे छे तेना पुत्रो मरी जाय.

विधि- (नियम) सत्यं ब्रूयात् ।

- સત્ય બોલવું જોઈએ.

સ્વર્ગકામઃ યજેત્ ।

- સ્વર્ગની કામનાવાળાએ વજન કરવું જોઈએ.

વિનંતી - ભવાન્ માં અધ્યાપયેત્ ।

- આપ મને ભણાઓ.

શક્યતા - સઃ વારાણસી ગચ્છેત્ ।

- કદાચ તે વારાણસી જાય.

શુભેચ્છા - શ્રીહરિઃ કુર્યાત્ મઙ્ગલમ્ ।

- શ્રી હરિ મંગળ કરો.

આશા - અપિ જીવેત્ સઃબાલકઃ ।

- તે બાળક જીવતો રહે (જીવતો થાય).

સામર્થ્ય- અનેન રથવેગેન પૂર્વપ્રસ્થિતં વૈનેતેયમ્ અપિ અહમ્ આસાદયેયમ્ ।

- હું આ રથના વેગથી પહેલાં ઊડેલા ગરુડને પણ પહોંચી શકું.

શરતી વાક્યો- ઉત્સીદેવયુરિમે લોકા ન કુર્યામ્ કર્મ ચેદહમ્ ।
(ભગવદ્ગીતા)

- જો હું કર્મ ન કરું તો લોકોનો નાશ થઈ જાય.

સલાહ, શિખામણ - આપદર્થે ધનં રક્ષેત્ ॥

- આપત્તિ માટે ધનને રક્ષવું.

આત્માર્થે પૃથિર્વિ ત્યજેત્ ।- આત્મા માટે પૃથ્વી પણ ત્યજવી.

નીતિવચન- સહસા વિદધીત ન ક્રિયામ્ ।

- કોઈ કામ ઉતાવળે ન કરવું. (-કિરાતાર્જુનીય)

કર્તવ્યં સુષ્ઠુ આચરેત્ ॥

- કર્તવ્ય સારી કરવું જોઈએ.

● ૧,૪,૬, અને ૧૦ માં ગણના પાતુઓનાં રૂપો બનાવતી વખતે ઉપયોગમાં આવતા નિયમો:

(1) ગણકાર્ય એટલે કે ગણનો વિકરણ પ્રત્યય (એટલે કે ગણની નિશાની) લાગે ત્યારે કેટલાક ધાતુઓનાં મૂળ રૂપોનાં પાતુઓનાં મૂળ રૂપોનાં વિશિષ્ટ રૂપો થઈ જાય છે, તેને આદેશ કહે છે.

દા.ત., ગમ્ નુ ગચ્છ થાય છે.પા નું પિબ્ થાય છે.

(૨) પ્રથમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય ' અ' છે, તે લાગે ત્યારે પાતુના અંતમાં હસ્વ કે દીર્ઘ સ્વરનો તથા ઉપાય (ધાતુને છેડે વ્યંજન હોય તો તે પૂર્વના) દ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે. જેમ કે-

ધાતુના છેડે આવતો સ્વર	ગુણ
इ, ई	ए
उ, ऊ	ओ
ऋ, ॠ	अर्
लृ	अल्

આ રીતેની ધાતુનું રૂપ ને થાય, પછી પ્રથમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય અ લાગતા ને + અ- નય સંધિના નિયમ પ્રમાણે થાય.

આવી જ રીતે √ भू ધાતુ ઓ થતાં, તેને અ લાગતાં ભવ થાય છે. આ ફેરફાર પ્રથમ ગણમાં જ થાય છે.

(૩) પહેલા પુરુષના મ્ અને વ્ થતા પ્રત્યયો લગાડવાના હોય તો મ્ અને વ્ ની પૂર્વે અ નો આ વદ્ + મિ = વદામિ

નય્ + મિ = નયામિ

(૪) જો પ્રત્યય ૩૨ થી શરૂ થતો હોય અને તે પહેલા ૩૩૭ આવે તોમ લોપાય છે.

बोध् + अ + अन्ति = बोधू + अन्ति = बोधन्ति

(૫) ક્રિયાપદના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલા ચોથા ગણના ધાતુઓને "ય" લગાડાય છે. અને છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને અ લગાડાય છે.

આ બંને ગણમાં પ્રથમ ગણની જેમ પાતુના સ્વરનો ગુણ થતો નથી.

नृत् + य + ति = नृत्यति (ચોથો ગણ)

विश् + अ + ति = विशति । (છઠ્ઠો ગણ)

(૬) સામાન્ય રીતે દશમા ગણના પાતુઓ ઉભયપદી હોય છે. દશમા ગણનો વિકરણ પ્રત્યય અય છે. તે લગાડતાં પહેલાં પાતુના અન્ય સ્વરની તથા ઉપાય (છેલ્લા વર્ણ

પૂર્વનો) અ વૃદ્ધિ થાય છે, અને ડો સિવાયના ઉપાજ્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે. (નોંધ- આમાં કથ, ગણ, રચ્, પ્રથ, સ્પૃહ્, મૃગ્ અને અન્ય કેટલાક ધાતુઓ અપવાદ છે, અર્થાત્ એમાં ધાતુઓનો સ્વર બદલાતો નથી.)

દા.ત., ઘુષ + અય + તિ પરથી રૂપ બનાવતી વખતે ઘુ નો ડ નો ગુણ થાય છે તેથી ઓ થાય છે અને ઘોષયતિ રૂપ બને છે.

(નોંધ : અહીં સ્વરના ગુણ અને વૃદ્ધિને સમજી લઈએ.)

મૂળ સ્વર	ગુણ	વૃદ્ધિ
ઋ કે ઋ	અર્	આર્
લૃ	અલ્	આલ્

(7) (અ) આત્મનેપદી રૂપો બનાવતાં પહેલા પણ ધાતુઓના ગણોના વિકરણ પ્રત્યયો ઉમેરવામાં આવે છે.

(આ) ઉપર લખેલા નિયમો મુજબ ગુણ કે વૃદ્ધિ થતાં હોય તો કરવા પડે છે, તથા ધાતુના આદેશ પણ નિયમ મુજબ કરવા જોઈએ.

દા.ત., રુચ્ - રોચ્ + અ +તે = રોચતે

વૃધૂ-વર્ધ + અ+ તે = વર્ધતે

જન- જા +ય +તે = જાયતે (ઓથો ગણ)

(ઈ) છદ્ધ ગણના ધાતુના અંત્ય ઋ નો રિ થાય છે. તેમાં વિકરણ પ્રત્યય અ ઉમેરાય છે. આથી શિવ બને છે.

મૃ-મ્નિયતે, દ્ - દ્વિયતે, પૃ - પ્રિયતે

(ઈ) અવ + ધીર (તિરસ્કારવું), મૃગ (માર્ગ શોધવો)- એ બન્ને દસમાં ગણના ધાતુઓ છે. પણ આ ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થતો નથી. અવધીરયતે, મૃગ્યતે એવા રૂપો બને છે.

(8) (અ) હસ્તન ભૂતકાળનાં રૂપો બનાવતી વખતે ધાતુની પૂર્વ (આગમ) અ મુકાય છે.

દા.ત., (ગમ) ગચ્છ - અગચ્છત્ ।

જો ઉપસર્ગ સહિત ધાતુ હોય તો અ ઉપસર્ગ અને ધાતુ વચ્ચે મુકાય છે.

દા.ત., ઉપ+ (ગમ) ગચ્છ +ત્ = ઉપ (દ્વિસ્તન ભૂતકાળનો આગમ અ) + (ગમ) ગચ્છ અ (પ્રથમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય) + ત્ = ઉપાગચ્છત રૂપ બને છે.

(આ) જસ્તન ભૂતકાળના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુનો વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરાય છે.

દા.ત., વદ્ (પ્રથમ ગણ) અ +વદ્ +અત્ + અવદત્ (સ્ અનેત્ પ્રત્યયો પૂર્વે અસ્ (બીજો ગણ) ધાતુમાં ઙ અને અદ્ (બીજો ગણ)માં અ ઉમેરાય છે.

દા.ત., આસીઃ, આસીત્। તથા અદ્ - આત ।

(ઈ) જે ધાતુના આરંભમાં સ્વર હોય છે તેની પૂર્વે અ ને બદલે આ ઉમેરાય છે. એ

આ માં ધાતુની શરૂઆતમાં ઙ કે ઙ્ હોય તો તે આ સાથે મળીને ઙ ના થાય છે, ઙ કે ઙ્ ધાતુની શરૂઆતમાં હોય તો આ + ઙ કે મળીને ઙ્ થાય છે.

દા.ત., આ + ઙ્ક્ષ+ અ+ ત્ = ઙ્ક્ષત્

એવી જ રીતે ઋ કે ઋનો આર્ થાય છે.

દા.ત., સમ્ + આ + ઋષ્યત્ = સમાપ્યન્ત્

જો ધાતુની શરૂઆતમાં અ કે આ હોય તો આ થાય છે.

આ +અદ્ + અમ્ = આદમ્ ।

આ +અસ્ + અમ્ = આસમ્ ।

(9) આજ્ઞાર્થના પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં ધાતુના ગણનો વિકરણ પ્રત્યય જોડવામાં આવે છે અને ગુણ-વૃદ્ધિ અને આદેશ વગેરે નિયમ મુજબ થાય છે.

વદ્ (પ્રથમ ગણ) + અ (વિકરણ પ્રત્યય) + આનિ = વદાનિ

(10)(અ) વિધ્યર્થનાં રૂપો બનાવતાં પૂર્વે ધાતુના ગણનો વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે.

(આ) વિધ્યર્થના પ્રત્યયો ભસ્તન ભૂતકાળ જેવા જ છે. માત્ર થોડોક ફેરફાર છે.

પરસ્મૈં ઉ.બ.વ.માં અન્ ને બદલે ઉસ્ પ્રત્યય છે. આત્મનેપદ રૂપુ.બ.વ., ૧પુ.એ.વ., ૨પુ.દ્વિ.વ., ૩પુ ના દ્વિ.વ.પ્રત્યયો અન્ત, ઙ, ઙ્થામ્ અને ઙ્તામ્ ને બદલે રન્, અ, આથામ્ અને આતામ્ છે.

(ઈ) વિધ્યર્થના પ્રત્યયોમાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે ઙ્ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલા ઙ્ ઈ ઉમેરાય છે. ક્રમશઃ ઉદાહરણો-

યુષ્ય્ + ઙ્ +ધ્વમ્ = યુધ્યેધ્વમ્

युष्य + ईय = युध्येय

2.3 धातु रूपो

	(लट्) वर्तमान (परस्मै.)			(लट्) वर्तमान (आत्मने.)		
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
पुरुष	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्रथम पुरुष	मि	वः	मः	इ (ए)	वहे	महे
द्वितीय पुरुष	सि	थः	थ	से	इथे (आथे)	ध्वे
तृतीय पुरुष	ति	तः	अन्ति	ते	इते (आते)	न्ते (अन्ते)

	(लङ्) धस्तन (परस्मै.)			(लङ्) धस्तन (भूत. (आत्मने.)		
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
पुरुष	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्रथम पुरुष	अम्	व	म	इ	वहि	महि
द्वितीय पुरुष	स् (:)	तम्	त	थाः	इथाम् (आथाम्)	ध्वम्
तृतीय पुरुष	त्	ताम्	अन्	ते	आताम्/इताम्	अत/अन्त

	(लोट्) आशार्थ (परस्मै.)			(लोट्) आशार्थ (आत्मने.)		
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
पुरुष	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्रथम पुरुष	आनि	आव	आम	ए	आवहे	आमहे
द्वितीय पुरुष	-/हि	तम्	त	स्व	इथाम् (आथाम्)	ध्वम्
तृतीय पुरुष	तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम् (आताम्)	अन्ताम्

	(विधिलिङ्) (परस्मै.) (विधिकिङ्)			(विधिलिङ्) (आत्मने.) (वि.धि लिङ्)		
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
पुरुष	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्रथम पुरुष	इयाम् (याम्)	ईव (याव)	ईम (याम)	ईय	ईवहि	ईमहि
द्वितीय पुरुष	ईः (याः)	ईतम् (यातम्)	ईत (यात)	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
तृतीय पुरुष	ईत् (यात्)	ईतम् (यातम्)	ईयुः (युः)	ईत	ईयाताम्	ईरन्

(1) भू (थवुं) परस्मैपदी (प्रथमगणमां “अ” विवरण लागे छे.)						
पुरुष	वर्तमानकाल			ह्यस्तन भूतकाल		
	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
प्रथम पुरुष	भवामि	भवावः	भवामः	अभवम्	अभवाव	अभवाम
द्वितीय पुरुष	भवसि	भवथः	भवथ	अभवः	अभवतम्	अभवत
तृतीय पुरुष	भवति	भवतः	भवन्ति	अभवत्	अभवताम्	अभवन्

आशार्थ			विध्यर्थ		
भवानि	भवाव	भवाम	भवेयम्	भवेव	भवेम
भव	भवतम्	भवत	भवेः	भवेतम्	भवेत
भवतु	भवताम्	भवन्तु	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः

(२) जि (जय्) (ञितवुं) परस्मैपदी (१लो गण)

वर्तमानकाल			ह्यस्तन भूतकाल		
जयामि	जयावः	जयामः	अजयम्	अजयाव	अजयाम
जयसि	जयथः	जयथ	अजयः	अजयतम्	अजयत
जयति	जयतः	जयन्ति	अजयत्	अजयताम्	अजयन्

आशार्थ			विध्यर्थ		
जयानि	जयाव	जयाम	जयेयम्	जयेव	जयेम
जय	जयतम्	जयत	जयेः	जयेतम्	जयेत
जयतु	जयताम्	जयन्तु	जयेत्	जयेताम्	जयेयुः

नोंध : आ प्रभाषे वद्, चर्, नी (नय) लिख, पिब् वगेरेना इपो यलावी शकय.

(3) कम्प् (कंपवुं) आत्मनेपदी (१लो गण) ("अ" विकरण प्रत्यय)

वर्तमानकाण (आत्मने.)			द्विस्तन भूतकाण (आत्मने.)		
कम्पे	कम्पावहे	कम्पामहे	अकम्पे	अकम्पावहि	अकम्पामहि
कम्पसे	कम्पेथे	कम्पध्वे	अकम्पथाः	अकम्पेथाम्	अकम्पध्वम्
कम्पते	कम्पेते	कम्पन्ते	अकम्पत	अकम्पेताम्	अकम्पन्त

आज्ञार्थ (आत्मने.)			विध्यर्थ (आत्मने.)		
कम्पै	कम्पावहै	कम्पामहै	कम्पेय	कम्पेवहि	कम्पेमहि
कम्पस्व	कम्पेथाम्	कम्पध्वम्	कम्पेथाः	कम्पेयाथाम्	कम्पेध्वम्
कम्पताम्	कम्पेताम्	कम्पन्ताम्	कम्पेत	कम्पेयाताम्	कम्पेरन्

(४) लभ् (भेणववुं) आत्मनेपदी (१लो गण)

वर्तमानकाण			द्विस्तन भूतकाण		
लभे	लभावहे	लभामहे	अलभे	अलभावहि	अलभामहि
लभसे	लभेथे	लभध्वे	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
लभते	लभेते	लभन्ते	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त

आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
लभै	लभावहै	लभामहै	लभेय	लभेवहि	लभेमहि
लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्

नोंधः आ प्रभाणे यज, वृत्, वृध्, रुच, याच् वगेरेना धातुओना रूपो आत्मनेपदीमां यत्तावी शक्य.

(૫) દિવ્ (જુગાર ૨મવો) પરસ્મૈપદી (૪થો ગણ 'ચ' પ્રત્યય લાગે છે)

વર્તમાનકાળ			હસ્તન ભૂતકાળ		
દીવ્યામિ	દીવ્યાવ:	દીવ્યામ:	અદીવ્યમ્	અદીવ્યાવ	અદીવ્યામ
દીવ્યસિ	દીવ્યથ:	દીવ્યથ	અદીવ્ય:	અદીવ્યતમ્	અદીવ્યત
દીવ્યતિ	દીવ્યત:	દીવ્યન્તિ	અદીવ્યત્	અદીવ્યતામ્	અદીવ્યન્
આજ્ઞાર્થ			વિધ્યર્થ		
દીવ્યાનિ	દીવ્યાવ	દીવ્યામ	દીવ્યેયમ્	દીવ્યેવ	દીવ્યેય
દીવ્ય	દીવ્યતમ્	દીવ્યત	દીવ્યે:	દીવ્યેતમ્	દીવ્યેત
દીવ્યતુ	દીવ્યતામ્	દીવ્યન્તુ	દીવ્યેત્	દીવ્યેતામ્	દીવ્યેયુ:

(૬) નૃત્ (નાચવું) પરસ્મૈપદી (૪થો ગણ) ("ચ" પ્રત્યય)

વર્તમાનકાળ			હસ્તન ભૂતકાળ		
નૃત્યામિ	નૃત્યાવ	નૃત્યામ:	અનૃત્યમ્	અનૃત્યાવ	અનૃત્યામ
નૃત્યસિ	નૃત્યથ:	નૃત્યથ	અનૃત્ય:	અનૃત્યતમ્	અનૃત્યત
નૃત્યતિ	નૃત્યત:	નૃત્યન્તિ	અનૃત્યત્	અનૃત્યતામ્	અનૃત્યન્
આજ્ઞાર્થ			વિધ્યર્થ		
નૃત્યાનિ	નૃત્યાવ	નૃત્યામ	નૃત્યેયમ્	નૃત્યેવ	નૃત્યેમ
નૃત્ય	નૃત્યતમ્	નૃત્યત	નૃત્યે:	નૃત્યેતમ્	નૃત્યેત
નૃત્યતુ	નૃત્યતામ્	નૃત્યન્તુ	નૃત્યેત્	નૃત્યેતામ્	નૃત્યેયુ:

નોંધ : આ પ્રમાણે ૪ ગણની ૫૨૦ ધાતુ નશ, તુષ, મુહ , કુપ્ વગેરેનાં રૂપો

ચલાવી શકાય છે.

(७) जन् (जा) (उत्पन्न ध्वं) आत्मनेपदी (४थो गण "य" प्रत्यय)

वर्तमानकाण			ह्यस्तन भूतकाण		
जाये	जायावहे	जायामहे	अजाये	अजायावहि	अजायामहि
जायसे	जायेथे	जायध्वे	अजायथाः	अजायेथाम्	अजायध्वम्
जायते	जायेते	जायन्ते	अजायत	अजायेताम्	अजायन्त
आशार्थ			विध्यर्थ		
जायै	जायावहै	जायामहै	जायेय	जायेवहि	जायेमहि
जायस्व	जायेथाम्	जायध्वम्	जायेथाः	जायेयाथाम्	जायेध्वम्
जायताम्	जायेताम्	जायन्ताम्	जायेत	जायेयाताम्	जायेरन्

नोंध : आ प्रभाशे ४ था गणनी आत्मनेपदीधातु विद् , मन्, युध् , वगेरेना इपो यलावी शकाय.

(८) इष् (इच्छ) (ईच्छा करवी) परस्मैपदी (६ठो गण) (अ प्रत्यय)

वर्तमानकाण			ह्यस्तन भूतकाण		
इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम
इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ	ऐच्छः	ऐच्छतम्	ऐच्छत
इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति	ऐच्छत्	ऐच्छताम्	ऐच्छन्
आशार्थ			विध्यर्थ		
इच्छानि	इच्छाव	इच्छाम	इच्छेयम्	इच्छेव	इच्छेम
इच्छ	इच्छतम्	इच्छत	इच्छेः	इच्छेतम्	इच्छेत
इच्छतु	इच्छताम्	इच्छन्तु	इच्छेत्	इच्छेताम्	इच्छेयुः

नोंध : आ प्रभाशे ६ ष्ठा गणनी पर० धातु तुद् , सिच् , लिख वगेरेना इपो यलावी शकाय.

(૯) મુચ્ (મુક્ત કરવું) ઉભયપદી (દૃઢો ગણ) (છઠ્ઠા ગણમાં 'અ' વિવરણ પ્રત્યય લાગે છે.)

	વર્તમાનકાળ (પરસ્મૈ.)			વર્તમાનકાળ (આત્મને.)		
50	મુચ્મિ	મુચ્ચાવઃ	મુચ્ચામઃ	મુચ્ચે	મુચ્ચાવહે	મુચ્ચામહે
	મુચ્ચિ	મુચ્ચથઃ	મુચ્ચથ	મુચ્ચસે	મુચ્ચેથે	મુચ્ચધ્વે
	મુચ્ચન્તિ	મુચ્ચતઃ	મુચ્ચન્તિ	મુચ્ચતે	મુચ્ચેતે	મુચ્ચન્તે

ઘસ્તન ભૂતકાળ (પરસ્મૈ.)			ઘસ્તન ભૂતકાળ (આત્મને.)		
અમુચ્ચમ્	અમુચ્ચાવ	અમુચ્ચામ	અમુચ્ચે	અમુચ્ચાવહિ	અમુચ્ચામહિ
અમુચ્ચઃ	અમુચ્ચતમ્	અમુચ્ચત	અમુચ્ચથાઃ	અમુચ્ચેથામ્	અમુચ્ચધ્વમ્
અમુચ્ચત્	અમુચ્ચતામ્	અમુચ્ચન્	અમુચ્ચત	અમુચ્ચેતામ્	અમુચ્ચન્ત
આજ્ઞાર્થ (પરસ્મૈ.)			આજ્ઞાર્થ (આત્મને.)		
મુચ્ચાનિ	મુચ્ચાવ	મુચ્ચામ	મુચ્ચૈ	મુચ્ચાવહૈ	મુચ્ચામહૈ
મુચ્ચ	મુચ્ચતમ્	મુચ્ચત	મુચ્ચસ્વ	મુચ્ચેથામ્	મુચ્ચધ્વમ્
મુચ્ચતુ	મુચ્ચતામ્	મુચ્ચન્તુ	મુચ્ચતામ્	મુચ્ચેતામ્	મુચ્ચન્તામ્
વિધ્યર્થ (પરસ્મૈ.)			વિધ્યર્થ (આત્મને.)		
મુચ્ચેયમ્	મુચ્ચેવ	મુચ્ચેમ	મુચ્ચેય	મુચ્ચેવહિ	મુચ્ચેમહિ
મુચ્ચેઃ	મુચ્ચેતમ્	મુચ્ચેત	મુચ્ચેથાઃ	મુચ્ચેયાથામ્	મુચ્ચેધ્વમ્
મુચ્ચેત્	મુચ્ચેતામ્	મુચ્ચેયુઃ	મુચ્ચેત	મુચ્ચેયાતામ્	મુચ્ચેરન્

નોંધ : આ પ્રમાણે દ દ્ઢ ગણની સિચ્, મ્, તુદ્ વગેરે ધાતુઓના રૂપો ચલાવી શકાય.

(१०) कथ् (कडेवुं) उभयपदी (१०भो गण 'अय') १० मां गणमां 'अय' प्रत्यय लागे छे.

वर्तमानकाण (परस्मै.)			वर्तमानकाण (आत्मने.)		
कथयामि	कथयावः	कथयामः	कथये	कथयावहे	कथयामहे
कथयसि	कथयथः	कथयथ	कथयसे	कथयेथे	कथयध्वे
कथयति	कथयतः	कथयन्ति	कथयते	कथयेते	कथयन्ते
उपस्तन भूत. परस्मैपद			उपस्तन भूत. आत्मनेपद		
अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम	अकथये	अकथयावहि	अकथयामहि
अकथयः	अकथयतम्	अकथयत	अकथयथाः	अकथयेथाम्	अकथयध्वम्
अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्	अकथयत	अकथयेताम्	अकथयन्त
आज्ञार्थ परस्मैपद			आज्ञार्थ आत्मनेपद		
कथयानि	कथयाव	कथयाम	कथयै	कथयावहै	कथयामहै
कथय	कथयतम्	कथयत	कथयस्व	कथयेथाम्	कथयध्वम्
कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु	कथयताम्	कथयेताम्	कथयन्ताम्

विध्यर्थ परस्मैपद			विध्यर्थ आत्मनेपद		
कथयेयम्	कथयेव	कथयेम	कथयेय	कथयेवहि	कथयेमहि
कथयेः	कथयेतम्	कथयेत	कथयेथाः	कथयेयाथाम्	कथयेध्वम्
कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः	कथयेत	कथयेयाताम्	कथयेरन्

(११) चिन्त् - (विचारवुं) उभयपदी

वर्तमानकाण

परस्मैपद			आत्मनेपद		
चिन्तयामि	चिन्तयावः	चिन्तयामः	चिन्तये	चिन्तयावहे	चिन्तयामहे
चिन्तयसि	चिन्तयथः	चिन्तयथ	चिन्तयसे	चिन्तयेथे	चिन्तयध्वे
चिन्तयति	चिन्तयतः	चिन्तयन्ति	चिन्तयते	चिन्तयेते	चिन्तयन्ते

द्विस्तन भूतकाण

परस्मैपद			आत्मनेपद		
अचिन्तयम्	अचिन्तयाव	अचिन्तयाम	अचिन्तये	अचिन्तयावहि	अचिन्तयामहि
अचिन्तयः	अचिन्तयतम्	अचिन्तयत	अचिन्तयथाः	अचिन्तयेथाम्	अचिन्तयध्वम्
अचिन्तयत्	अचिन्तयताम्	अचिन्तयन्	अचिन्तयत	अचिन्तयेताम्	अचिन्तयन्त
आज्ञार्थ परस्मैपद			आज्ञार्थ आत्मनेपद		
चिन्तयानि	चिन्तयाव	चिन्तयाम	चिन्तयै	चिन्तयावहै	चिन्तयामहै
चिन्तय	चिन्तयतम्	चिन्तयत	चिन्तयस्व	चिन्तयेथाम्	चिन्तयध्वम्
चिन्तयतु	चिन्तयताम्	चिन्तयन्तु	चिन्तयताम्	चिन्तयेताम्	चिन्तयन्ताम्
विध्यर्थ परस्मैपद			विध्यर्थ आत्मनेपद		
चिन्तयेयम्	चिन्तयेव	चिन्तयेम	चिन्तयेय	चिन्तयेवहि	चिन्तयेमहि
चिन्तयेः	चिन्तयेतम्	चिन्तयेत	चिन्तयेथाः	चिन्तयेयाथाम्	चिन्तयेध्वम्
चिन्तयेत्	चिन्तयेताम्	चिन्तयेयुः	चिन्तयेत	चिन्तयेयाताम्	चिन्तयेरन्

नोंध : आ प्रभाशे १० मां गणनी धातु सिच्, मृ, तुद् वगेरे धातुओना परस्मैपदी अने आत्माने पदीमां यलावी शक्य छे.

આશાર્થ			વિધ્યર્થ		
લभै	लभावहै	लभामहै	लभेय	लभेवहि	लभेमहि
लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्

નોંધ : આ પ્રમાણે યજ્ઞ, વૃત્, વૃધ્, રુચ્, યાચ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો આત્મનેપદીમાં ચલાવી શકાય છે.

(૫) दिव् (જુગાર ૨મવો) પરસ્મૈપદી (૪થો ગણ 'ય' પ્રત્યય લાગે છે)

વર્તમાનકાળ			હસ્તન ભૂતકાળ		
दीव्यामि	दीव्यावः	दीव्यामः	अदीव्यम्	अदीव्याव	अदीव्याम
दीव्यसि	दीव्यथः	दीव्यथ	अदीव्यः	अदीव्यतम्	अदीव्यत
दीव्यति	दीव्यतः	दीव्यन्ति	अदीव्यत्	अदीव्यताम्	अदीव्यन्

આશાર્થ			વિધ્યર્થ		
दीव्यानि	दीव्याव	दीव्याम	दीव्येयम्	दीव्येव	दीव्येय
दीव्य	दीव्यतम्	दीव्यत	दीव्येः	दीव्येतम्	दीव्येत
दीव्यतु	दीव्यताम्	दीव्यन्तु	दीव्येत्	दीव्येताम्	दीव्येयुः

(૬) नृत् (નાચવું) પરસ્મૈપદી (૪થો ગણ) ("ચ" પ્રત્યય)

વર્તમાનકાળ			હસ્તન ભૂતકાળ		
नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम
नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्

આશાર્થ			વિધ્યર્થ		
नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येय
नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत
नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयुः

નોંધ : આ પ્રમાણે ૪ ગણની ૫૨૦ ધાતુ નચ્, તુષ્, મુહ્, કુષ્, વગેરેના રૂપો ચલાવી શકાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

(1) વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદી - આત્મનેપદીના પ્રત્યયો લખો.

(2) આજ્ઞાર્થ પરસ્મૈપદી - આત્મનેપદીના પ્રત્યયો યાદ કરી તમારા સહાધ્યાયીને સંભળાવો.

(3) હયસ્તન ભૂતકાળ પરસ્મૈ. તથા આત્મને પદી પ્રત્યયો લખીને તમારા ગુરુજીને બતાવો.

(4) વિધ્યર્થકાળના પ્રત્યયો તમારી નોટમાં લખો.

• ३पो लभो माग्या प्रमाणे

(1) वर्त.त्री. पु. अडु. - भू, इष्, कथ्, वद्, नृत्

(2) आशार्थ बी.पु.अेक - मुञ्च, कथ्, जि, लिख

(3) ह्यस्तभूत प्र.पु.अेक. - नृत्, वद्, भू, चर्, पट्

(4) विध्यर्थ त्री.पु. अडु. - गम्, लिख, भू, वद्, चर्

• ३पो ओणभावो

नृत्येयम्, ऐच्छत्, जायै, दीव्यन्तु, मुञ्चसि, कथये, अचिन्तयम्, कथयानि

:: રૂપરેખા ::

3.0 ઉદ્દેશો

3.3 પ્રસ્તાવના

3.2 વેદ સંહિતાઓ

3.3 બ્રાહ્મણ સાહિત્ય

3.4 વેદ શબ્દની વ્યાખ્યા

3.5 વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

3.6 વેદના અધ્યયનનું મહત્વ

3.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમમાં તમે –

- વૈદિક ભાષાથી પરિચિત થશો.
- બ્રાહ્મણ સાહિત્ય વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- વેદની વ્યુત્પત્તિથી વિસ્તૃત રીતે અવગત થઈ શકશો.
- વેદના અધ્યયનનું મહત્વ જાણી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવિશ્ વેદોઽખિલો ધર્મમૂલમ્ । મનુ ૨-૬

વેદો તો પરમાત્માના શ્વાસોઽશ્વાસ છે. બૂ. ઉપ. ૪-૫-૧૦

વૈદિક સાહિત્ય ઘણું વિપુલ છે. વૈદિક સાહિત્ય સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો અગત્યનો ભાગ છે. વૈદિક સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયેલા હોવા છતાં વૈદિક સાહિત્ય મૌખિક પરંપરા તથા ગુરુશિષ્ય પરંપરાને લીધે જળવાઈ રહ્યું છે. ગુરુ પોતાના શિષ્યને વેદોનો સરસ્વર પાઠ કરાવતા, આથી વૈદિકસાહિત્યનો અમૂલ્ય વારસો આપણને મહદ્ અંશે અલુપ્ત રીતે જળવાઈને પ્રાપ્ત થયો છે.

3.2 વેદ સંહિતાઓ

વૈદિક સાહિત્યમાં સૌથી મહત્વના ગ્રંથો વેદની સંહિતાઓ છે.

આરંભમાં એક જ વેદ હતો પણ પછી વ્યાસમુનિએ પોતાના શિષ્યોને ભણાવવાની સુવિધા માટે વેદના વિભાગો કર્યા છે. તેથી તે વ્યાસ કહેવાય છે.

(વેદાન્ વિવ્યાસ ઇતિ વ્યાસઃ) આરંભમાં ત્રણ વેદો જ હતા, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ આથી 'ચંદ્ર' શબ્દ પ્રચલિત બન્યો છે. અર્થવેદનો વેદ તરીકે પાછળથી સ્વીકાર થયો આમ કુલ ચાર વેદો થયા.

- છંદોબદ્ધ મંત્રોનું નામ ઋચા કહેવાય છે. ઋચાઓનું સંકલન ઋગ્વેદ કહેવાય છે.
- ગીતિરૂપ મંત્રોને સામ કહેવાય છે. (ગિતિષુ સામાખ્યા) જૈ. સં. ૨-૧-૩૬ 'સામ' મંત્રોનું સંકલન સામવેદમાં છે.
- ઋચાઓ સિવાયના અંગો વજુસૂ છે. (શેષે યજુષઃ શબ્દઃ જે સં. ૨-૧-૩૭) આ મંત્રોનો યજ્ઞ - યાગાદિમાં વિનિયોગ થાય છે.

આમ આ બધા મંત્ર - સમૂહો 'સંહિતા' કહેવાય છે. આ સંહિતાઓમાં - ઋગ્વેદ સંહિતા - યજુર્વેદના બે રૂપો છે. (૧) કૃષ્ણ યજુર્વેદ (૨) શુક્લ યજુર્વેદ (વાજસનેથી સંહિતા) આ સંહિતાઓ સાથે જે તે શાખાના 'બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, આરણ્યક ગ્રંથો તથા ઉપનિષદ ગ્રંથો પણ મળે છે. આમ ચાર વેદો સાથે અન્ય સાહિત્ય સંકળાયેલું છે.

અથર્વવેદ અર્વાચીન વેદ છે.

3.3 બ્રાહ્મણ સાહિત્ય

વેદો પર લખાયેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ ગ્રંથ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો વેદ મંત્રોનો વજ્યાગાદિમાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો તેની માહિતી આપતા ગ્રંથો છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથો યજ્યાગાદિનો 'વિશ્વકોશ' (Encyclopedia) છે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં વજ્યાવિશેની સાહિત્યન વિસ્તૃત છણાવટ થયેલી નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત વૈદિક મંત્રોના ઘણા શબ્દોનાં નિર્વચનો ઈતિહાસ તથા તથા મંત્રોની સ્પષ્ટતાઓ પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિવિધ આખ્યાયિકાઓ દ્વારા વંદિક સૂક્તો પાછળ રહેલી કથાઓ જાણવા મળે છે.

- આરણ્યકો : વૈદિક યજ્યાગમાં રહેલ આધ્યાત્મિક સત્યોની ચર્ચા કરનારા ગ્રંથો આરણ્યક ગ્રંથો કહેવાય છે. આરણ્યક સાહિત્યથી ભારતીય ચિંતનની શરૂઆત થાય છે.
- ઉપનિષદો : ઉપનિષદો આમતો આરણ્યકના વિશિષ્ટ અંગ છે. ઉપનિષદો વેદનો અંતિમ ભાગ હોવાથી વેદાન્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ગંગોત્રી જેવા આ ગ્રંથો આધ્યાત્મિક રહસ્યોને ઉકેલવામાં મદદરૂપ છે.

ઉપનિષદો સ્વયં પ્રજાપતિ દ્વારા મળેલાં છે. ઉપનિષદોની કુલ સંખ્યા ૧૦૮ છે, પણ તેમાંથી દસ ઉપનિષદો તરીકે જાણીતા છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

પ્ર.૧ વૈદોનો વારસો આપણને અક્ષુણ્ણ રીતે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો ?

પ્ર.૨ વ્યાસમુનિનું નામ વ્યાસ કેવી રીતે પડ્યું ?

પ્ર.૩ વેદોનો ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ નામ શી રીતે પડ્યાં ?

પ્ર.૪ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની રચના શા માટે થઈ ?

પ્ર. ૫ ભારતીય ચિંતનની શરૂઆત આરણ્યકથી થઈ એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

પ્ર. ૬ ઉપનિષદો કેટલા હતા ? આજે એમની સંખ્યા કેટલી છે ?

3.4 વેદ શબ્દની વ્યાખ્યા

વેદો આપણી અમૂલ્ય મૂડી છે. વૈદિક સાહિત્ય વિશ્વનું પ્રાચીન સાહિત્ય ગણાય છે. વેદ શબ્દ અત્યંત પ્રાચીન છે. ભારતીય વિચાર પરંપરામાં વેદો તો ભગવાનનું જ પોતાનું સ્વરૂપ છે. અહીં આપણે 'વેદ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેનો અર્થ તપાસીએ.

3.5 વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

- (1) વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ત્રિર્ પાતુ પરથી થઈ છે. ચિટ્-પે છઠ્ઠા ગણનો ધાતુ છે.
- (2) ટીકાકાર ભાસ્કર ભટ્ટ વિદ્-જ્ઞાને (૨જો ગણ પરસ્ય) પરથી વેદ શબ્દ બન્યો હોવાનું કહે છે.
- (3) પ્રો. મેકડોનલ તથા કીય વેદ શબ્દ અથર્વવેદ, શતપથ બ્રાહ્મણ તથા નિરુક્તમાં 'પવિત્ર વિદ્વાનો અર્થ દર્શાવે છે' એવું કહે છે.
- (4) તૈ.સં. 3-3-4-7 માં પુરુષાર્થના વેદયિતા વેદ ઉચ્યતે એવું કહેવાયું છે.
- (5) વિદ્ -જ્ઞાને (૨.જો. પરસ્મૈ) એટલે વેદનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. એવો અર્થ મોટા ભાગના વિદ્વાનો માન્ય રાખે છે.
- (6) આયુર્વેદમાં વેદની વ્યુત્પત્તિ વિદ્ - સત્તાયામ્ પરથી જણાવાઈ છે.
- (7) અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્ર પરની તેની ટીકામાં વેદ શબ્દનો અર્થ સત્તા, લાભ, વિચારણા એ ત્રણે અર્થોથી યુક્ત હોવાનું જણાવે છે.
- (8) દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બીજા, ચોથા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ગણમાંથી આ રીતે જણાવી છે.

વેદ એટલે —

જેના દ્વારા સર્વ વિદ્યાઓ મળે છે.

જેના દ્વારા સત્ય વિદ્યાઓ વિચારીને જ્ઞાની બની શકાય

જેમાં બધી સત્ય વિદ્યાઓ રહેલી છે.

જેના દ્વારા સર્વ કાંઈ જાણી શકાય છે.

આ રીતે દયાનંદ સરસ્વતી એ વિદ્-જ્ઞાને, વિદ્-સત્તાયામ્, વિદ્-લાભે, વિદ્-વિચારણે ને બધા અર્થો લાગુ પાડ્યા છે.

(9) ટૂંકમાં વિદ્ - જ્ઞાને એ ધાતુ જ વેદના મૂળમાં રહેલ છે. એ પછી વિદ્વાનોએ વેદની વ્યુત્પત્તિ વિવિધ અર્થવાળા વિદ્ ધાતુ પરથી ગણાવી છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

પ્ર.૧ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ “વેદ” ની વ્યુત્પત્તિ કેવી રીતે દર્શાવી છે ?

પ્ર.૨ વેદો કોને કહેવાય ? આ વિશે દયાનંદ સરસ્વતીનો મત દર્શાવો.

3.3 વેદના અધ્યયનનું મહત્વ

આપણે ઉપર જોયું એમ વેદ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તેથી વેદનું અધ્યયન અત્યંત આવશ્યક મનાયું છે. કોઈ પણ વિદ્યા, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન કે માનવજ્ઞાનની શાખાનો

કોઈ પણ વિચાર વેદમાં જ છે. એવું ભારતીય પરંપરા માને છે. વેદો અપૌરુષય છે. વેદને કોઈએ લખેલ નથી. વેદો ન ભણનાર માણસ પ્રાચીન સમયમાં શૂદ્ર કહેવાતો જિંદગીના અગત્યના વર્ષો વેદાધ્યાયનમાં ખર્ચીને વ્યક્તિને પોતાના જીવનની સાર્થકતા લાગતી. વેદના અધ્યયનનું મહત્ત્વ આપણે નીચે પ્રમાણે નોંધી શકીએ :-

(1) મનુસ્મૃતિ ભારતીય વિચાર પરંપરાના આચાર અને વિચારનો ગ્રંથ છે. ભગવાન મનુએ મનુસ્મૃતિમાં માનવ-ધર્મ ઉપદેશ્યો છે. મનુસ્મૃતિ કહે છે કે –

વેદમેવાભ્યસેન્નિત્યં યથાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

તં હ્યસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોઽન્ય ઉચ્યતે ॥ મનુ. ૪-૧૪૭

(2) મનુ. 12.49 માં કહેવાયું છે કે વેદો તો મનુષ્ય, દેવો તથા પિતૃઓના નેત્ર છે. આંખ રસ્તો દેખાડવાનું કામ કરે છે, એ રીતે વેદો પણ જીવનના પથદર્શક છે અહીં વેદો માપી ન શકાય તેવું પણ કહેવાયું છે.

(3) મનુ ૧૧-૮૭ કહે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે ચારે વર્ણો, ત્રણે લોક, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ચાર આશ્રમો, ત્રણે કાળ વગેરે વેદથી જ સાપી શકાય છે.

(4) શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૧-૫-૬-૭) કહે છે. કે શનથી પૂર્ણ પૃથ્વીનું દાન કરવાથી જે પુણ્યલોક મળે છે, એજ લોક વેદના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(5) મીમાંસકો કહે છે કે વેદો અપૌરુષેય જ્ઞાનનો ભંડાર છે, સ્વયં બ્રહ્માએ જ એ વેદોને સર્જ્યા છે.

(6) સાયણ નોંધે છે કે જે બાબત પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એ બાબત વેદથી પ્રાપ્ત થાય છે એજ વેદની મહત્તા છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

પ્ર.૧ વેદાધ્યયન વિશે મનુસ્મૃતિ શું કહે છે ?

પ્ર.૨ જે વ્યક્તિ વેદનું અધ્યયન નથી કરતો તે કેવો કહેવાય ?

પ્ર.૩ શતપથ બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયના શા લાભ દર્શાવે છે.?

પ્ર.૪ વેદાધ્યયન માટે સાયણનો મત જણાવો.

પ્ર.૫ વેદ વિશે મીમાસકો શું કહે છે ?

:: રૂપરેખા ::

4.0 પ્રાસ્તાવિક**4.1 ઋગ્વેદનું મહત્વ****4.2 ઋગ્વેદના વિષયો****4.3 ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તો****4.4 ઋગ્વેદનું સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન****4.5 ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ****4.0 પ્રાસ્તાવિક**

ચારે વેદોમાં ઋગ્વેદનું સ્થાન અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ ઋગ્વેદનું મૂલ્ય અનેક રીતે વિશિષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે. ઋગ્વેદ સંહિતા સર્વ વેદોમાં સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય તરીકે તો મૂલ્યવાન છે જ, તદુપરાંત એ વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય પણ છે. વિશ્વના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઋગ્વેદનો પ્રથમ ક્રમ છે.

4.1 ઋગ્વેદનું મહત્વ

- (1) ઋગ્વેદ વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક છે.
- (2) સંસ્કૃત ભાષાનું આ પ્રાચીનતમ પુસ્તક આર્યોની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, રીત-રીવાજો, સમાજ, માન્યતાઓ તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળ, સાહિત્યિક સૌન્દર્ય, રાજનીતિ, નગર વ્યવસ્થા, ઈતિહાસ એમ વિવિધ બાબતોની માહિતી મેળવવા માટે અગત્યનો દસ્તાવેજ છે.
- (3) વેદોની ઉત્પત્તિના વર્ણનમાં પુરુષસૂક્તમાં તેને પ્રથમ સ્થાન મળેલ છે. ઋઃ સામાનિ જઙિરે । ઋ. ૧૦-૮૦-૮૭
- (4) સામ અને યજુસ દ્વારા થતું યજ્ઞનું વિધાન શિથિલ હોય છે જ્યારે ઋગ્વેદ દ્વારા કરવામાં આવતું વિધાન દૃઢ હોય છે. એવું તે. સં. ૬-૫૭-૦૩ માં કહેવાયું છે.
- (5) ઋગ્વેદ ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસાનો કીર્તિસ્થંભ છે. જેમ તાંબુ રસાયણોથી સુવર્ણ બને એમ વેદમાં ઋચાથી સર્વ કંઈ બોધગમ્ય બને છે એવું પદ્મગુરુ શિષ્ય સંવાદમાં કહેવાયું છે.

(6) ઋગ્વેદ સર્વ શાસ્ત્રના મૂળમાં ઓલ છે. મસ્વકને આર્થત પવિત્ર માનવામાં આવે છે. વેદિક સાહિત્યનો આ ગ્રંથ સાહિત્યિક મૂલ્ય પણ ધરાવે છે. ઋચાથી જ વાલી પવિત્ર થાય છે એવું ઈતિહાસ માનવામાં આવે છે.

❖ ઋગ્વેદનું બાહ્ય સ્વરૂપ

• ઋગ્વેદનું વિભાજન :

ઋગ્વેદનું બે રીતે વિભાજન થયેલું છે. (૧) અષ્ટક વિભાગ (૨) મંડલકમ (મંડલ વિભાગ)

(1) અષ્ટક વિભાગ - ઋગ્વેદના આ પ્રથમ પ્રકારના વિભાજનમાં સમગ્ર ઋગ્વેદને આઠ અષ્ટકોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. દરેક અષ્ટકમાં આઠ આઠ અધ્યાયો છે. આ રીતે :-

૮ અષ્ટકો

૮ ૪ ૮ = ૬૪ અધ્યાયો આ રીતનું વિભાજન પ્રાપ્ત થાય છે. ઋચા એટલે ઋગ્વેદનો મંત્ર. આ વિભાજનમાં ઋચાઓના સમૂહને વર્ગ કહેવામાં આવે છે. ૨૦૦૬ વર્ગો ઋગ્વેદમાં મળે છે. ટુંકમાં આ વિગતો નોંધીએ તો.

અષ્ટક	અધ્યાય	વર્ગ	મંત્રો
૧ લું	૮	૨૬૫	૧૩૭૦
૨ જું	૮	૨૨૧	૧૧૪૭
૩ જું	૮	૨૨૪	૧૨૦૮
૪ થું	૮	૨૫૦	૧૨૮૮
૫ મું	૮	૨૩૮	૧૨૬૩
૬ હું	૮	૩૧૩	૧૬૫૦
૭ મું	૮	૨૪૮	૧૨૬૩
૮ મું	૮	૨૪૬	૧૨૮૧
કુલ	૬૪	૨૦૦૬	૧૦,૪૭૨

અષ્ટક વિભાગની નોંધપાત્ર બાબતો

(૧) અષ્ટક વિભાગની વ્યવસ્થા સુગ્રથિત છે. (૨) અહીં વર્ગીકરણમાં ઋચાની વ્યવસ્થા અંગે કોઈ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત નથી. (૩) ક્યાંક ૧ ઋચાનો વર્ગ છે, તો ક્યાં ૮ ઋચાઓનો વર્ગ છે. (૨) ક્યાંક ક્યાંક સૂક્ત વચ્ચે વર્ગ પૂરો થાય છે. (૫) સામાન્ય રીતે પાંચ ઋચાનો વર્ગ જોવા મળે છે. (૬) આવી વિભાજન પદ્ધતિ કદાચ મુખપાઠની પરંપરા માટે રખાઈ હશે. (૭) બલદેવ ઉપાધ્યાય કહે છે કે સૂક્તોનું આ જાતનું વર્ગીકરણ વૈજ્ઞાનિક નથી. આ વર્ગીકરણ બાષ્કલ શાખા મુજબ છે. આથી અવ્યવસ્થિત કામ કરનારને લોકો

બાષ્કલ કહે છે! (૮) વેંકટમાધવના મતે આ વિભાજન પ્રાચીન છે, તથા પ્રાચીન ઋષિઓ દ્વારા કરાયેલ છે. (૯) આ વિભાજન પાછળ રહેલી દષ્ટિ શી છે તે આપણને જાણવા મળતું નથી.

(2) મંડલ વિભાગ : ઋગ્વેદનું મંડળ-વિભાજન વધારે વૈજ્ઞાનિક તથા વધારે તાર્કિક લાગે છે. આખા ઋગ્વેદને ૧૦ મંડળોનાં વિભક્ત કરવામાં આવેલ છે. મંડળના પેલા વિભાગનો અનુવાકો છે. અનુવાકો પાછા સૂક્તોમાં વહેંચાય છે. એક સૂક્તમાં ૩ થી માંડીને ૧૦, ૧૨ કે અમૂક સંખ્યામાં એવા મંત્રો હોય છે. એક સૂક્તમાં સળંગ એક વિષય હોય છે. દા.ત. અગ્નિ વિષયક મંત્રો, વરુણ વિષયક મંત્રો વગેરે. આ વિભાજન નીચે મુજબ છે :-

મંડળ	અનુવાક	સૂક્ત સંખ્યા	મંત્ર સંખ્યા
૧ હું	૨૪	૧૯૧	૨૦૦૬
૨ જું	૪	૪૩	૪૨૯
૩ જું	૫	૬૨	૬૧૭
૪ થું	૫	૪૮	૫૮૯
૫ મું	૬	૮૭	૭૨૭
૬ હું	૬	૭૫	૭૬૫
૭ મું	૬	૧૦૪	૮૪૧
૮ મું	૧૦	૯૨	૧૬૩૬
૯ મું	૭	૧૧૪	૧૧૦૮
૧૦ મું	૧૨	૧૯૧	૧૭૫૪
	કુલ	૮૫	૧૦૧૭
		ખિલસૂક્તો	૧૦૨૮
		કુલમંત્ર સંખ્યા	૧૦૪૭૨
		અન્ય	+ ૮૦
		કુલ	૧૦૫૫૨

આ મંડળોમાં મોટા ભાગના અતિપ્રાચીન સૂક્તો મળે છે. (ખાસ દરેક મંડળમાં સૂક્તોની ગોઠવણીનો ચોક્કસ ક્રમ છે. દા.ત. શરૂઆતમાં અગ્નિદેવના સૂક્તો, પછી ઈન્દ્રનાં, પછી વરુણના, પછી ઉપસ, અશ્વિનો અને બીજા ગૌણ દેવોનાં સૂક્તો મળે છે. (ગ) પ્રત્યેક દેવના સૂક્તોમાં છંદનો પણ ચોક્કસ ક્રમ જોવા મળે છે. મોટે ભાગે ત્રિષ્ટુભ, ગાયત્રી, જગતી અને અનુષ્ટુભ એવી રીતે છંદો ગૂંથાયેલા જોવા મળે છે. (ઘ) દેવતાના સૂક્તોના અંતભાગમાં ઓછા મંત્ર સંખ્યાવાળા, વિષમ વૃત્તવાળાં, એક જ સૂક્તમાં અનેક વૃત્તવાળા સૂક્તો મળે છે.

આ બધી વંશ મંડળોની વિશિષ્ટતા છે.

- (૪) મેકડોનલ માને છે કે ૨ થી ૭ મંડળોની રચના પછી ૮ મું અને ૯ મું મંડળ ઉમેરાયા છે. પ્રથમ મંડળ અને દસમું મંડળ સૌથી અર્વાચીન છે.
- (૫) દસમું મંડળ સૌથી અર્વાચીન છે ડો. ઓલ્ડનબર્ગ જેવા વિદ્વાનો માને છે કે દસમું મંડળ નવ મંડળોની રચના થઈ ગયા બાદ પાછળથી રચાયેલું છે. દસમાં મંડળની નીચેની વિશિષ્ટતાઓ તેને સૌથી અર્વાચીન માનવા પ્રેરે છે.
- (ક) ભાષાની પ્રગતિ
- (ખ) સ્વર સંધિના પ્રયોગો પર ભાર
- (ગ) છંદો-રચનામાં પ્રગતિ અને પરિવર્તન
- (ઘ) ભાવાત્મક દેવતાઓનાં સૂક્તો
- (ડ) આરંભના વર્ચસ્વ ધરાવતા દેવોના મહત્ત્વમાં ઘટાડો
- (ચ) ગાય, અરણ્યાની, અક્ષ, રાત્રી જેવા નવા વિષયોનો સમાવેશ.
- (છ) તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અને ગહન વિચારો વગેરનો સમાવેશ વગેરે.

4.2 ઋગ્વેદના વિષયો

ઋગ્વેદ સંહિતા આમ તો સૂક્તોનો વિશાળ ભંડાર છે. આ સૂક્તોમાં વિવિધ દેવોની પ્રાર્થનાઓ છે. છતાં ઋગ્વેદના બપા જ સૂક્તો એકલા પ્રાર્થના છે એવું નથી. ઋગ્વેદમાં વિષયોને આપણે નીચેના વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ :-

- (૧) ધાર્મિક સૂક્તો
- (૨) તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્તો
- (૩) પર્મનિરપેક્ષ સૂક્તો અથવા વ્યાવહારિક કે સામાજિક સૂક્તો
- (૨) સંવાદસૂક્તો
- (૫) ઋગ્વેદનાં પ્રકૃતિસૂક્તો
- (૬) આપ્રી સૂક્તો
- (૭) ઐતિહાસિક સૂક્તો

આપણે હવે આ બધા વિષયો વિષે વિસ્તૃત માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

❖ ઋગ્વેદનાં ધાર્મિક સૂક્તો

ઋગ્વેદ હિન્દુ ધર્મનો સૌથી પવિત્ર ગ્રંથ છે. ભારતીય ધર્મની અસ્મિતા આ ગ્રંથમાં રહેલ છે. તેમાં અનેક દેવોની જુદા જુદા ઋષિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી ભાવવાહી સ્તુતિઓ છે. ઋગ્વેદના ધાર્મિક સૂક્તોનાં નીચેની વિશેષતાઓ જોવા મળે છે :-

- (1) ઋગ્વેદના દેવો આજના હિન્દુધર્મના દેવો કરતાં તદ્દન જુદા છે. આપણો આજના લોકપ્રિય દેવો શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ વગેરે તેનાં બિલકુલ ગૌણ દેવો છે. તેમનાં તો માંડ બે કે ત્રણ સૂક્તો મળે છે.
- (2) વૈદિક દેવતાઓમાં ત્રણ દેવો સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. આ દેવતાઓ છે - ઈન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણ. ઈન્દ્ર સૌથી લાડીલો દેવ છે. તેની સ્તુતિ લગભગ ૨૫૦ સૂક્તોમાં થયેલી છે ઈન્દ્ર યુદ્ધપ્રિય દેવ છે. તે પીર સેનાનાયક છે, દેવોનો રાજા છે તથા ભક્તોને સુખ અને સંપત્તિ આપનાર દેવ છે. બીજા મહત્વના દેવ છે અગ્નિ. અગ્નિના લગભગ ૨૦ ઉપરાંત સૂક્તો ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઈન્દ્ર પાછી અગ્નિનું સ્થાન સૌથી વધારે મહત્વનું છે. ભક્તો અગ્નિને યજ્ઞમાં ભાવપૂર્વક બોલાવે છે કેમ કે અગ્નિદેવ યજ્ઞની ઈતિહાસ આબુતિઓને દેવો સુધી પહોંચાડે છે ત્રીજા મહત્વના દેવ છે વરુણ- વણ દેવ ઋત અને સત્યના અધિષ્ઠાતા છે. તેમના રક્ષક દેવ છે. વરુણદેવના જાસૂસો સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે. વાદેવ સત્યપ્રિય છે. તેઓ કપટીઓને કઠોર દંડ આપે છે.
- (3) આ ઉપરાંત અન્ય ગૌણ દેવોની સ્તુતિઓ પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. વીસૂ સામાન્ય રીતે આકાશનો પર્યાય છે. ધીસૂ- પૃથ્વીની સાથે જોડાઈને ધાવા- પૃથિવી બને છે. ધાવા-પૃથિવી માતા-પિતા છે. સૂર્યની સ્તુતિ ૧૦ સૂક્તોમાં થઈ છે. સૂર્યદેવ અંધકારને દૂર કરીને માંદગીને દૂર કરીને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે છે. ઉપા દિવ્ય સુંદરી છે. તેની સ્તુતિ ૨૦ ઉપરાંત સૂક્તોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાના સૂક્તોમાં ઋગ્વેદનું ઉત્તમ કાવ્યત્વ જોવા મળે છે. વિષ્ણુદેવ ત્રણ પગલામાં આકાશને માપે છે. (વિષ્ણુના વામન અવતારની કથાનું સૂચન અહીં જોવા મળે છે.) અશ્વિના સ્વર્ગના વૈદ્યો છે. તેમની સ્તુતિ ૫૦ થી ઉપરાંત સૂક્તોમાં કરાઈ છે. તેઓ બિમાર માણસોને રોગમુક્ત કરે છે. સોમ એ ઋગ્વેદના ક્રિયાકાંડનું કેન્દ્ર બિન્દુ છે. સોમવલ્લી નામની ઔષધિમાંથી નીકળતો આ રસ અમરત્વને આપનારો કહેવાય છે. દેવતાઓ સોમપાન કરવા માટે જ યજ્ઞમાં ખાસ પધારે છે. બૃહસ્પતિ મહાન રાજા છે. તેની સ્તુતિ અગિયાર સૂક્તોમાં કરવામાં આવી છે. મરુત - આ દેવો સમૂહમાં રહે છે. પવનનું દૈવી રૂપ છે. મતો વૃષ્ટિ લાવનારા દેવો છે. પર્યન્ય વરસાદનું સ્વરૂપ છે. ઋભુ નામના છે. ત્રણ દેવો એક પ્યાલાના ત્રણ પ્યાલા કરનારા ગૌણ દેવો છે. રૂદ્ર, અપાંનપાત વગેરે ગૌણ દેવોની સ્તુતિ પણ ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે.
- (4) ઋગ્વેદના આ ધાર્મિક સૂક્તોને યજ્ઞ પ્રક્રિયામાં વિનિયોગ થતો, પણ બધાં જ સૂક્તો યજ્ઞપરક હતાં એવું માની શકાય એમ નથી.

- (5) વિન્ટરનિટ્ઝના મતે ભારતીય પરમના પ્રાચીન ઉદય તથા વિકાસની જાણ મેળવવા માટે અને ભારત-યુરોપીય જાતિઓના ગાથા વિજ્ઞાનને જાણવા માટે આ સૂક્તો મહત્વના છે.
- (6) ઋગ્વેદના દેવતાઓ પ્રકૃતિના મૂર્તરૂપો છે. વૈદિક ઋષિ પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થોને જુએ છે અને તેનાં રહેલાં દિવ્ય તત્ત્વોમાંથી મળેલી પ્રેરણામાંથી સ્તુતિઓમાં આકાર પામ્યા લાગે છે. દિવસે પ્રકાશતો સૂર્ય, પોતાનું રમણીય વક્ષઃ સ્થળ ખોલતી ઉપા, પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરીને તેમને વિસામો આપતી રાત્રી, વીજળીના ભયંકર ચમકારા તથા ગડગડાટ સાથે મૂશળધાર વર્ષતા વાદળો, ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રગટતો અગ્નિ, અહાટ જળમાં રક્ષતું દિવ્ય તત્ત્વ ભયંકર વાવાઝોડા, દેવતાઓ ફળફૂલથી લચેલી પૃથ્વી - આ બધું પ્રાર્થનાઓના રસબાસમાં રસાઈને વૈદિક ઋષિની વાણીમાં જીવંત બન્યું છે.
- (7) પ્રકૃતિનાં સંતાનો એવા આ ઋષિઓએ પ્રકૃતિના ભવ્ય, રમ્ય અને રૂદ્ર તત્ત્વોમાં પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેને એવી જ નિર્દોષ વાણીમાં રજૂ કરતાં આ ધાર્મિક સૂક્તો પ્રવાહિત બનીને દર્શન પામ્યા છે.

❖ ઋગ્વેદનાં દાર્શનિક સૂક્તો (અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનાં સૂક્તો)

ભારતે વિશ્વને અમૂલ્ય કહી શકાય એવા તત્ત્વજ્ઞાનની ભેટ આપી છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો વારસો ભારતમાં સદીઓથી જળવાઈ રહ્યો છે. વિદેશી ફિલસૂફો તથા ચિંતકો પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગંભીર અને તલસ્પર્શી જ્ઞાનથી અંજાઈ ગયા છે. ઋષિઓએ જીવનના જંઝાવાતો સહન કરીને, સર્વસ્વ ત્યાગીને, સુખની આભિલાષાઓ તરછોડીને, પ્રેમના બાહ્ય દેખાવો ફેંકી દઈને તત્ત્વજ્ઞાનની અણમોલ મૂડી ભેગી કરી છે. ભારતીય દર્શનોનાં મૂળને ઋગ્વેદ કાંઈ દર્શન- શાસ્ત્રનો ગ્રંથ નથી એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની બધી જ ચર્ચા એમાં અપેક્ષિત ન જ હોય, બીજું એ પણ નોંધવું ઘટે કે ઋગ્વેદ હિંદુધર્મનો તથા વિશ્વનો અતિપ્રાચીન ગ્રંથ છે. વિશ્વની પ્રજાએ પરમાત્મા વિષે સૌ પ્રથમ વિચારો કર્યા તેનું આ દસ્તાવેજી રૂપ છે. વિશ્વની પ્રજાએ પરમાત્મા વિષે સૌ પ્રથમ વિચારો કર્યા તેનું આ દસ્તાવેજી રૂપ છે. વિશ્વની પ્રજાએ પરમાત્મા વિષે સૌ પ્રથમ વિચારો કર્યા તેનું આ દસ્તાવેજી રૂપ છે. અહીંથી તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાનો પણ ઉદ્ભવ થાય થાય છે. આથી પ્રારંભિક તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે. અલબત્ત એમાં પરિપક્વતા છે જ.

અહીં આપણે કેટલાંક સૂક્તોનું વિહંગાવલોકન કરીએ :-

• નાસદીય સૂક્ત (૧૦-૧૨૯)

આ સૂક્ત નાસદીય સૂક્ત તરીકે એ કારણે ઓળખાય છે. કેમકે અહીં સૃષ્ટિના આરંભે શું હતું એ વિષે વૈદિક ઋષિઓને અનેક પ્રશ્નો છે. જો કે ઋષિઓએ આ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપેલ નથી ઋષિ પૂછે છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆત થઈ તે પહેલાં અસત્ ન હતું, સત્ ન હતું. રજ ન હતું, તેનાથી પર અંતરિક્ષ પણ ન હતું. શું છુપાવ્યું હતું? ક્યાં છુપાવ્યું હતું? કોના સુખ માટે છુપાવ્યું હતું? શું સૃષ્ટિની શરૂઆત પહેલા ગહન અને ગંભીર પાણી હતું? આ રીતે જગતના રહસ્યને ઉકેલવા મથતાં ઋષિ ફરી કહે છે

કે સૃષ્ટિ પૂર્વે મૃત્યુ હતું નહિ, અમૃત સાહિત્યનો પણ ન હતું. રાત્રી અને દિવસના ભેદ કરનાર કોઈ તત્ત્વ ન હતું. તે એકલું (પરમ તત્ત્વ) ઈતિહાસ પોતાની શક્તિથી પવન વિના શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર બીજું કશું ન હતું. આ રીતે બધાં વાક્યો નિષેધાર્થક હોવાથી આ સૂક્ત નાસદીય સૂક્ત કહેવાય છે. ઋષિ કહે છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆત પૂર્વે અપકાર જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હતો. એમાંથી સૃષ્ટિના આરંભે કામ ઉત્પન્ન થયો. બુદ્ધિથી હૃદયની શોષ કરીને કવિઓએ સત્તા સંબંધને અસમાં પ્રાપ્ત કર્યો. (તે પરમ તત્ત્વનાં) કિરણો ત્રાંસા ફેલાવ્યા હતા ? ઉપર હતો ? નીચે હતા ? ઋષિ અંતિમ બે ઋચામાં સૃષ્ટિ વિષયક પ્રશ્ન પૂછતાં કહે છે કે સાચી રીતે અહીં કોણ જાણે છે કે આ (સૃષ્ટિ) ક્યાંથી જન્મી ? કોણ જાણે છે કે આ બધું શેમાંથી ઉત્પન્ન થયું? જેનાથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એ તેને પારણ કરે છે કે નહિ ? આ સૃષ્ટિનો અધ્યક્ષ પરમ વ્યોમમાં (=સાતમાં આસમાનમાં ?) બેઠો છે એ જ ફક્ત આ બધું જાણે છે અથવા કદાચ એ પણ ન જાણતો હોય ?

■ નાસદીય સૂક્તની વિશેષતાઓ

- (૧) આ સૂક્તનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરીએ તો જણાશે કે અહીં તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ વાદોનાં બીજ પડેલાં છે. આ વાદો (૧) સદસદ્વાદ (૨) રજોવાદ (૩) વ્યોમવાદ (૪) અપરવાદ (૫) આવરણવાદ (૬) અંભોવાદ (૭) અમૃતવાદ (૮) અહોરાત્રવાદ (૯) દેવવાદ (૧૦) સંશયવાદ અથવા અજ્ઞાતવાદ એ બધાં અહીં સમાવિષ્ટ છે.
- (૨) પ્રથમ મંત્રમાં સદસદ્વાદનાં બીજ છે. અહીં કહેવાયું છે સૃષ્ટિ પૂર્વે સત્ ન હતું, અસત્ ન હતું, સાયણ અહીં સમજાવે છે કે અસત્ એટલે નામરૂપ રહિત બ્રહ્મમાંથી સત્ એટલે નામરૂપ વાળા ઉત્પન્ન થયા. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલના મતે સત્ એટલે ભૂત સૃષ્ટિ, અસત્ એટલે પ્રાણસૃષ્ટિ એવો ભાવ છે.
- (૩) પ્રથમ મંત્રમાં રોવાદનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.
- (૪) પ્રથમ મંત્રમાં પણ વ્યોમવાદ જોવા મળે છે. આ મત મુજબ વિશ્વના કારણ એવા તત્ત્વને પરમ વ્યોમ કહેવામાં આવ્યું છે.
- (૫) પ્રથમ મંત્રમાં અપરવાદનો પણ નિર્દેશ છે. પર અને અપર સાથે જ ગણાય છે. જે અદ્વૈત પરમ વ્યોમ કહેવામાં આવ્યું છે.
- (૬) પ્રથમ મંત્રના **કિમાવરીવઃ કુહ કસ્ય શર્મન્** આ વાદમાં આવરણ વાદનો પણ નિર્દેશ છે. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ નોંધે છે કે આવરણ એટલે માયા માયા શક્તિ સર્વ કંઈ આવરી લે છે.
- (૭) પ્રથમ હતું એવું આ સૂક્તના પ્રથમ મંત્રમાં કહેવાયું છે તેમાં અંભોવાદ (અભ = પાણી) પણ જોવા મળે છે. સૃષ્ટિ પાણીમાં ડૂબેલી હોય છે એવું પુરાણોમાં કહેવાયું છે.
- (૮) આ સૂક્તના બીજા મંત્રમા **‘ન મૃત્યુરાસીદમૃતં ન બરહીં’** એવી પંક્તિમાં અમૃત-મૃત્યુવાદ પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે.
- (૯) આ સૂક્તના બીજા મંત્રમાં અહોરાત્ર (=રાત દિવસ) વાદ જોવા મળે છે.

- (૧૦) આ સૂક્તના છઠ્ઠા મંત્રમાં દેવવાદનો નિર્દેશ છે. દેવોથી સંસારનું સર્જન થયું છે એવું મનાય છે.
- (૧૧) સંશયવાદ એટલે માત્ર શંકાઓ. આ વાદ મંત્ર છઠ્ઠા અને સાતમામાં સંઘરાયેલ છે.
- (૧૨) આ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં કામ ઉત્પન્ન થયો એમ કહીને કવિએ કામવાદની પણ નોંધ કરી છે. આધુનિક મહાન માનસશાસ્ત્રી સિગમન્ડ ફ્રોઈડ પણ આ પ્રશ્નને પ્રાધાન્ય આપીને સર્વ માનસ સમાધાનો કામ (Sex) માં રહેલાં છે એવું કહે છે.
- (૧૩) લોકમાન્ય તિલક કહે છે કે આવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચારથી ભરપૂર આના જેટલો પ્રાચીન લેખ અદ્યવધિ ઉપલબ્ધ થયો નથી.
- (૧૪) શ્રી. યાન હોન્ડા પ્રતીક સિવાયના આ ગંભીર વિચારોથી પ્રભાવિત થયા છે.

પુરુષ-સૂક્ત (ઋ.વે. ૧૦-૯૦) :- આ સૂક્તના ઋષિ નારાયણ છે. આ સૂક્તમાં કહેવાયું છે કે હજાર મસ્તકવાળો, હજાર નેત્રવાળો, હજારો ચરણોવાળો પુરુષ વિશ્વને ચારે તરફથી ઘેરીને દસ આંગળ ઊંચો-અદકો રહ્યો છે. આ પુરુષ જ સર્વ કંઈ એટલે કે વર્તમાન, ભૂત તથા ભાવિ છે. તે અમૃતત્વનો અને અન્નથી પોષાતા માણસોનો પણ ઈશ છે. આ વિશ્વ એ પુરુષનો મહિમા-વિભૂતિ છે, પુરુષ તો તેનાથી પણ મોટો છે. તો સર્વ ભૂતમાત્ર તો એ પુરુષના એક પાદ (ચતુર્થાંશ) છે. તેના ત્રણ પાદ તો ભૂલોકમાં અમૃત સ્વરૂપે છે. એ પુરુષમાંથી ‘વિરાજ’નું સર્જન થયું. વિરાજમાંથી પુરુષ જન્મ્યો પુરુષને હવિ તરીકે લઈને જ્યારે દેવોએ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે વસંત-ઋતુ તેનું ધી બની, ગ્રીષ્મ સમિધ બની અને શરદ હવિ બની, બધાં દ્રવ્યો જેમાં હોમવામાં આવ્યાં હતાં, તે યજ્ઞથી પૃષ્ઠદાજય ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી અંતરિક્ષ, વન અને પશુઓને પુરુષે ઉત્પન્ન કર્યાં. તે યજ્ઞથી ઋચ્યા અને સામ ઉત્પન્ન થયાં. તેમાંથી ઇંદો સર્જ્યાં. તેમાંથી યજુસ્ ઉત્પન્ન થયો. તેમાંથી પ્રાણીઓ પેદા થયાં. તેમાંથી ગાયો ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી ઘેટાં-બકરાં પણ સર્જ્યા તે પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણો થયાં, ક્ષત્રિયો તેની ભુજાઓ બન્યાં, વૈશ્યો તે તેની જીંઘ બન્યાં. તેના ચરણોમાંથી શૂદ્ર પેદા થયાં. તેના મનમાંથી ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. નેત્રમાંથી સૂર્ય જન્મ્યો. મુખ્યમાંથી ઈન્દ્ર અને અગ્નિ તેમજ પ્રાણમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયાં. તે પુરુષની નાભિમાંથી અન્તરિક્ષ, મસ્તકમાંથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ. દેવોએ પુરુષને યજ્ઞ-પશુ તરીકે બાંધીને ઈતિહાસ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે સાત પરિધિઓ અને એકવીસ સમિધ યોજાયાં હતાં. દેવોએ યજ્ઞપુરુષ દ્વારા યજ્ઞ કર્યો. તે ક્રમે પ્રથમ ધર્મ બન્યો અને મહિમાયુક્ત તે સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો.

વિશેષ નોંધ (૧) અહીં પુરુષને વિશ્વનો આધાર તથા સર્વસ્વ કહેવાય છે. (૨) ગૌ.યુ. ઝાલાને મતે ‘સહસ્ર’ શબ્દનાં અર્થ હજાર નહિ, અનેક કરવાનો છે. (૩) ‘પુરુષ વિશ્વથી દસ આંગળ વધુ છે’ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે પરમાત્મા વિશ્વમાં ઓતપ્રોત હોવા છતાં તે વિશ્વથી પર છે. પરમેશ્વર જ ભૂત, વર્તમાન જેવા આદિનો નિયામક છે. (૪) શ્રી ઝાલા કહે છે કે “આ પુરુષ એટલે પ્રાણવાન એવું કોઈ ચેતન તત્ત્વ વિશ્વના ભૂત, વર્તમાન ભાવિનો નિયામક છે. તે મર્ત્ય અને અમર સહુનો ઈશ

છે, સ્વામી છે.” (૫) આ સૂક્ત કહે છે કે પુરુષે જ સર્વ કાંઈ સર્જ્યું છે. પુરુષનો જ દેવોએ પશુ તરીકે ઉપયોગ કર્યો અર્થાત્ વિશ્વને સર્જવા પરમાત્માએ પણ પોતાની જાતનું સમર્પણ કરવું પડે છે.

હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત :- (ઋ.વે. ૧૦-૧૨૧) આ સૂક્તના ઋષિ હિરણ્યગર્ભ છે, તથા **કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ** અહીં ઈષ્ટ દેવતા છે. આ સૂક્ત કહે છે કે હિરણ્યગર્ભનો સૌ પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ થયો. તે જન્મતાં સાથે જ સઘળા પ્રાણીનો સ્વામી બન્યો છે. તેણે આ પૃથ્વી તથા ઘુલોકને ધારણ કર્યાં. અમે એવા પ્રજાપતિનું હવિથી પૂજન કરીએ છીએ. પ્રજાપતિ જ પ્રાણદાતા છે, બલદાતા છે, તેની આજ્ઞા સહુ માને છે, તેની આજ્ઞા દેવો પણ માને છે. તેની છાયા અમૃત અને મૃત્યુ તે પોતાના મહિમાંથી પ્રાણીઓનો એકમાત્ર રાજા બન્યો છે. તે આ બે પગે ચોપગાં પર શાસન કરે છે એવા પ્રજાપતિનું અમે હવિથી પૂજન કરીએ છીએ. આ સર્વદિશાઓ તેના બાહુઓ છે. તેના મહિમાથી ભૂલોક ઓજસ્વી અને પૃથ્વી સ્થિર છે, તેનાથી સ્વર્ગ સ્તંભિત કરાયું છે. તેનાથી સૂર્ય સ્થિર કરાયા છે. તે અંતરિક્ષના સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે. રક્ષણ માટે સ્થિર થયેલા પ્રકાશિત આકાશ અને પૃથ્વી પણ તેના તરફ જુએ છે. તેના આધારે જ સૂર્ય પ્રકાશિત થાય છે. તે હિરણ્યગર્ભ જ અગ્નિને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરે છે. મહાન જળે સમગ્ર લોકને વ્યાપ્ત કર્યાં. તે જ સર્વ દેવોમાં સર્વોપરિ દેવ હતો. તે જ પૃથ્વીનું નિર્માણ કરનાર છે. તેણે રમણીય પાણીને ઉત્પન્ન કર્યું તે પ્રજાપતિનું હવિથી પૂજન કરીએ છીએ.

વિશેષ નોંધ :- (૧) ઋગ્વેદના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોમાં હિરણ્યભર્ગ સૂક્ત ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

(૨) **કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ** એવું ધ્રુવપદ સાથેનું આ સૂક્ત રહસ્યવાદ ઊભો કરે છે. વિદેશી વિદ્વાનો કહે છે કે અહીં ‘અમે કયા દેવનું પૂજન કરીએ?’ એવો પ્રશ્નાર્થ રહેલો છે. આમ ઋષિ કયા દેવનું પૂજન કરવું એ વિષે શંકાશીલ છે. શ્રી. મેકડોનલ કહે છે કે આ સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રમાં પ્રશ્ન છે, જેનો ઉત્તર ૧૦ માં મંત્રમાં છે. તે પદ પાછળથી જોડાયું છે. શ્રી, મેકડોનલ પણ આ સૂક્તને પરમસુંદર સૂક્ત કહે છે. (૩) આ સૂક્ત ઋગ્વેદ ૧૦-૧૨૧, યજુર્વેદ ૩૨-૩, અથર્વવેદ ૪-૨૭, તાંડય બ્રાહ્મણ ૮-૮-૧૨ માં મળી આવે છે. (૪) આ સૂક્તમાં કઃ = પ્રજાપતિ એવું અર્થઘટન સાયણ, પજુર્વેદ, શતપથ બ્રાહ્મણ, ઐતરેય બ્રાહ્મણ, જૈમિનીય બ્રાહ્મણ, બૃહદેવતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત સ્વીકારે છે. (૫) શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ ૨ શબ્દમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંનેને સમાવી લે છે. (૬) અંતિમ મંત્રમાં ‘અમે ધનના સ્વામી બનીએ’ એવી કામના કરવામાં આવી છે, અહીં માત્ર પ્રશ્ન જ હોવ તો આવી વાત ન હોય. એ જ બતાવે છે કે ઋષિને કઃ = પ્રજાપતિ એવો અર્થ જ અપેક્ષિત હશે. (૭) ‘તે બે પગાં અને ચોપગાનો સ્વામી છે’ એમ સૂક્તમાં કહેવાયું છે એ બતાવે છે કે અહીં જળ અને અગ્નિ નામના મહાભૂતોનો પણ ઉલ્લેખ છે. (૮) ‘મેક્સમૂલર કહે છે કે "The whole hymn must have been the expression of yearning after one supreme deity" (૧૦) શ્રી F. Edgerton આ સૂક્તને hyman to the unnamed god" કહે છે કે’ (૧૧) ડૉ. કીયનું માનસ પૂર્વગ્રહોથી ભરેલું છે. આથી

તેને મેકડોનલની જેમ સૂર્યના વિશેષણ વિશ્વકર્મામાંથી દેવનો વિકાસ દેખાય છે. (૧૨) શ્રી ગિરિધર શર્મા આને ગર્ભ વિજ્ઞાનની આખી પ્રક્રિયા સાથે જોડતાં કહે છે કે 'વિજ્ઞાનની ભાષામાં કહીએ તો કોષના પ્રસુત રહેલું એવું કેન્દ્રવર્તી તત્ત્વ પોતાનું સ્પન્દનાત્મક કાર્ય કરે છે.' હિરણ્યગર્ભ સૂક્તનું આ હાર્દ છે. આ રીતે હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગંભીર વિષયને સુંદર શૈલીમાં રજૂ કરે છે.

અસ્યવામીય સૂક્ત (૧-૧૮૪) આ સુક્ત પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્તોમાં નોંધપાત્ર છે. અહીં એકેશ્વરવાદનું દર્શન થાય છે. જ્ઞાન, મોક્ષ અને અક્ષર તત્ત્વની સ્તુતિવાળા આ સુક્તની શરૂઆતમાં થયેલી છે. આ સૂક્તમાં ૧૦ ઋચાઓ આવા પ્રકારની છે. ૧૧ થી ૧૫ ઋચાઓમાં ઋતુઓ જેવા સંવત્સર (= વર્ષ) નું વર્ણન છે. ૫છીની સાત ઋચાઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને દુર્બોધ લાગી છે. આ સુક્તની ૩૪ થી ૪૨ ઋચાઓમાં દિવ્યવાણીનું મહત્ત્વ ચર્ચાયું છે. બાકીની ૪ ઋચાઓ છે એમાં યજ્ઞના દેવોનું વર્ણન છે. આ સૂક્તનો એક પ્રખ્યાત મંત્ર મુંડકોપનિષદ્માં પણ મળી આવે છે —

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્સ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રન્ અન્યો અભિ ચાકશીતિ ॥ (ઋ.વે. ૧-૧૬૪-૨૦)

આ મંત્રમાં કહેવાયું છે કે બે સુંદર પાંખવાળા, યુગલ, મિત્રસમાં પાખીઓ એકજ પીપળાનાં વૃક્ષ પર બેઠાં છે. તેમાંથી એક (આત્મા) પીપળાના સ્વાદુ ફળને ખાય છે. અન્ય ઈતિહાસ (પરમાત્મા) તે ખાષા વિના માત્ર જુએ છે. અહીં પરમાત્મા માત્ર દષ્ટા છે, જીવ કે આત્મા જ ભોક્તા છે, ભોક્તાપણાનો ભાવ અનુભવે છે. એવું કહેવાયું છે. ૧-૧૮૪-૪૫ મંત્રમાં વાણીનું રહસ્ય વ્યક્ત થયું છે. વાણીના ચાર પ્રકારો છે. પરા, પશ્યન્તી મધ્યમાં અને વૈખરી તેમાંથી વૈખરી એ એક જ પ્રકારની વાણી મનુષ્ય પાસે આવે છે. ઋગ્વેદનું સંજ્ઞાન સુક્ત (૧૦- ૧૮-૨૧ માં) પણ આવા જ ગહન વિચારો દર્શાવે છે. આ રીતે ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળોએ તત્ત્વજ્ઞાન જેવા મળે છે. વેદનો વચનો તો પરમાત્મા દ્વારા સ્વયં સ્ફુરિત છે તેથી તેમના આસ્યો પામવા સહેલાં નથી જ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

પ્ર. ૧ ઋગ્વેદનાં મહત્ત્વ વિશે ચર્ચા કરો.

પ્ર.૨ અષ્ટક અને મણ્ડલ વચ્ચે અન્તર સ્પષ્ટ કરો.

પ્ર.૩ ઋગ્વેદનો દસમો મંડળ અવિચીન છે ? શા પરથી ?

પ્ર.૪ ઋગ્વેદમાં કયા કયા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે ?

પ્ર.૫ ઋગ્વેદમાં આવતાં ધાર્મિક સૂક્તોની વિશેષતા દર્શાવો.

પ્ર.૬ ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) દાર્શનિક સૂક્તો (૨) નાસદીય સૂક્ત

પ્ર.૭ નાસદીય સૂક્તની વિરોધતા જણાવો.

પ્ર.૮ ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) પુરુષ સૂક્ત (૨) અસ્યવામીય સૂક્ત (૩) હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત

4.3 ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો

ઋગ્વેદમાં રહેલા સંવાદસૂક્તોએ ભારતીય અને વિદેશી વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સૂક્તોનો વિશેષ અભ્યાસ અનેક રીતે મહત્વનો છે. આ સંવાદ સૂક્તોમાંથી અનેક વિદ્વાનોએ સિદ્ધાન્તો સ્થાપવાની કોશિશ કરી છે. આખ્યાનો, સંસ્કૃત રૂપકો વગેરેનું મૂળ આ સંવાદસૂક્તો છે એવું પણ વિદ્વાનો માને છે.

વિવિધ પ્રકારના સંવાદો - આ સંવાદ સૂક્તોને વિવિધ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય એમ છે.

એકોક્તિ (Monologue) ઈન્દ્રની એકોક્તિ (૧-૧૧૯, ૧૦-૧૧૯) જુગારીની સ્વગતોક્તિ (૧૦-૩૪) વગેરે.

બે વ્યક્તિઓનો સંવાદ - ઈન્દ્ર અને વરૂલ (૪-૪૨) નેમાભાર્ગવ અને ઈન્દ્ર (૮-૧૦૦) યમ અને યમી (૧૦-૧૦) પુરૂરવા અને ઉર્વશી (૧૦-૯૫)

ત્રણ વ્યક્તિઓનો સંવાદ - અગત્સ્ય, લોપામુદ્રા અને તેમના પુત્ર (૧-૧૭૯), ઈન્દ્ર અદિતિ અને વામદેવ (૪-૧૮); ઈન્દ્ર, વસુ અને તેની પત્ની (૧૦-૨૮); ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી અને વૃષાકષિ (૧૦-૮૬); વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ (૩-૩૩); ઈન્દ્ર, વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્નિ (૧-૧૬૧).

વ્યક્તિ અને સમૂહનો સંવાદ - ઈન્દ્ર અને મરુતો (૧-૧૭૦); વસિષ્ઠ અને તેના પુત્રો (૭-૩૩); સરમાં અને પણિઓ (૧૦-૧૦૮)

સંવાદ સૂક્તો વિષે કેટલીક નોંધપાત્ર માહિતી :-

આ સંવાદ સૂક્તોમાં નાટ્યાત્મક તત્ત્વો તો રહેલાં જ છે. આ સૂક્તો યજ્ઞો વખતે પ્રયોજાતા હશે. આ સૂક્તો સાથે સંગીત મળતાં એમાં ગેયતા ભળતી હશે. વિદેશી વિદ્વાનો અહીં જાત-જાતની કલ્પનાઓ કહે છે.

(૧) શ્રી મેઙ્ગલ ૧-૧૯૫ સૂક્ત વિષે કહે છે કે આ સંવાદો યજ્ઞ સમયે મરુતો અને ઈન્દ્રના માનમાં બોલાતાં. આ સંવાદો પુરોહિતોનાં બે સમૂહો ભજવતાં ભજવતા બોલતાં. એક જૂથ ઈન્દ્રનો પાઠ ભજવતું, બીજું જૂથ મરુતોનો પાઠ ભજવતું.

(૨) પ્રો. સિલવા લેવી સંવાદ સૂક્તોમાં નાટકનાં મૂળ જુએ છે.

(૩) શ્રી શ્રોડર પણ સિલવા લેવી જેવો જ મત ધરાવે છે.

(૪) પ્રો. હર્ટલ કહે છે કે સંવાદસૂક્તોમાં નાટકના અંશો રહેલા છે.

(૫) ડો. ઓલ્ડનબર્ગના મતે આ સંવાદસૂક્તો લોકોમાં પ્રચલિત આખ્યાનોના બાકી રહેલા અંશો છે.

(૬) મૂળમાં તો આ સૂક્તો ગદ્ય અને પદ્યવાળાં આખ્યાનો હતાં. તે બધાં લોકોની જીભે વહેતાં રહેતાં હતાં. સમય જતાં તેમાંનો ગદ્યભાગ લુપ્ત થયો. પદ્યમય આખ્યાનો જળવાઈ રહ્યા. શૂન:શેષનું આખ્યાન આનું ઉદાહરણ છે. પદ્યભાગ વધારે સરસ અને સાહિત્યનો રોચક હોવાને લીધે સમયના પ્રવાહમાં ટકી રહ્યો. જો કે ઓલ્ડનબર્ગને આવી કલ્પના ઈતિહાસ આવી હોય તેના મૂળમાં સંયુક્ત જોઈને તેમને આ વાત સ્ફૂરી હોય એવું બને.

(૭) વિન્ટરનિટ્ઝ — વૈદિક સંવાદસૂક્તો અડધાં કાવ્યમાં હતાં, અર્ધ નાટ્યાત્મક હતાં એવું તેઓ માને છે. શ્રી વિન્ટરનિટ્ઝ સંવાદસૂક્તોને સંપૂર્ણ નાટ્યાત્મક તરીકે સ્વીકારતા નથી.

(૮) ડો. એ.બી. કીથ અન્ય વિદેશી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પણ સ્વીકારતા નથી. તેઓ સંવાદસૂક્તોમાં નાટકમાં બીજ રહેલાં છે એવું સ્વીકારે છે ખરા !

(૯) શ્રી જયદેવભાઈ શુકૂલ સંવાદસૂક્તોમાં લોકવાર્તાઓનાં અંશો જુએ છે.

(૧૦) ડો. મેકડોનલ કહે છે કે આ કવિતાના ગીતો પરવર્તી યુગના મહાકાવ્ય અને નાટ્ય સાહિત્યના પૂર્વાભાસ છે. આથી સંવાદ સૂક્તો અનેક રીતે અગત્યનાં છે. થોડાક સૂક્તો વિશે વિસ્તારથી માહિતી મેળવીએ.

વિશ્વામિત્ર - નદી સંવાદસૂક્ત (ઋ. વે. ૩-૩૩) ઋગ્વેદનું આ સંવાદસૂક્ત અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને વિપાટ (આપુનિક બિયાસ) તથા શતુદ્રી (અત્યારની સતલજ) નદી સાથેનો સંવાદ સૂક્તમાં રજૂ થયો છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિને પિજવનના પુત્ર સુદાસ દ્વારા દાનમાં ધનસંપત્તિ મળી હતી સુદાસના પુરોહિત એવા વિશ્વામિત્રે ધનસંપત્તિના ગાડાં ભરીને નદીના કિનારા સુધી પ્રયાણ કર્યું. તેઓ વિપાટ અને શતુદ્રીનદીના કિનારા સુધી આવી પહોંચ્યા. આ બંને નદીઓને પાણીથી છલકાઈ ગયેલી જોઈ. આ સૂક્તમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ હરીફાઈ કરતી ઘોડીઓ જેવી, વાહરડાને ચાટવા જતી ગાયો સમી, સમુદ્ર તરફ પસમસતા વેગે પ્રયાણ કરતી બે નદીઓને રસ્તો

આપવા તથા તેમને સામે કિનારે જવા દેવા વિનવે છે. આ સંવાદ ખૂબ સુંદર છે. વિશ્વામિત્રની વિનંતી સ્વીકારીને બે નદીઓ આ મહર્ષિને રસ્તો આપે છે.

વિશેષ નોંધ :- (૧) આ સૂક્ત અત્યંત રોચક શૈલીમાં લખાયેલ છે. (૨) આ સૂક્તની ભાષા સંવાદોને માફક આવે એવી છે. (૩) આ સૂક્તમાં પ્રથમ મંત્રમાં સમુદ્રને ઈચ્છતી બે નદીઓને હરીફાઈ કરતી બે ઘોડીઓ સાથે સરખાવીને ઋષિએ પોતાના કવિત્વનો પરિચય આપ્યો છે. (૪) નદીઓ માટે ઋષિએ શ્રેષ્ઠમાતા (માતૃતમા મંત્ર -૩), વિશાળ (ઉર્વી મંત્ર -૩), કલ્યાણમયી (સુભગા મંત્ર -૩), પાણીથી કિનારાને પુષ્ટ કરનારી મંત્ર ૮ પયસા પિન્વમાના પયસા પિન્વમાના મંત્ર -૪), દેવે નિર્દેશલા સ્થાન તરફ જનારી (દેવકૃતં યોનિં ચરન્તીઃ। મંત્ર -૪), ઋતાવરી (મંત્ર -૫), વગેરે વિશેષણો પ્રયોજ્યા છે. સ્તનપાન કરાવતી માતા જેમ નીચે નમે તેમ નદીઓ વિશ્વામિત્ર માટે નીચે નમે છે એવું વિધાન કેટલું સાર્થક લાગે છે ! (૫) આ વાર્તાલાપમાં નદીઓની ભવ્યતા તથા રમણીયતા પણ મળે છે. પાંચમાં મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર પોતે આત્મગૌરવપૂર્વક પોતાનો પરિચય આપે છે. પોતે સોમનું સંપાદન કરનાર છે. તથા કુશિકસ્ય સૂનુઃ કુશિકના પુત્ર છે એવો સ્વપરિચય તેઓ નદીઓને આપે છે. તેમાં તેનું બ્રહ્મર્ષિપણું તથા રાજર્ષિપણું બંને એક સાથે વ્યક્ત થાય છે. (૭) મંત્ર - ૧૦ માં ઋષિએ નદીના માતા સમાન દર્શાવીને પોતાનો પ્રતિભા-સ્પર્શ દર્શાવ્યો છે. (૮) આ સૂક્તને કેટલાક સંવાદ સૂક્ત, કેટલાક આખ્યાન-સૂક્ત, તો કોઈક તેને કથાકાવ્ય Ballad ગણે છે. (૯) શ્રી સી.વી.વૈઘ આ સૂક્તના પ્રસંગને આર્યોના પ્રથમ આગમન તરીકે સ્વીકારે છે. (૧૦) શ્રી એ.સી.બોઝ આ શિષ્ટ-કથાકાવ્ય ગણવાના પક્ષમાં છે. આમ આ સંવાદ સૂક્ત અત્યંત સુંદર મનોભાવોને વ્યક્ત કરનારું સૂક્ત છે.

● **પુરૂરવા - ઉર્વશી - સંવાદ સૂક્ત : (ઋ. વે. ૧૦-૯૫) :-**

આ સંવાદ સૂક્ત પણ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. પુરૂરવા અને ઉર્વશીની પ્રણય ભરેલી કથા આ સૂક્તમાં ગૂંથાઈ છે. ઉર્વશી એટલે સ્વર્ગની અપ્રતિમ સૌન્દર્યવતી અપ્સરા ! યુગયુગાન્તર સૌન્દર્યનું પ્રતીક ! ઉર્વશી એટલે 'ઈન્દ્રનું અત્યંત નાજુક પ્રહરણ' એવા શબ્દો કાલિદાસે કહ્યાં છે. સ્વર્ગની આ અનુપમ સુન્દરી પૃથ્વીના રાજા પુરૂરવાના પ્રેમમાં પડે છે. સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર રાજા સાથે નિવાસ કરે છે અને પછી રાજા ઉર્વશીની શરતોનો ભંગ કરે છે તેથી ઉર્વશી જતી રહે છે. રાજા તેને શોધતો શોધતો હિમાલય પર્વત પર જાય છે, જ્યાં તેને માનસ સરોવરમાં સ્નાન કરતી જુએ છે અને ત્યાં પુરૂરવા અને ઉર્વશી વચ્ચે આ સંવાદ થાય છે.

શતપથ બ્રાહ્મણ કહે છે કે ઉર્વશીએ રાજા પુરૂરવા પાસે ત્રણ શરતો મૂકી હતી (૧) તેને ધીનો આહાર આપવો તથા તેને દંડથી પ્રહાર ન કરવો. (૨) તેનાં પાળેલાં ઘેટાનું રાજાએ ધ્યાન રાખવું. (૩) રાજાએ તેને અનગ્ન દર્શન આપવું. ઈન્દ્રએ કાવતરું કર્યું. તેણે રાજા આ શરતોનો ભંગ કરે એ માટે ગંધર્વોને મોકલ્યા. ગંધર્વોએ ઉર્વશીના પલંગ સાથે બાંધેલાં ઘેટા છોડી દીધાં અને તેઓ નાસવા લાગ્યા. આથી ઉર્વશીની બૂમ સાંભળીને રાજા તેને બચાવવા દોડ્યો. એ સમયે ગંધર્વોએ વીજળીનો

પ્રકાશ કર્યો આથી ઉર્વશી રાજાનું નગ્નદર્શન થતાં જ જતી રહી. આ સૂક્તમાં ઉર્વશીને રાજા પાછી ફરવા તથા પોતાના પ્રેમનો ફરીથી સ્વીકાર કરવા વીનવે છે પણ ઉર્વશી તો કહે છે કે હે પુરૂરવા ! તું હવે ઘરે પાછો જતો રહે. હવે તો હું પવનની જેમ દુષ્પ્રાપ્ય છું. હે પુરૂરવા ! અત્યાર સુધી તારી કામનાને અનુસરતી હતી તથા તું મારા શરીરનો રાજા હતો. હે રાજા ! તું અહીંથી જતો રહે, તને વરુઓ ન ખાય. સ્ત્રીઓ સાથે મિત્રતા ન હોય એ તો સાલવૃકોનાં હૃદયોવાળી હોય છે.

વિશેષ નોંધ :- (૧) આ સૂક્તની વિશેષમાહિતી શતપથ બ્રાહ્મણ (૫૧-૨) બૃહદેવતા (૭, ૧૪૦-૧૮૭) સર્વાનુક્રમણી (૧૦-૫૮) હરિવંશ પુરાણ (૨૬, ૧૩-૪૯) તથા અનેક પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) આ સુક્તનું વસ્તુ પસંદ કરીને મહાકવિ કાલિદાસે 'વિક્રમોર્વશીય' નાટક લખ્યું છે. (૩) રાજા પુરૂરવા પોતાની પ્રિયતમાને લાંબા સમય સુધી ગુમાવી દે છે અને પછી એકાએક તેને જુએ છે. પુરૂરવા પુનર્મિલનને સ્થાયી બનાવવા તથા ઉર્વશીને પાછી પૃથ્વી પર લાવવા આતુર છે, પણ ઉર્વશી તો પુરૂરવાનો તદ્દન તિરસ્કાર કરે છે. (૪) સાચા પ્રેમી તરીકે પુરૂરવા કહે છે કે 'હે ઉર્વશી ! આજે તારો વલ્લભ (=વહાલો) પાછો નહીં ફરે, એ દૂર પેલી પાર પ્રયાણ કરશે (-મરવા માટે કૂદી પડશે) ઉર્વશી આ વાક્ય સાંભળીને ક્ષુબ્ધ જરૂર થાય છે, પણ તે હવે પાછી ફરી શકે તેમ નથી. એ તો પ્રત્યુત્તર આપે છે કે સ્ત્રીઓનાં હૃદયો તો વરુ જેવાં હોય છે. આ નાનકડા સંવાદમાં બે વિખૂટાં પડેલાં પ્રેમીઓની મનોવ્યથાને ઋષિએ ખૂબ સરસ વાચા આપી છે. (૫) આ સુક્તમાં એક અન્ય લાક્ષણિકતા છે કે એમાં બંને પાત્રો નિખાલસ રજૂઆત કરે છે. (૬) શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઉર્વશીને પોતાની આગવી રીતે મૂલવતાં તેને 'યુગયુગાન્તર તું કેવળ વિશ્વની પ્રેયસી અપૂર્વ શોભના ઉર્વશી કહી છે. (૭) પ્રા. કૌશાંબી ઉર્વશીને **Prevedic mothe goddess** કહે છે. (૮) મેક્સમૂલર ઉર્વશીને ઉપાની રૂપાત્મક અભિવ્યક્તિ માને છે. (૯) આ સંવાદ સૂક્તની વસ્તુ, વિષય, સંવાદની ભાષા, કાવ્યત્વ, ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશેની જાણકારી માટે આ સૂક્ત અત્યંત અગત્યનું છે.

● **સરમા-પણિનું સંવાદ-સૂક્ત (ઋ.વે. ૧૦-૧૦૮)**

આ સૂક્તમાં પણિઓ નામના અસુરો તથા સરમા નામની દેવોની કૂતરી વચ્ચેનો સંવાદ રજૂ થયો છે. પણિ નામના અસુરાએ દેવોની ગાયોનું અપહરણ કર્યું. તેઓએ રસા નામની નદીની પેલે પાર જઈને ગુફામાં ગાયોને સંતાડી દીધી. ગાયોને શોધી કાઢવા માટે દેવોએ સરમા નામની કૂતરીને પસંદ કરી. (આજે પણ પોલીસ તંત્ર ગુનેગારોને શોધવા માટે કૂતરાનો ઉપયોગ કરે છે ને !) સરમાએ રસા નામની નદીને પાર કરીને પણિઓ લુચ્યા, બદમાશ તથા લડવૈયા પણિઓને શોધ્યા તો હતાં. તેમણે સરમાને કહ્યું કે 'અમારાં હથિયારો તો તીક્ષ્ણ છે !! (મંત્ર - ૫) પણ સરમા તો દેવોની નીડર અને વફાદાર ગુન્હાશોષક હતી. તેણે ઈન્દ્રની શક્તિનું વર્ણન કરીને કહ્યું કે ઈન્દ્ર પણિઓની ચોક્કસ વિનાશ કરશે. પણિઓ નવા દાવ રમવા માંડ્યા. તેમણે સરમાને પોતાની બહેન બનાવીને તેને ચોરેલી ગાયોમાં ભાગ આપવાની વાત કરી સરમાને લાંચ આપીને ફોડી નાખવાની તેમની યુક્તિ અસફળ ગઈ.

સરમા-પણિ સૂક્ત પાછળની કથા-દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ પાસે ગાયોનું વિશાળ પણ હતું. ચોરટા એવા પણિઓ આ ગાયોને લાગ જોઈને ઉપાડી ગયા. પણિઓ પાસે જઈને સરમાએ દેવગુરુની ગાયો પાછી મેળવી લાવવાની વાત સાયણ નોંધે છે. આ સૂક્તમાં એક અન્ય વાત પણ નોંધપાત્ર છે. પણિઓ કોણ હતા ? વિદ્વાનોના મતે આર્યોને હેરાન કરનારી ત્રણ જાતિઓ હતી - દાસ, દસ્યુ, અને પણિઓ. આમાં પણિઓ સૌથી વધુ ખતરનાક હતા. આમાં પણિઓ અંતરિક્ષમાં ઉચ્ચતર સ્થાનમાં રહેનારા દૈત્યોનો એક વર્ગ હતો. તેઓ શરૂઆતમાં માત્ર ઈન્દ્રના શત્રુઓ હતા, પણ વળી બધા દેવોના શત્રુઓ બની ગયા હતા.

આ સૂક્તમાં ધારદાર સંવાદો, સરમાનું તેજસ્વી પાત્ર, પણિઓની લુચ્ચાઈ તથા ખંધાઈ વગેરેને લીધે આ સૂક્ત અત્યંત અસરકારક છે. આ સૂક્તનો આખ્યાન ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો. હશે એવું શ્રી ઓલ્ડનબર્ગ માને છે. આ સૂક્તમાં સંવાદોની ધારદાર અભિવ્યક્તિ નોંધપાત્ર છે.

• યમ-યમીનું સંવાદ સૂક્ત (ઋ.વે.૧૦-૧૦)

આ સૂક્તમાં ધર્મરાજ યમ વૈવસ્વત અને તેની બહેન યમી વચ્ચેનો સંવાદ છે. યમી યમને એકાંત સ્થાનમાં પોતાની સાથે અનૈતિક સંબંધ બાંધીને પોતાની સાથે રતિકીડા કરવા લલચાવે છે. યમરાજ એટલે ધર્મરાજ, યમ નીતિમત્તામાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તે યમીને કહે દે છે કે યમી સાથે તે અનૈતિક સંબંધ બાંધશે નહિ. આ સૂક્તમાં યમ અને યમી ઋષિ-ઋષિકા છે. યમી તો વેલ વૃક્ષને વળગી જાય એમ યમને પામવા આતુર છે, પણ યમ કહે છે કે ‘હે યમી ! તું તો મારી સહોદરા બહેન છે. તું કહે છે તે મારું અભિષ્ટ નથી. તું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે પતિને પસંદ કર.’ યમ દૃઢનિશ્ચયી છે. તે યમીને કહે છે કે અન્યો કિલ ત્વાં કક્ષ્યેવ યુક્તં પરિષ્વજાતે લિબુજેવ વૃક્ષમ્ । હે સુભગા ! તને ભલે બીજો કોઈ આલિંગે, તું મારી પાસેથી ચાલી જા. તારું કલ્યાણ થાય ! આ સૂક્તમાં યમ-યમીનાં પાત્રો અત્યંત આકર્ષક છે. અહીં ધર્મ અને કામ વચ્ચેના સંઘર્ષમાં ધર્મનો જય થાય છે. શ્રી.યાન હોન્ડા જેવા વિદ્વાન પણ આ સૂક્તને પ્રશંસે છે. અહીં એક જ લોહીનો સંબંધ અયોગ્ય છે તે દૃઢ રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે. યમ યમીને મૂઢતા તથા ગંભીરતાપૂર્વક અનર્થને માર્ગે જતા રોકે છે. આ સૂક્ત ઋગ્વેદની સામાજિક સ્થિતિ તથા ખાસ કરીને લગ્ન-વ્યવસ્થા અંગેના નીતિશાત્રનાં મૂલ્યો અંગે વિશેષ પ્રકાશ પાથરે છે. આ સૂક્તમાં ભાઈ-બહેનના જાતીય સંબંધો અનૈતિક છે એ વાત દૃઢ રીતે રજૂ થઈ છે. આ સૂક્તનો અંત જોકે અસ્પષ્ટ છે. છતાં આ સૂક્તની ભાષાકીય તથા વિચારોની આંતરિક સમૃદ્ધિ પૂરતાં પ્રમાણમાં છે.

❖ ઋગ્વેદનાં પ્રકૃતિસૂક્તો :

ઋગ્વેદ એટલે નરી સ્વાભાવિકતા. પ્રકૃતિના લીલાછમ ખોળે ઉછરતા માનવીઓ તો તદ્દન નિર્દોષ અને નિર્દભ, વૈદિક સમયના ઋષિઓ પ્રકૃતિના સૌન્દર્યને ભરપેટ પીનારા ને સત્ય અને ઋતને પ્રકૃતિમાં શોધનારા કાન્તર્દષ્ટા આત્માઓ હતા.

પ્રકૃતિમાં વિવિધરૂપો આ ઋષિઓએ જોયાં. તેમને આત્મામાં ઉતાર્યા અને તેમાંનું રમ્ય દર્શન સાક્ષાત્ કર્યું.

પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો

સવારનું સ્વરૂપ, ગૃહસ્થના ઘરમાં સતત પ્રકાશિત અગ્નિ, ગાયોનું ધ્યાન રાખતું પૂપારૂપી સૂર્યનું રૂપ, વાવાઝોડાવાળા પવનો, આકાશના રંગમંચ પર નૃત્ય કરતી નર્તકી જેવી ઉષા, પ્રાણીને પોતાની ગોદમાં સૂવાડી દેતી રાત્રી-વગેરેના રમ્ય અને મનોહર વર્ણનો આપણને ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઋગ્વેદના ઋષિઓ પ્રકૃતિ પ્રત્યે ઊંડા આદરભરી લાગણી ધરાવે છે. અહીં આપણે અરણ્યાની સુક્ત વિશે વિહંગાલોકન કરીએ.

અરણ્યાની સૂક્ત - (ઋ.વે. ૧૦-૧૪૬) આ નાનકડા સૂક્તમાં વનની દેવીને સંબોધીને ઋષિ કહે છે, “હે વનની દેવી! હે વનની દેવી ! તું દેખાતી નથી. તું એકાએક અલોપ થઈ જાય છે. તું ગામમાં જવાનું તો નામ જ નથી લેતી. તેને જંગલમાં એકાંતમાં ડર નથી લાગતો ? જ્યારે કંસારીના નાદને પાસે રહીને ચીંચવો ઝીલતો હોય છે એ સમયે સંગીતના સૂરોની ભેટ વનદેવીને ચરલે એ દોડતો દોડતો પરે છે. કોઈક માણસ ગાયને સાદ પાડે છે. ત્યા પેલો માણસ લાકડાં કાપે છે. સંધ્યાસમયે વનમાં રહેલાં વટેમાર્ગુએ કોઈએ ભૂમ પાડી હોય એવું માને છે. જો માણસ હિંસક વૃત્તિથી આક્રમણ ન કરે તો વનદેવી તેને મારતી નથી.” આ સૂક્ત અત્યંત કાવ્યમય તથા રમણીય ભાવવાળું છે. ઋષિએ અહીં વનદેવતાની સુંદર સ્તુતિ કરી છે. અહીં ઋષિ વનદેવતાના મોહક સ્વરૂપને સહજતાથી વર્ણવે છે. તે અરણ્યાની લેપન દ્રવ્યોથી મહેકે છે. સુગંધ-યુક્ત છે. તે પુષ્કળ અનાજ પેદા કરનારી છે. તે વનદેવી પ્રાણીમાત્રની માતા છે. અહીં ઋષિએ વનમાં રાત્રે સંભળાતા અસંખ્ય અવાજો તથા એકલા વનમાં રહી ગયેલા માનવની ભયમિશ્રિત લાગણી પણ વ્યક્ત કરી છે.

4.4 ઋગ્વેદનું સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન

ઋગ્વેદની ભાષા : ઋગ્વેદ વૈદિકસાહિત્યનો અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથ છે. ઋગ્વેદમાં દસ મંડળો છે. આ મંડળો પણ જુદા જુદા સમયની રચનાઓ છે. ઋગ્વેદનું પ્રથમ તથા દશમ મંડળ તો અન્ય મંડળો કરતાં અવિચીન જ છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તો કોઈ એક ઋષિ દ્વારા દર્શન થયાં નથી. અહીં ભાષામાં સમયના વિવિધ સ્તરો જોવા મળે છે.

શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન ‘ઋગ્વેદિક આર્ય’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે “વેદની ભાષા અપેલા કૃત ઓછી પ્રાચીન છે. તામ્રયુગના સમાજની આ ભાષા છે. વિકાસની દૃષ્ટિએ પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓ વિકાસ પામીને જે હદ સુધી પહોંચી છે તેટલો તેનો વિકાસ થયો નથી. આ રીતે તેને અપરિચિત અને દુરૂષ શબ્દોવાળી ભાષા કહી શકાય. આ ભાષાને આપણે પાણિનીય સંસ્કૃતની પૃષ્ઠભૂમિમાં રાખીને સમજવા ઈચ્છીએ છીએ. પાણિનીય નિયમોના અપવાદોની સંખ્યા જોઈને આપણને વૈદિક ભાષાની પ્રકૃતિ અધિક ક્લિષ્ટ લાગે છે. જો વેદની ભાષાને વૈદિક

ઉદાહરણો એટલે કે વૈદિક પાઠમાલાની મદદથી શીખવવામાં આવે તો તો તે જરૂર સરળ પડે તેનો અર્થ સંદિગ્ધ પણ છે.” વૈદિક ભાષામાં અનિશ્ચિત અને અપવાદપૂર્ણ ક્રિયાપદોને લેટ્ લકારમાં યોજાય છે. આ રીતે વૈદિક ભાષા જો આપણે લૌકિક વ્યાકરણની મદદથી આપણે શીખવા બેસીએ તો જરૂર અઘરી લાગે વૈદિક વ્યાકરણના સંદર્ભમાં વેદની ભાષાને મૂલવવી જોઈએ.

ઋગ્વેદમાં વપરાયેલા વિવિધ છંદો : - ઋગ્વેદમાં જે છંદો વપરાયેલા છે તે લૌકિક સંસ્કૃતના છંદો કરતાં અલગ છે. આ છંદોના અક્ષરોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. જે મુખ્ય છંદો વપરાયા છે તે નીચે મુજબ છે :-

છંદ	પાદો	પાદના અક્ષરો	કુલ અક્ષરો
ગાયત્રી	ત્રણ	૮ + ૮ + ૮	૨૪
ઉષ્ણિક	ત્રણ	૮ + ૧૨ + ૮	૨૮
અનુષ્ટુપ	ચાર	૮ + ૮ + ૮ + ૮	૩૨
બૃહતિ	ચાર	૮+૮+૮	૩૬
પંક્તિ	પાંચ	૮ + ૮ + ૮ + ૮+૮	૪૦
ત્રિષ્ટુપ	ચાર	૧૧ + ૧૧ + ૧૧ + ૧૧	૪૪
જગતી	ચાર	૧૨ + ૧૨ + ૧૨ + ૧૨	૪૮

સરળ શબ્દો, સરળ ભાષા - રાહુલ-સાંકૃત્યાયન ઋગ્વેદની ભાષાને ક્લિષ્ટ કહે છે. તેની સાથે સહમત થઈ શકાય એમ નથી. અહીં તો નરી કવિતા, સરળ અને મપુર શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ છે. જુઓ નીચેની પંક્તિ -

સમાનો મન્ત્રઃ સમિતિઃ સમાની સમાનં મનઃ સહ ચિતમેષામ્ ।

સમાનં મન્ત્રમભિમન્ત્રયે વઃ સમાનેન વો હવિષા જુહોમિ ॥

“તમારો મંત્ર સમાન હો, અમારી સમિતિ સમાન થાઓ, તમારું મન અને ચિત્ત એક સમાન હો હું સમાન મંત્રથી તમને આહ્વાન આપુ છું. હું એક સમાન હવિષથી હોમ કરું છું.”

**उतत्वः पश्यन् न ददर्श वाचम् उत त्वः पश्यन् न शृणोत्येनाम्
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ १०-१८२-३**

તે વાણીને એક જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી, વળી, એક સાંભળતો હોવા છતાં પણ સાંભળતો નથી. (પતિની) કામના કરતી, સુંદર વસ્ત્રવાળી પત્ની જેમ પતિ સમક્ષ સુંદર વજ્ર દૂર કરીને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે તેમ કોઈક સામે આ વાણી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. “વેદ તો કહે છે કે: આ નો ભદ્રાઃ ક્રતવો યન્તુ વિશ્વતઃ (ઋ.વે.1-89-7) "અમારા તરફ ચારે તરફથી કલ્યાણકારી વિચારો આવો.”

રસ નિરૂપણ : કાવ્યમાં રસ જ મુખ્ય હોય છે એવું આલંકારિકો માને છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પણ રસનિરૂપણની ખામી નથી. શ્રી જગન્નાથે તો કહ્યું છે કે **વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્** આપણે પણ ઋગ્વેદમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

કન્યેવ તન્વા શાશદાના એષિ દૈવિ દેવમિયક્ષમાણમ્ ।

સંસ્મયમાના યુવતિઃ પુરસ્તાદાવિર્વક્ષાંસિ કૃણુષે વિભાતિ ॥

હે દેવી ! તું કન્યાની જેમ પોતાના દેહથી વિશદતા પામીને અભિમત (મનગમતા) (પતિ-સૂર્ય) પાસે ગમન કરે છે. પછી તેની પાસે સહેજ હાસ્ય કરતી અને અત્યંત શોભતી યુવતી જેવી તું તારા વક્ષઃસ્થળને પ્રગટ કરે છે. (દશાવિ છે.)

આ ઋચામાં ઉપા નાયિકા છે, સૂર્ય નાયક છે. એ રીતે ઋષિએ શૃંગાર રસ નિરૂપ્યો છે. પુરૂરવા ઉર્વશીના સંવાદસૂક્તમાં પણ શૃંગારરસ જોવા મળે છે. એ જ રીતે વિવાહ સૂક્ત (૮૦-૮૫) માં પણ શૃંગારરસનું સુંદર નિરૂપણ છે.

વીરરસ - ઈન્દ્રનાં સૂક્તોમાં આપણને વીરરસ માણવા મળે છે. ઈન્દ્રના પરાક્રમોથી તથા ઈન્દ્રનાં અદ્ભુત કર્મોથી સૂક્તો છલકાય છે. અપ્રતિરથ નામના ઋષિ ઈન્દ્રનો પરિચય આપે છે કે -

આશુઃ શિશાનો વૃષભો ન ભીમો ઘનાઘનઃ ક્ષોભણશ્ચર્ષણીનામ્ ।

સંક્રન્દનોઽનિમિષ એકવીરઃ શતં સેનામજયત્ સાકમિન્દ્રઃ ॥ (ઋ-૧૦-૧૦૩-૧)

ભયંકર વૃષભની જેમ, ઝડપથી શત્રુને ભય પમાડીને, શત્રુઓનો ઘાતક, દ્વેષી મનુષ્યોને ક્ષોભ પમાડનાર આંખોના પલકારા વિનાના એકવીર (કોઈની સહાય વિના કાર્ય કરનાર) ઈન્દ્રે સેનાઓને જીતી લીધી છે અહીં ઈન્દ્રનું આક્રમણ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. શત્રુનો નાશ આલંબન વિભાવ છે. ઈન્દ્રનો ઉત્સાહ એ સ્થાયી ભાવ છે. ઋષિઓને સ્તબ્ધ કરવા પ્રતિ આક્રમણ કરવું વગેરે અનુભાવો છે. આવેગ, ઉગ્રતા વગેરે સંચારી ભાવો છે.

કરુણરસ :- ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં કરુણ રસ પણ સાવ સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. મૃત પતિના દેહ નજીક વિલપતી સ્ત્રીને લોકો કહે છે કે -

ઉદીર્ઘ્વ નાર્યભિ જીવલોકં ગતા સુમેતમુપશોષ એહિ । (૧૦-૧૮-૮)

“હે સ્ત્રી ! (મૃત) પતિ પાસેથી જીવ લોકોને ઉદેશીને તારા પતિ પાસેથી ઉઠ. આ તારા મરેલા પતિ પાસે તું સૂતી છે. માટે આમ આવ” ઋગ્વેદના અક્ષસૂક્ત (૧૦-૩૪) માં જુગારની કરુણ સ્થિતિનું છે. હૃદયદ્રાવક નિરૂપણ થયું છે.

અન્યે જાયાં પરિમૃશન્ત્યસ્ય યસ્યાગૃધદ્વેદને વાજ્યક્ષઃ ।

પિત માતા ભ્રાતર એનમાહુર્ન જાનીમો નયતા બદ્ધમેતત્ ॥ ૧૦-૩૪

“એ જુગારીની પત્નીને બીજા જુગારીઓ સ્પર્શ કરે છે. પિતા, માતા, ભાઈઓ આ જુગારીને કહે છે કે અમે આને ઓળખતા નથી. અને (દોરડાથી) બાંધીને (તમે ગમે ત્યાં) લઈ જાઓ.” આ રીતે હારેલા જુગારીનો વલોપાત કરુણ રસમાં બોળાયેલો લાગે છે.

ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્ત (૧૦-૧૦-૧) માં અદ્ભૂત રસનું સરસ નિરૂપણ છે. સહગ્ન મસ્તકો, સહગ્ન આંખોવાળો પુરુષ આ સમગ્ર જગતને વ્યાપીને રહેલો છે. તે વિશ્વમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં દસ આંગળી વધુ મોટો છે.

રૌદ્રરસ - ઋગ્વેદ ૨-૧૧-૧૦ માં રૌદ્ર રસનું વર્ણન છે.

બીભત્સ રસ - ઋ.વે. ૧.૧૬૧-૧૦ માં માંસ, વીર્ય, રુધિર વગેરેના ઉલ્લેખો છે. તેથી તેમાં બીભત્સ રસ માની શકાય. શાંત રસ તો સૂક્તોમાં હોય જ.

અલંકારો - ઋગ્વેદમાં અલંકારો પણ અત્રત્ર વૈરાયેલ પડ્યાં છે. જુઓ નીચેના મંત્રમાં વૃત્યનુપ્રાસનું કેવું સંગીત વહે છે —

અમ્બિતમે નદીતમે દેવીતમે સરસ્વતિ ।

અપ્રશસ્તા ઇવ સ્મસિ પ્રશસ્તિમમ્બ નસ્કૃધિ ॥ ઋ. ૨-૪૧-૧૬ (૧૦-૧૦-૩૬)

શબ્દોમાંથી રણકાર પેદા કરતો આ મંત્ર જુઓ :-

ગોત્રમિદં ગોવિદં વજ્રબાહું જયન્તમજ્મ પ્રમૃણન્તમોજસા ।

ઇમં સંજાતા અનુ વીરયધ્વમિન્દં સખાયો અનુ સં રમધ્વમ્ ॥

ઉપમા ઋગ્વેદમાં પ્રસન્ન રમણીય ઉપમાઓ સર્વત્ર વેરાયેલી છે, નિરુક્તકાર યાસ્કે ઉપમાઓ નોંધી છે. ઋગ્વેદમાં ઇવ, નુ, ચિત્, વત્ જેવા ઉપમા પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળના ૧૦૬ માં સૂક્તમાં અગિયાર મંત્રો છે. તેમાં બાવન ઉપમાઓ છે થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

(૧) જાયેવ્ પત્ય ઉશતી સુવાસાઃ । ઋ.વે. ૧૦-૭૧-૪

(૨) પતિરિવ્ જાયામભિ નો ન્યેતુ । ઋ.વે. ૧૦-૧૪૬-૪

(૩) કલ્યાણીયુવતીભિર્ન મર્યઃ । ઋ.વે. ૧૦-૩૦-૫

(૪) સક્તુમિવ્ તિતઝના । ઋ. વે. ૧૦-૭૧-૨

(૫) ઉષ ઋણેવ્ યાતવઃ । ઋ.વે. ૧૦-૧૨૭-૭

• રૂપક અલંકાર

(૧) यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः । ऋ.वे. ૧૦-૧૨૧-૨

(૨) कामस्तदने समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । ऋ.वे. ૧૦-૧૨૯-૪

(૩) ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् (रु.वे. ૧૦-૮૦-૧૨)

વગેરે રૂપકનાં ઉદાહરણો છે.

અતિશયોક્તિ: ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावी ते सामना वितः । ऋ ૧૦-૮૫-૧૧ અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર છે.

વિરોધ :- જુગારી કહે છે કે જુગારના પાસાઓ નીચે હોવા છતાં ઉપર ઉઠે છે, હાથ વગરના હોવા છતાં હાથવાળા મનુષ્યને બાળે છે. ઠંડા હોવા છતાં હૃદયને બાળે છે. ઠંડા હોવા છતાં હૃદયને બાળે છે. (૧૦- ૩૪) આ ઉપરાંત શ્લેષ, સમાસોક્તિ, નિદર્શના છેકાનુપ્રાસ, યમક વગેરે અનેક અલંકારો મળે છે.

જીવન દર્શન :- વૈદિક ઋષિઓએ સત્ય અને ઋતનાં દર્શન કરતાં કરતાં અનેક સત્યોને નિહાળ્યા છે. આ સત્યો તેમણે દિવ્યપ્રેરણાથી મેળવ્યાં છે. અહીં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

(૧) પાસાથી રમીશ નહિ, ખેતી કર એમાં જ તારી પત્ની છે. એમાં જ ધન છે. (ઋ.વે. ૧૦-૩૪)

(૨) એક વાણીને જોવા છતાં જોતો નથી, અને સાંભળવા છતાં સાંભળતો નથી. વાણી જેને પસંદ કરે છે. તેની પાસે જ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. (ઋ.વે. ૧૦-૧૧)

(૩) અમે જે પાપ કરીએ તેને હૈં સોમ ! તુ ક્ષમા કર. માનવી અનેક કામનાઓવાળો હોય છે. (ઋ.વે. ૧-૧૭૮)

(૪) એક જ માતા હોય એવી બે ગાયો સરખું દૂધ આપતી નથી, એક જ ગોત્રના બે માણસો એક સરખું દાન આપતા નથી. (ઋ. ૧૦-૧૧૭)

(૫) સ્ત્રીઓ સાથે મિત્રતા ન હોય એમનાં હૃદય તો વરુનાં હોય છે. (ઋ.વે. ૧૦-૮૫)

વેદોમાં ચિત્રબંધ : ડૉ. ગૌતમ પટેલે વેદોમાં વિવિધ બંધોની શક્યતા પણ રહેલી છે તેની વિગતે ચર્ચા કરી છે અહીં એમાંથી એક બે ઉદાહરણો આપીને સંતોષ માનીએ.

स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा स्वस्तिर्नस्ताक्षर्यो अरिष्टनेमिः ॥

આ ઉપરાંત રથ ચક્ર બંધ (ય.વે. ૧૪-૨૦) હસ્તાકૃતિ બંધ (ઋ. વે. ૧૦-૧૩-૧) ધનુર્બન્ધ (ઋ.વે. ૧-૯-૧) પદ્મબંધ (ઋ.વે. ૨-૨૧-૧) હારબંધ (ય.વે. ૩૬.૧૭) છત્ર બંધ (ય.વે. ૩૯-૧૭) વગેરે બંધો પણ મળી આવે છે. આ રીતે ઋગ્વેદની કવિતા અર્થસભર, રમણીય, મધુર પદાવલીઓથી યુક્ત છે.

ઉપસંહાર : ઋગ્વેદના કવિઓ એ ભૌતિક અને પ્રાકૃતિક પદાર્થોનું દેવતારૂપને ચિત્રણ કર્યું છે. સમગ્ર સૂક્તોમાં સજીવારોપણ અલંકાર છે વેદની કથાઓએ પ્રકૃતિને મન ભરીને પીધી છે. તેની અલોકિક કવિતાઓ નિહાળી છે, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. આ સૂક્તોમાં સાદગીની મધુરતા છે. આમાં કાવ્યત્વ નિસર્ગદત્ત છે, એથી જ ઉત્તમોત્તમ છે. શ્રદ્ધા ઉલ્લાસ, આનંદ, પ્રસન્નતા, પ્રરમતત્ત્વની ઝાંખી કરવાની અભિલાષા સહજ રમણીયતા ઋગ્વેદની કવિતાનાં લક્ષણો છે.

4.5 ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ :

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે તપોવન સંસ્કૃતિ ભારતીય એટલે ત્યાગ, સ્નેહ, સૌખ્ય, સમર્પણ અને સદ્ભાવની સંસ્કૃતિઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સૌથી પ્રાચીન અને શ્રેષ્ઠ છે, એવું જ નથી, પ્રાચીન હોવા સાથે તે ગૌરવપ્રદ પણ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉપકાળ એટલે વેદો. આપણી સંસ્કૃતિએ વેદકાળથી નીતિમત્તાના ઉચ્ચતમ આદર્શી તથા જીવનની ઉચ્ચ પદ્ધતિઓને પ્રાપ્ત કર્યા છે. વૈદિક સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન કરવાનો અહીં એક પ્રયત્ન કરીએ.

સમાજવ્યવસ્થા- ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાજ વ્યવસ્થા પણ પહેલેથી જ સુવ્યવસ્થિત

વર્ણવ્યવસ્થા - વૈદિક યુગમાં વર્ણવ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર એવા ચાર વર્ણો હતા. પુરુષસૂક્તની એક ઋચામાં ઉલ્લેખ છે કે

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્ બાહુરાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઠરુસ્તદસ્ય યદ્ વૈશ્યઃ પદ્ભ્યાં શૂદ્રો અજાયત । ઋ.વે. ૧૦,૧૦.૧૨

અહીં ચાતુર્વર્ણના માણસોનો ઉલ્લેખ છે. મનુષ્ય શરીરમાં મસ્તક બુદ્ધિ અને પ્રેરણાનું કેન્દ્ર છે. બ્રહ્મ જાણનારા બ્રાહ્મણો પરમપુરુષનું મુખ છે. સાત્ વાયત કૃતિ રાજિવઃ એ ન્યાયે રક્ષણ કરનારા માણસો એટલે કે ક્ષત્રિયો પરમપુરુષની ભુજાઓ છે. વૈશ્યોમાં સમાજની સંગ્રહ- શક્તિનો નિર્દેશ છે. જો કે આ ચાર વર્ણોમાં ઉચ્ચનીચેની ભાવના ન હતી. તથા વ્યવસાયો પણ વર્ષો સાથે સંકળાયેલા ન હતા. એક મંત્રમાં કહેવાયું છે કે –

“હું કવિ છું. મારાપિતા વૈદ્ય છે, મારી મા દળણું દળવાનું કામ કરે છે.”

આર્યોની સમાજરચના આમ જોવા જઈએ તો વર્ગપ્રધાન હતી. અહીં મુખ્ય વર્ગો જોવા મળે છે. (૧) આર્યો અને (૨) અનાર્યો કે દસ્યુઓ. અનાર્યો કે દસ્યુઓ આમ તો દક્ષિણ ભારતના આદિમ વતનીઓ હતા. તેઓ મૂર્તિપૂજકો હતા. દસ્યુઓ અથવા અનાર્યો કાળા રંગના તથા શિવને પૂજનારા હતા. તેઓને આર્યોના ધર્મમાં

આસ્થા ન હતી. આર્યો આવા પોતાના ધર્મમાં ન માનનારા દસ્યુઓને તિરસ્કારની લાગણીથી જોતા હતાં. ઋગ્વેદમાં આવા આર્યો અને દાસોનાં યુદ્ધોના નિર્દેશો પણ મળે છે. આર્યોમાં વિવિધ પેટા જાતિઓ હતી, જેવી કે ભરતો, મત્સ્યો, કિવિ, તૃત્સુઓ, તુર્વસુઓ, યદુઓ, પુરુઓ, અનૂઓ વગેરે દસ્યુઓમાં પણ અનેક જાતિઓ હતી.. જેવી કે શંબરો, નમુચિ, વિષ્ણુ, પુનિ, યુમુરિ વગેરે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા : વૈદિક આર્યો કુટુંબ વ્યવસ્થામાં માનતા હતા. સમાજ પુરુષપ્રધાન હતો. પ્રત્યેક જાતિના મુખ્ય માણસને 'રાજનુ' કહેવામાં આવતો. જાતિમાં રાજનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું. રાજગાદી વારસાગત મળતી. રાજને યોગ્ય રીતે દૌરવણી આપવા 'સમિતિ' અને 'સભા' નામની સંસ્થાઓ કાર્યરત હતી. સમિતિ મોટે ભાગે યુવાનોની બનેલી રહેતી. તેમાં નાગરિકો સાથે બેસીને લોકોની સમસ્યાઓ તથા લોકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતાં. સમિતિમાં બ્રાહ્મણો, શ્રીમતો, પ્રતિનિધિઓ વગેરે બેસતા, સભા એટલે વડીલોની સભા એવું શ્રી દર્શક નોંધે છે. રાજ્યસભા તેનું અર્વાચીન રૂપ છે. પુરોહિતો રાજને ધર્મકાર્યમાં મદદ કરતા. યુદ્ધ સમયે રાજ સૈન્યને દૌરવણી આપતો. રાજની જવાબદારી રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની રહેતી. પુરોહિતો, રાજને ધર્મકાર્યમાં મદદ કરતા. યુદ્ધ સમયે રાજ સૈન્યને દૌરવણી આપતો. રાજની જવાબદારી રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની રહેતી. પુરોહિતો, સેનાનીઓ તથા ગ્રામણી (મુખી) રાજ્ય વ્યવસ્થામાં મદદગાર રહેતાં. રાજને પોતાના દૂતો તથા જાસૂસો પણ રહેતા ઋગ્વેદમાં વરૂણ દેવના જાસૂસોનો ઉલ્લેખ છે.

ગૃહજીવન : ઉપર જોયું તેમ આર્યોની કુટુંબ વ્યવસ્થા પિતૃપ્રધાન હતી. સ્ત્રીઓ ઘરકામ તથા ગાયોને દોહવું વગેરેનું કામ કરતી. સંતાનોમાં પુત્ર મળે તેવી અભિલાષા બતાવે છે કે પુત્રોનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. કન્યાઓ માટે 'દુહિતા' શબ્દ દર્શાવે છે. કે કન્યાઓ ગાયો દોહવાનું કામ કરતી. નવોઢાને તેનો પતિ તેને કાયમ મળે, તેના પતિનો તેને વિયોગ ન થાય એવા આશીર્વાદો અપાતા. સ્ત્રીઓ ગૃહસ્વામિની હતી. ઘર, નોકર-ચાકરો, ખેતમજૂરો પર તેનો અધિકાર રહેતો. નવવધૂને 'તું દસપુત્રોની માતા બન' એવા આશીર્વાદો અપાતા ! જેમ કે-

ઇમાં ત્વમિન્દ્ર મોદ્ધઃ સુપુત્રાં સુમગાં કૃણુ ।

દશાસ્યાં પુત્રાનાં ધેહિ પતિમેકાદશં કૃધિ ॥ (૧૦-૮૫-૪૫)

પતિ નવવધૂ માટે 10 પુત્રો સહિત અગિયારમો બને એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આગળ કહેવાયું છે કે “હે વધુ ! તું સસરાની સામ્રાજી બન, સાસુની સામ્રાજી બન, નણંદની સામ્રાજી બન, અને દિયરોની સામ્રાજી બન.”

કન્યાઓ નૃત્ય વગેરે કલાઓમાં પણ પારંગત હતી. વિશ્વવરા, અપાલા, ધોષા, લોપામદ્રા જેવી સ્ત્રીઓએ વૈદિક મંત્રોની રચના કરતી હતી. આ રીતે સ્ત્રીઓનું સ્થાન સમાજમાં ગૌરવપ્રદ હતું. પુરુષ અને સ્ત્રી સ્વૈચ્છાથી પોતાના જીવન-સાથીની પસંદગી કરતા. શ્રી ક.મા. મુનશી કહે છે તેમ રૂપાળી કન્યાઓ પુરુષને આકર્ષવાના મંત્રો કરતી.

સંસ્કારો - વૈદિક સાહિત્યમાં વિવિધ સંસ્કારોનું અસ્તિત્વ પણ જોવા મળે છે. ઋ. ૧૦-૮૫ સૂક્ત વિવાહ સંસ્કાર વિષે સારો એવો પ્રકાશ પાથરે છે. લગ્ન સમયે કન્યાને રેશમી વસ્ત્રોથી શણગારવામાં આવતી. તે પલાશના ગ્રંથમાં બેસીને પતિગૃહેથી વિદાય થતી. શુભનક્ષત્રોમાં વિવાહ કાર્ય સંપન્ન થતું. લગ્ન સમયે વરઘોડો પણ નીકળતો દાંપત્યજીવન પુત્રપ્રાપ્તિથી સંપૂર્ણ સુખમય ગણાતું હતું. લગ્ન સમયે ઉપસ્થિતોને મધુપર્ક અપાતો પુનર્વિવાહની પ્રથા પણ અસ્તિત્વમાં હતી. સ્ત્રીનો પતિ મૃત્યુ પામે તો તેનો દિયર તેનો પતિ બનતો સપત્ની બાધન સૂક્ત (ઋ. ૧૦-૧૪૫) દર્શાવે છે કે સપત્નીઓ પત્નીને બાપક હતી બહુપત્નીત્વની પ્રથા તે સમયે અસ્તિત્વમાં હતી. એક સૂક્તમાં નિર્દેશ છે કે 'સમાન મનની પત્નીઓ એક જ સામાન્ય પતિને પામો' અથર્વવેદમાં સપત્નીના નાશ માટેના મંત્રો પણ છે. એ વખતે અપેષ્ટિ પ્રથાનું અસ્તિત્વ પણ હતું. ઋ. ૧૦-૧૪, ૧૦-૧૫, ૧૦-૧૯ વગેરે સૂક્તોમાં અન્યેષ્ટિ સંસ્કારનું દર્શન થાય છે. શબને મોટે ભાગે બાળવામાં આવતું. પમલોક, યમ, તેના કૂતરાઓ, મૃત્યુ પછીનું જીવન વગેરેના ખ્યાલો બંધાઈ ગયા હતા. ક્યાંક ક્યાંક શબને દાટવાનો રિવાજ પણ હતો. વસિષ્ઠ 'મૃણ્યયં ગૃહમ્' નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ પણ શબને દાટવાની પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. મરનારની પત્ની ચિંતા સુધી જતી, પછી પતિના શબની બાજુમાં સૂઈને ઊભી થઈ જતી અને કરી નવા જીવનમાં પ્રવેશતી સતી પ્રથાનું અસ્તિત્વ ન હતું.

વસ્ત્રો - વૈદિક સમયના આર્યો સામાન્ય રીતે ઊન, સૂતર, રેશમ વગેરેમાંથી બનાવેલા વસ્ત્રો પહેરતા, ઊન તથા રેશમના વસ્ત્રો પવિત્ર ગણાતાં માંગલિક પ્રસંગોમાં રેશમી વસ્ત્રોનો વપરાશ હતો. મોટે ભાગે સીવ્યા વિના ઉપરના અને નીચેના વસ્ત્રો પહેરાતાં આર્યો મસ્તકે પાયડી (ઉષ્ણિક) કે શિરોવૈષ્ટને પણ રાખતા. વરુણના એક સૂક્તમાં નિર્ણિજ = ઝભ્ભાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

પ્રસાધનો - આર્યો ઘરેણાના શોખીન હતા. ગળામાં ધારણ કરવાનું ઘરેણું (નિષ્ક) હાર તથા વીંટીઓ પહેરવાના રિવાજ હતા સ્ત્રીઓ વાળ તથા વસોને સરખાં રાખવા પ્રનિધિ નામનું બકલ જેવું ઘરેણું પણ ધારણ કરતી.

ખોરાક - આર્યો ખાસ કરીને જવનો લોટ વાપરતા તેઓ માંસાહારી પણ હતા. ઘેટાં, બકરાં, બળદો, થોડા તથા માછલીઓનો ખાવાના ખોરાકમાં સમાવેશ થતા હતા. અતિથિઓને ગાયનું માંસ પીરસાતું. મંદિરાપાન નિષિદ્ધ ન હતું. દેવોને તથા પૂજ્ય અતિથિઓને સોમપાન આપવામાં આવતું સૌમ વિષે તો ઋગ્વેદમાં ભરપૂર વર્ણનો છે. દૂધ, ઘી, દહીં વગેરેની તો ખોટ જ ન હતી. દેવોને પણ ઘીની આહુતિઓ આપવામાં આવતી. લોકો ભિક્ષુકોને પણ દાન આપતા હતા.

❖ મોજશોખ તથા ઉત્સવો :

આર્યોમાં થોડાની તથા રથોની સ્પર્ધાઓ થતી હશે શરતના લક્ષ્યને 'કાષ્ટ'કહેવાનું પિશેલે નોંધ્યું છે કે 'દધિક્વન' નામનો અશ્વ ત્રસવસ્તુ રાજાના સમયમાં શરતમાં વિજયી નીવડ્યો હતો. આ ઉપરાંત વિવિધ ઉત્સવોનું પણ અસ્તિત્વ હતું. જુગારીઓ

જુગાર રમતા. હારેલા જુગારીનું સર્વસ્વ લઈ લેવાતું તથા જીતનારા જુગારીઓ તેની પત્નીને પણ પરેશાન કરતા.

ધર્મ: તે સમયે ઈન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, સોમ, અશ્વિનૌ, ઋતુઓ, ઉપા, પૂષા, સવિતા, યમ, રુદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાઓમાં આર્યોને શ્રદ્ધા હતી. આર્યો આ બધા દેવોને ભાવપૂર્વક યજ્ઞમાં બોલાવતા તેઓને 'હવિષ્ય' તથા 'સોમ' અર્પવામાં આવતો શિશ્નદેવોનો પણ ઉલ્લેખ છે આર્યો લિંગપૂજા તરફ તિરસ્કાર પણ રાખતા હતા.

ધંધા-રોજગાર-આર્યોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી હતો. ખેતરોમાં નહેરોની વ્યવસ્થા પણ હતી. બળદો દ્વારા ખેતરો ખેડાતાં, વણકરનો ધંધો પણ પ્રચલિત હતો. વિવિધ પાત્રો બનાવવાના ધંધાઓ પણ હતા. સુથારો વગેરે કારીગરો 'કારુ' કહેવાતા. સુવર્ણના આભૂષણો બનાવવાની કારીગરી પણ હસ્તગત હતી. વૈદ્યો વિવિધ દવાઓની જાણકારી ધરાવતા હતા. આર્યો વિવિધ રોગોના ઉપચારોથી પરિચિત હતા એવું ઔષધિસૂક્ત (૧૦-૧૪૫) દર્શાવે છે. પુરોહિતોનો ધંધો પણ પૂરજોશમાં ચાલતો હતો.

મકાનો : મકાનો સામાન્ય રીતે પરસાળવાળા, ઈંટોના તથા માટીના બનાવાતા મકાનોને ઘાસ, પાન કે લાકડાથી ઢાંકવામાં આવતાં. ધનવાનો પથ્થરના મકાનમાં રહેતા. નગરોની આજુબાજુ દુર્ગો (કિલ્લાઓ) બંધાતા. મહેમાનોને બેસવા માટે આસનો તથા પ્રસ્તર (બિછાના) ની વ્યવસ્થા રહેતી. સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે અંદરના મકાનોમાં રહેતી. વેદમાં 'અસૂર્યાપશ્યા' નારીઓનો ઉલ્લેખ છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ ખાસ બહાર ન નીકળતી. ઘરો થાંભલાઓવાળાં હતા. ચામડાની ચટાઈ પણ ઘરમાં પાથરવામાં આવતી.

વહેમો અંધ શ્રદ્ધાઓ અને માન્યતાઓ — તે સમાજમાં અનેક વહેમો તથા માન્યતાઓ પ્રવર્તતા હશે.

(૧) સપત્ની બાધન સૂક્ત (૧૦-૧૪૫) દર્શાવે છે.

અમૂક ઔષધિને મસ્તકે મૂકવાથી પતિ વશ થાય છે એવી માન્યતા હતી.

(૨) રોગોની પીડા રાક્ષસોને લીધે થાય છે એવું મનાતું. (૧૦-૮૭-૬)

(૩) દુઃસ્વપ્નોમાં જોયેલાં દુષ્ટત્યો ભોગવવા ન પડે એ માટે દુઃસ્વપ્ન નાશક મંત્રો થતા.

(૪) યક્ષ્મા એટલે કે રોગને મંત્રોથી શરીરમાંથી ખેંચી શકાય એવી માન્યતા સમાજમાં હતી. સમાજમાં વિવિધ રોગોની જાણકારી વધતી જતી હતી (૧૦-૧૬૩)

(૫) સુષુપ્ત મનને પાછું વાળવા માટે પણ મંત્રો પ્રયોજાતા હતા. (૧૦-૫૮)

(૬) મેલી વિદ્યા તથા અભિચાર મંત્રોથી કોઈને બેભાન બનાવી શકાય તથા એવી બેભાન વ્યક્તિ ધીમે ધીમે મૃત્યુ પામે એવી માન્યતા સમાજ ધરાવતો હતો. (૧૦-૫૮)

(૭) મૃત વ્યક્તિને પરલોકમાં શાંતિ આપવાની વિધિઓ પ્રચલિત હતી. (૧૦-૧૬,
૧૦-૧૮)

સૃષ્ટિના ગહન તત્ત્વની શોધ - વૈદિક સમાજમાં બુદ્ધિજીવી માણસો ઈશ્વર તથા પરમ તત્ત્વને શોધવા મથી રહ્યા હતા. અધ્યાત્મ ઉચ્ચત્તમ શિખરો સર કરવા તેઓ જ્ઞાનીપિપાસુ હતા. હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત, પુરુષસૂક્ત, નાસદીય-સૂક્ત એનું ઉદાહરણ છે.

દાન-દક્ષિણા-યજ્ઞ પ્રસંગે યજમાન પુરોહિતોને દાન આપતો અન્નદાન તથા ધન-દાનનું મહત્ત્વ ઘણું હતું.

શિક્ષણ-પ્રથા વેદોમાં રહેલ ઉત્તમોત્તમ કાવ્યત્વ દર્શાવે છે કે વૈદિક સમાજ સુશિક્ષિત સમાજ હતો. સ્ત્રીઓ પણ જ્ઞાનના રહસ્યો પામવા મથતી હતી.

સંજ્ઞાન સૂક્ત (10-191) દર્શાવે છે કે સમાજના વિચારકો સાથે મળીને સમાજનું કલ્યાણ કરવા ઈચ્છતા હતાં.

એકંદરે વૈદિક સમાજ સુખી, સમૃદ્ધ, જ્ઞાન-પિપાસુ જીવન પ્રત્યે ઉત્સાહી, માંગલ્યની કામના કરનારો હતો.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

પ્ર.૧ ઋગ્વેદમાં વિવિધ પ્રકારોના સંવાદો વિશે નોંધ લખો.

પ્ર.૨ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તથા ભારતીય વિદ્વાનોની સંવાદ વિશે શી ધારણા હતી ?

પ્ર.૩ ટૂંકનોંધ લખો.

- (૧) વિશ્વામિત્ર - નદી સંવાદ સૂક્ત, (૨) પુરુરવા - ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત,
(૩) સરમા - પશિ સંવાદ સૂક્ત (૪) યમ - પમી સંવાદ સૂક્ત

પ્ર.૪ ઋગ્વેદનું સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન કરો.

પ્ર.૫ ઋગ્વેદકાલીન સમાજ વ્યવસ્થા વિશે નોંધ લખો.

પ્ર.૬ ટૂંકનોંધ લખો.

- (૧) ઋગ્વેદમાં વિવિધ રસો (૨) ઋગ્વેદમાં અલંકારો
(૩) ઋગ્વેદમાં ચિત્રબંધો (૪) ઋગ્વેદમાં છંદો

:: રૂપરેખા ::

5.0 ઉદ્દેશો (Objectives)**5.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)****5.2 કથા સાહિત્યનો ઉદભવ અને વિકાસ****5.0 ઉદ્દેશો (Objectives)**

સંસ્કૃતમાં લૌકિકકથાસાહિત્યના આ વિભાગને ભણીને તમે લૌકિક સાહિત્યમાં કથાસાહિત્યના ઉદ્દગમ, વિકાસ અને એનું વૈવિધ્ય વિગતવાર સમજી શકશો.

- વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી પાઠવામાં આવતા કથાસાહિત્યના પ્રકારો જાણી શકશો.
- કથાસાહિત્યના ઉદ્દગમ અને વિકાસ ઉપરાંત એ પ્રકારના સાહિત્યસર્જન પાછળના હેતુઓ અને પ્રયોજનો સમજી શકશો.
- વિષય અને ઉદ્દેશને લઈને જુદી પડતી લોકપ્રિય કથાઓ અને બોધાત્મક પ્રાણીકથાઓ વચ્ચેની ભેદરેખાઓ નક્કી કર્યા પછી પણ લોકરંજન કે લોકશિક્ષણ માટે રચાયેલી કથાઓનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મનોરંજનનું જ હતું તે તમે સમજી શકશો.
- બૌદ્ધધર્મ સાથે સંકળાયેલી જાતકકથાઓ, અવદાન કથાઓ, જૈન કથાઓ અને પ્રાણીકથાઓનાં સામ્ય અને વૈશમ્ય પણ તમે સમજી શકશો.
- આ સાથે જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી નિર્ધારિત કથાઓના અભ્યાસથી જે તે કથા સાહિત્યની લાઘવિકતાઓ અને શૈલીનો પણ તમે સવિસ્તર ખ્યાલ મેળવી શકશો.

5.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

સ્નાતક કક્ષાએ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઈતિહાસમાં અને પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓના અધ્યયન દરમ્યાન, ગદ્ય, પદ્ય, ચંપૂ, નાટક અને મહાકાવ્યો એ પ્રકારના સાહિત્યપ્રકારોનો અભ્યાસ તમે કર્યો છે. આમાં ગદ્યકાવ્યના બે મુખ્ય પ્રકારો તે કથા અને આખ્યાયિકાનો અભ્યાસ પણ તમે કર્યો છે. મહાકવિ બાણરચિત કાદંબરી કે સુભંપુરચિત વાસવદત્તા એ કથા છે જ્યારે બાણરચિત આખ્યાયિકા છે. આલંકારિકોએ કથા અને આખ્યાયિકાનો મુખ્ય ભેદ દર્શાવતા કથા કલ્પિતવૃત્તાન્તા સત્યાર્થાખ્યાયિકા મતા” એટલે કે “જેનું વૃત્તાન્ત કવિ કલ્પનાજન્ય હોય તે કથા અને સત્ય હકીકત કે સાચી પટનાને આધારે રચાઈ હોય તે

આખ્યાયિકા” એવી વ્યાખ્યા આપી છે. પણ ગથના આ બે પ્રકારો પૈકી જે કથાની વાત કરી છે તે અલંકૃત શૈલી અને વિદ્વતા તેમજ સાહિત્યિક સર્જનની ઈચ્છાથી રચાયેલી કથાઓ છે, પણ આ એકમમાં આપણે જે કથાની વાત કરી રહ્યા છીએ તે લોકોમાં પ્રિય અને પર્મપ્રચાર કે જીવનમૂલ્યો દર્શાવવાના સ્પષ્ટ હેતુઓથી રચાયેલી લોકરંજનાત્મક કથાની વાત છે. આથી જ આપણે આ એકમમાં આપણને લોકોમાં પ્રચલિત અને વિષયવસ્તુ તથા હેતુના ભેદથી જ્ઞાન અને ગમ્મત આપતી કથાની વાત કરવાની છે અને માટે જ આપણે એને લૌકિક કથાસાહિત્ય એવું નામ આપ્યું છે. અભ્યાસક્રમના આ વિભાગમાં તમારે સતત એ ભાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ કથા તે લોકરંજનાર્થે લોકસાહિત્ય કહી શકાય એવી કથાની વાત છે. **કથ્ એટલે કહેવું એ ધાતુ પરથી કથન, કથા વ. શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે. કથ્યતે ઇતિ કથા** એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો જે કહેવાય છે તે કથા જ્યારે કોઈ નિશ્ચિત પ્રયોજનને લક્ષ્યમાં રાખીને જે વાર્તા કહેવાય ત્યારે તે કથા બની જાય છે. સાહિત્યિક આડંબર વિના સામાન્ય માણસના મનોરંજન માટે કે એમને બોધ આપવાના હેતુથી કહેવાતી આ કથાઓ લૌકિક કહેવાય: કથારસમાં વણાઈને આવતા ઉપદેશ ગ્રાહ્ય અને ઉપાદેય થતો હોવાથી પ્રાચીનકાળથી જ આ પ્રકારની કથાઓ લોકપ્રિય રહી છે. આપણે આ કથાસાહિત્યના ઉદ્ગમ અને વિકાસની વિગતે વાત કરીએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાશો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

1. સાહિત્યિક કથા અને લૌકિકકથા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

2. લૌકિક કથાઓની લોકપ્રિયતા શા માટે વધી રહી છે.?

5.3 કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

માનવમનનું રંજન કરવા માનવે જે અદ્વિતીય પુરુષાર્થો અને કલ્પનાઓ કરેલ છે. એમાં કથાસાહિત્યની ખોજ પ્રાચીન ભારતની એક અદ્વિતીય દેશ છે. વિવિધ પ્રકારનાં કથાનકો અને કલ્પનાઓ દ્વારા માનવમનને એ તરફ અભિમુખ કરીને, વ્યાવહારિક જીવનનું ડહાપણ અને બોષ આપવાની રોચક શૈલી આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી વિકસી હતી. સાહિત્યનાં અનેકવિધ પ્રયોજનો પૈકીનું એક પ્રયોજન વાચકને “પત્નીસમાન બોષ” આપવાનું છે એ વાત વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંતના સ્વરૂપમાં તો ઘણી મોડેથી કરી, પણ ઈ.સ. પૂર્વે થણા સૈકાઓ પૂર્વે ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપવાની અને વાતરિસમાં નીતિ-ડહાપણની બાબતો વાચકને સુગમ્ય બને તે રીતે પીરસવાની પદ્ધતિનો આપણે ત્યાં વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. વાતરિસમાં વણાઈને આવેલો ઉપદેશ ઉપાદેય અને સુભોગ્ય બને છે એ હકીકતનો ખ્યાલ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યકારોને ઘણો વહેલો આવી ગયો હતો, અને તેથી આપણાં મહાકાવ્યોની રચના થઈ તે પહેલાં પણ કથાસાહિત્યની રચના વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ હોવાના સંકેતો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન ભારતનો વિપુલ કથાસંગ્રહ ધરાવતો દળદાર ગ્રંથ “બૃહત્કથા” આજે આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી. એના વિદ્વાન લેખક ગુણાદ્યે એ ગ્રંથ પૈશાચી ભાષા (પક્ષીઓ સમજી શકે તેવી ભાષા)માં લખ્યા હોવાની દંતકથા છે. કેટલાક વિદ્વાનો માન છે કે પૈશાચી ભાષા વિધ્યપ્રદેશના વનવાસી લોકોની બોલચાલની ભાષા હતી. આ કથાસંગ્રહમાં લગભગ એક લાખ વાર્તાઓનું નિરૂપણ હતું એવી માન્યતા છે. આ ગ્રંથ ઈ.સ.પૂ. છઠ્ઠા સૈકાની પણ પહેલા રચાયો હોવાનું મનાય છે. અને તે આપણે ત્યાં કથાસાહિત્યની પ્રાચીનતાનો નિર્દેશ કરે છે. આ “બૃહત્કથા” વાર્તાસંગ્રહ નષ્ટ થયો એ આપણું મોટું કમભાગ્ય ગણાય. આ ગ્રંથને આધારે રચાયેલ ત્રણ સંગ્રહો આપણને ઉપલબ્ધ છે. જેના ઉપરથી આ ગ્રંથ અને ગ્રંથમાં નિરૂપાયેલી કથાઓની ભવ્યતાનો આપણને ખ્યાલ મળી રહે છે. આ ત્રણ ગ્રંથો (૧) બુપસ્વામીનો ‘બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ’ (૨) લેમેન્દ્રની ‘બૃહત્કથામંજરી’ અને (૩) સોમદેવનું ‘કથાસરિત્સાગર’, આપણા દેશના આ ભવ્ય વાર્તાવૈભવના વારસાને સાચવી રાખે છે. સંસ્કૃતમાં રચાયેલા આ ગ્રંથો બૃહત્કથાની વાર્તાઓના એના પૂર્ણ મુળ સ્વરૂપને સાચવી શક્યા ન હોય તો પણ એમાં જે કંઈ સચવાયું છે તે નિઃશંક મહાન છે અને એ ઉપરથી ઈ.સ.પૂર્વે સૈકાઓથી પણ પહેલાં કથાસાહિત્યનું ખેડાણ કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં થયું હતું એનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત મૂળમાં સ્વતંત્ર પણ પાછળથી લેમેન્દ્રની બૃહત્કથામંજરી તેમજ સોમદત્તના કથાસરિત્સાગરમાં સુરક્ષિત વેતાલપંચવિંશતિકા (વેતાળપચ્ચીસી) એક અત્યંત મનોરંજક કથાઓનો સંગ્રહ છે. આ ઉપરાંત સિંહાસનદ્વાત્રિશિકા (બત્રીસ પૂતળીઓની વાર્તા) શુકસપ્તતિ (પોપટ દ્વારા કહેવાયેલી સિત્તેર વાર્તાઓ) વગેરે પ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહો

પ્રાચીન ભારતમાં કથાસાહિત્યના વિકાસનું સૂચન કરે છે. કથાસાહિત્યની રચનાનો આપણે ત્યાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહ્યો છે. બૌદ્ધધર્મમાં પાલી ભાષામાં રચાયેલી જાતકકથાઓ પણ આપણે ત્યાં કથાસાહિત્યની પ્રાચીનતાના નિર્દેશ કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં કલાસાંસિત્યના જુદા જુદા પ્રકારોનો કોઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ એના લેખકોને હતો નહિ પણ પાછળથી આ કથાઓના સ્વરૂપને આધારે વિવેચકોએ આ કથાસાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે, આ વર્ગીકરણમાં અદભુત કથા (હૃદયેન્દ્રિયકથા), લોકકથા (સ્ક્રિપ્ચીકથા), કલ્પિતકથા (દ્વંદ્વકથા) અને પશુકથા (કલ્પકથા) પ્રસિદ્ધ છે. આમ પશુકથાસાહિત્ય પ્રાચીન ભારતનું વિશ્વને એક ભવ્ય નજારણું છે. પશુઓને પાત્ર બનાવીને એમના ઉપર માનવભાવોનું ભારોભાર આરોપણ કરીને પશુઓના વ્યવહાર દ્વારા બોધ આપવો તે એનો ઉદ્દેશ્ય હતો. એથી બોધાત્મક પ્રાણીકથા એવું પણ નામ આવવામાં આવ્યું છે. આવી ઉપદેશાત્મક પ્રાણીકથાઓ ભારતમાં જ નહિ પણ બધી જ સંસ્કૃતિઓ અને ભાષાઓ ધરાવતી હતી.

દુનિયાદારીનું ડહાપણ અને રાજનીતિનો ઉપદેશ આપવા માટે પ્રાણીકથાનો ઉપયોગ હિંદમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી થયો છે. જો કે વૈદિક કથાઓ, વીરચરિતની કથાઓ અને પાલિ ભાષામાં 'જાતક' વ. કથાઓનું નિરૂપણ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનો છે. આ રીતે પંચતંત્ર અને ધર્મગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય ભિન્ન ભિન્ન છે. આમ છતાં, પ્રાણીકથા મૂળમાં તો લોકકથા છે અને એનું મૂળ માનવના વાતિઓ સામળવાના, કહેવાના અને એમાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવમાં રહેલું છે. આ પ્રાણીકથાઓનો ઉદ્ભવ ખરેખર ક્યારે થયો હશે એ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી. આમ છતાં આ સમૃદ્ધ સાહિત્યનાં મૂળ અને એના વિકાસની રૂપરેખા અંગે આપકો ચોક્કસ અંદાજો બાંધી શકીએ છીએ.

સામાન્યતઃ આપણા તમામ સાહિત્યિક પ્રકારોનાં મૂળનો નિર્દેશ આપણા પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં જોઈ શકાય છે. પ્રાણીકથાનું મૂળ પણ એના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ઋગ્વેદમાં જોઈ શકાય છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તો પૈકી એક પ્રસિદ્ધ સૂક્ત (મેઢક સુક્ત, ૮-૧૦૩)માં મંત્રગાન કરતા બ્રાહ્મણોના અવાજની તુલના “ટર્ટ ટર્ટ” કરનારા દેડકાં સાથે કરવામાં આવી છે. જો કે આ રૂપકનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ નથી પણ એમાં પ્રાણીકથાના કથાકલ્પન માટેની આવશ્યક એવી કેટલીક સમાનતાઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે અને પશુપક્ષીઓમાં માનવભાવોનું આરોપણ કરવાના માનવસ્વભાવના સાહજિક વલણનો નિર્દેશ માત્ર થાય છે. વળી સંવાદસૂક્તોમાં પ્રાપ્ત થતા કથાઓ સંસ્કૃતિના જીવન મૂલ્યોના વિકાસને પણ દર્શાવે છે.

પ્રાણીઓમાં માનવભાવોનું આરોપણ અથવા પ્રાણીઓને માનવસહજ પ્રવૃત્તિ કરતાં બતાવવાનું વલણ ઉપનિષદોમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. અહીં પ્રાણીઓને સ્પષ્ટતયા માનવસ્વભાવનાં રૂપકો કે પ્રતીકો તરીકે યોજવાનો સગડ પ્રાપ્ત થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૧-૧૨)માં કૂતરાઓની એક રૂપકાત્મક અથવા વ્યંગ્યકથા નિરૂપાઈ છે. જેમાં પ્રાણોના પ્રતીક એવા શ્વાનો, એક શ્વાન (મુખ્ય પ્રાણ)ને અન્ન માટે પ્રાર્થના કરે છે. આ જ ઉપનિષદમાં બીજી એક જગાએ (૪.૧) રાત્રે ઉડતા

બે હંસોનો વાર્તાલાપ સાંભળીને જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણનું લક્ષ્ય ગાંડાવાળા રૈકવ તરફ ખેંચાય છે, તે વાતનું નિરૂપણ છે. આ ઉપરાંત સત્યકામ જાબાલને પહેલાં વૃષભ, પછી હંસ અને પછી મદ્ગુ-એક જળચર પક્ષી ઉપદેશ આપે છે. (છાંદોગ્ય, ૪-૫, ૭-૮)

જો કે ઉપનિષદમાં નિરૂપાયેલો આ વૃત્તાન્ત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપણે જેને પ્રાણીકથા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે પ્રકારનો નથી પણ પ્રાણીકથાઓનું મૂળ તો અહીં મળે છે જ. આ પ્રકારની કથાઓમાંથી પંચતંત્ર વગેરેમાં છે એવી બોધપ્રધાન કથાઓમાં પરિવર્તન સરળ બને જ તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

પશુપક્ષીઓને માનવો જેવું આચરણ કરતાં દર્શાવીને એ દ્વારા વ્યાવહારિક જીવનનો ઉપદેશ અને રાજનીતિનો બોધ આપતી પ્રાણીકથાઓ એના સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મહાભારતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતનાં શાન્તિપર્વ જેવાં ઉપદેશપ્રધાન પર્વોમાં અને બીજા પણ કેટલાંક પર્વોમાં સંખ્યાબંધ પ્રાણીકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આમાંની કેટલીક કથાઓ તો પંચતંત્રમાં પ્રાપ્તયતી પ્રાણીકથાઓને મળતી આવે છે. માત્ર વાર્તાઓની દૃષ્ટિએ જ નહિ, શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતની પ્રાણીકથાઓએ પંચતંત્ર વગેરેને પ્રેરણા આપી છે. મહાભારતકારે પંચતંત્રકારને બધી રીતે પ્રભાવિત કર્યા જણાય છે. પંચતંત્રના પ્રારંભમાં તેના કર્તાએ બીજા નીતિશાસ્ત્ર-વિશારદોની સાથે પરાશરના પુત્ર વ્યાસજીને વંદન કર્યા છે. ડૉ. સાંડેસરા નોંધે છે- “પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રની વાત કરીએ તો એમાં અનેક સ્થળે ‘મહાભારત’ નો તેમાંના પ્રસંગો તેમજ પાત્રોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે. જે પક્ષનું સમર્થન ચાલતું હોય તે પક્ષને સર્વ પ્રકારની તાર્કિક (કે ક્વચિત્ અતાર્કિક) દલીલોથી અને સુભાષિતોથી દઢ કરવાની અને ત્યારપછી સામા પક્ષને પણ એટલી જ દઢતાથી રજૂ કરવાની પંચતંત્રની પદ્ધતિ ઉપર ‘મહાભારત’ ના નીતિવાદોની અસર છે. સૌથી વધારે તો, પંચતંત્રના શ્લોકોની એક મોટી સંખ્યા સીધી ને સીધી મહાભારતમાંથી લેવામાં આવેલી છે. પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રમાં આવા કુડીબંધ શ્લોક મળશે.”

મહાભારતના ‘શાન્તિપર્વ’ માં અને ‘કર્ણપર્વ’ માં સંખ્યાબંધ પ્રાણીકથાઓનું નિરૂપણ છે પણ પંચતંત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતી સંખ્યાબંધ પ્રાણીકથાઓ મહાભારતમાં છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં આવતી પોતાના ચારે મિત્રોને છેતરનારા પૂર્ત શિયાળની વાર્તા પંચતંત્ર ૧-૧૮માંની વરૂ અને સિંહને છેતરનારા શિયાળની વાર્તા સાથે તેમજ ૪-૧૫માંના “શિયાળના ચાર શત્રુઓ” ની વાર્તા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ઉદ્યોગપર્વમાં આવતી પાર્મિક ભિલાડા અને એના દંભની વાર્તા પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્ર ૧-૧૪માં તેમજ પંચતંત્રની તમામ પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓમાં છે. એનો થાસંગ્રહ શ્લોક પણ મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. પંચતંત્રના પ્રથમ તંત્ર મિત્રભેદને મળતું કથાનક શાન્તિપર્વમાં છે. આ ઉપરાંત બીજાં તંત્રોને મળતી આવતી ઘણી વાર્તાઓ મહાભારતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જ આ ઉપરથી શ્રી સાંડેસરા નોંધે છે – “પંચતંત્રના અંતરંગ ઉપર મહાભારતની જે પ્રકારે અસર છે તે જોતાં એવી વાર્તાઓના વિનિયોગ સંબંધમાં પંચતંત્ર મહાભારતનું જ આભારી છે એમ માનવું

જોઈએ. ભારતીય સાહિત્યમાં રાજનીતિના શિક્ષણ માટે પ્રાણીકથાનો ઉપયોગ કરનાર સૌથી પહેલો ગ્રંથ મહાભારત છે અને એના આ વારસાને પંચતંત્રકારે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચના રૂપે પૂર્ણપણે વિકસાવ્યો છે.” (પંચતંત્ર-ભોગીલાલ સાંડેસરા, પૃ.૭૩)

પંતજલિના મહાભાષ્યમાં (૨-૧-૨, તથા ૫-૩-૧૦૬) **કાકતાલીયમ્** અને **અજાકૃપાણિયમ્** જેવા લૌકિક ન્યાયો પ્રાણીકથાનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત જાતકકથાઓમાં ધર્મોપદેશના ઉદ્દેશ્યથી પ્રાણીકથાઓનું નિરૂપણ થયેલું છે. ઈ.સ.પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સૈકાના સાંચી અને ભારતના સ્તૂપોમાં જાતકકથાઓનાં શિલ્પ છે, એટલું જ નહિ તે તે જાતકકથાઓનાં નામ પણ એ શિલ્પની નીચે કોતરેલાં છે. એ શિલ્પોમાં કેટલીક પ્રાણીકથાઓનાં ચિત્રો પણ છે અને આજે જે ઉપલબ્ધ છે તે પાલિ જાતકમાં પણ પંચતંત્રની સાથે ગાઢ સામ્ય ધરાવતી વાર્તાઓ ઉપરાંત બીજી કથાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. પંચતંત્ર, જાતક, અને મહાભારતમાં આવતી પ્રાણીકથાઓ પ્રાચીન ભારતીય લોકસાહિત્યના અખૂટ ભંડારમાંથી લેવાઈ હોવાનું વધારે સંભવિત છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને આધારે આપણએ જોયું કે ભારતમાં પ્રાણીકથાની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. અને તેથી પ્રાણીકથાનો ઉદ્ભવ હિંદમાં જ થયો હોવાની અને ઈસપની વાર્તાઓ હિંદમાંથી યુરોપમાં ગઈ હોવાનો સંખ્યાબંધ વિદ્વાનો જેમકે સર વીલીયમ જોન્સ, મેક્સમૂલર, શ્રી ડેવીડ અને શ્રી કીથ વગેરેનો મત છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાશો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

૧. પ્રાચીન કથાઓના દળદાર ગ્રંથોનું નામ લખો અને એની ભાષા કઈ હતી તે જણાવો.

૨. કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

:: રૂપરેખા ::

6.0 લૌકિકકથાના પ્રકારો

6.1 વૈદિક કથાઓ

6.2 અવદાન કથાઓ અને જાતક કથાઓ

6.3 જૈન કથાઓ

6.4 વીરચરિતકાવ્યો- રામાયણ અને મહાભારતમાં કથાનકો

6.0 લૌકિકકથાના પ્રકારો

લૌકિકકથાસાહિત્યની ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ચર્ચાને આધારે, જે તે કથાવસ્તુન વિષયવસ્તુ, પ્રયોજન અને શૈલી પ્રમાણે લૌકિકકથાના નીચે પ્રમાણેના પ્રકારો દર્શાવી શકાય.

પ્રાચીનકાળમાં સનાતન ધર્મ, જૈન ધર્મ કે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેમજ જે તે ધર્મના અનુયાયીઓની પોતાના ધર્મ માટેની શ્રદ્ધા દઢ થાય એવા હેતુથી પ્રસંગોપાત્ત કથાઓ કહેવાતી. જે તે ધર્મનું સ્વરૂપ, તત્ત્વજ્ઞાન, કે સિદ્ધાન્ત કે ધર્મપુરુષના ચરિતનો મહિમા પ્રગટ કરવાનો આશય ફળીભૂત થાય એ રીતે આ કથાઓ કહેવાતી. જે તે ધર્મનું સ્વરૂપ, તત્ત્વજ્ઞાન, કે સિદ્ધાન્ત કે ધર્મપુરુષના ચરિતનો મહિમા પ્રગટ કરવાનો આશય ફળીભૂત થાય એ રીતે આ કથાઓ કહેવાતી. જેમ કે ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વજન્મ અને વર્તમાનજીવન વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવી એમના

લોકોત્તર ગુણો પ્રગટે એ રીતે અવદાન કથાઓ ને જાતકકથાઓ રચાઈ. જાતકકથાની સગોત્ર એવી અવદાનકથા, મનોરંજનકથા કે પ્રાણીકથા ત્રણે પ્રકારની કથાઓ, લોકોની વિશિષ્ટ અભિરુચિઓને સંતોષવા અસ્તિત્વમાં આવેલા કથા પ્રકારો છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- 1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- 2) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. લૌકિકકથાના પ્રકારો ટૂંકમાં સ્પષ્ટ કરો.

૨. ત્રણે પ્રકારની કથાઓ શામાટે અસ્તિત્વમાં આવેલી છે ?

6.1 વૈદિક કથાઓ

ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો કે જેમાં ભાઈ - બહેન યમ-યમીનો સંવાદ, રાજા પુરુરવા અને અપ્સરા ઉર્વશીનો સંવાદ, ઈન્દ્ર અને વરુણ એમ બે દેવોનો સંવાદ, વરુણ અને અગ્નિ વચ્ચેનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ વચ્ચેનો સંવાદ અને સર્વસ્વ હારી ગયેલા જુગારીની એકોક્તિ વગેરેમાં સંવાદાત્મક અંશો છે. જેમ કેટલાક વિદ્વાનો આ સંવાદસૂક્તોને નાટકનું મૂળ સ્વરૂપ માને છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો આ સંવાદસૂક્તોમાં રહેલા કથાતત્ત્વને આધારે વૈદિક કથાઓ પણ રચાઈ હશે એવું અનુમાન કરે છે. વીંટરનીટ્ઝ નામના જર્મન વિદ્વાને વૈદિક સાહિત્યનાં આ કથાનકોને તે સમયમાં પ્રચલિત નશે એવી લોકકથાઓમાંથી સ્વીકારેલાં હોવાનું અનુમાન એમના “ એન્શ્યન્ટ ઈન્ડિયન લિટરેચર ” નામના પ્રથમ ભાગમાં નોંધ્યું છે.

ऋग्वेદમાં આવતાં આ કથાનકો સાંસ્કૃતિક સમાજમાં ક્રમશઃ જે જીવનમૂલ્યો દૃઢ થતાં જતાં હતાં એના ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે છે. જેમ કે યમ અને યમી ભાઈ બહેન છે, પણ યમી યમને પોતાની સાથે દેહસંબંધ બાંધવા આગ્રહ કરે છે. જે યમ “સગોત્ર સંબંધ બંધાય તે ઈષ્ટ નથી” એમ કહી નકારી કાઢે છે. પ્રાચીન ભારતમાં સામાજિક સ્વાસ્થ્ય માટે સગોત્ર સંબંધના નિષેધનું મૂલ્ય જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે ત્યારે એના સમર્થન અને વિરોધમાં બે વિચારધારાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. એવું અનુયાન થઈ શકે. એ જ રીતે ઉવર્ષા પુરૂરવાને છોડી પુનઃ સ્વર્ગે ચાલી જવા ઈચ્છે છે પણ પુરૂરવા પ્રેમને લીધે એને છોડી શકતો નથી ત્યારે જવાબમાં ઉર્વશી કહે છે કે “સ્ત્રીઓનાં હૃદય તાં વરુ જેવાં કઠોર હોય છે” અને પોતે મુક્તજીવન જીવવા ઈચ્છે છે. આ વિચારભેદ લગ્નજીવનમાં લગ્નજીવનની પવિત્રતા અને પારસ્પરિક વફાદારીનાં જીવનમૂલ્યો ક્રમશઃ વિકસ્યાં હોવાની લગ્નસંસ્થાનાં સૂચક છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. આ સ્થાનકોમાં પડેલા અંશો પાછળથી પૂર્ણ પણે વિકસ્યા છે એ બાબત આ પ્રકારની કથાઓ, પરવર્તી કાળમાં પૂર્ણપણે વિકસેલી કથાઓમાં જોવા મળે છે.

વૈદિક કથાઓના ઘટક પરિબળોને આધારે મેકડોનલ નામના અન્ય જર્મન વિદ્વાને એમના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જે ચર્ચા કરી છે એને આધારે પ્રા. હસુ યાજ્ઞિક એમની સંસ્કૃત કથાસાહિત્યની પરિચયાત્મક પુસ્તિકામાં લખે છે. “દરેક પ્રજાની પ્રાચીનતમ કથાઓમાં આદિકાળના માનવીય ઔત્સુક્યનું નિરૂપણ થયું છે. વૈદિક સાહિત્યનાં પુરાકલ્પનોમાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો પરત્વેના માનવમનના ઔત્સુક્યને જોઈ શકાય છે. રોજ સવારે અને સાંજે નિયમિત રીતે ઉગતો અને આથમતો સૂર્ય, કશા જ આધાર વગર આકાશમાં લટકતા તારલાઓ અને નિયમિત ગતિ ધરાવતા ગ્રહો, અનેક સ્રોતાના પ્રવાહો મળવા છતાં ક્યારેય ન છલકાતો સમુદ્ર, પહાડો, નદીઓ, વન-ઉપવનો, અચાનક ઊઠતી આંધીઓ, વર્ષાતાંડવો, આ બધાંથી માણસ આકર્ષીતો, અંજાયો અને પોતાની રીતે તે પાછળના પ્રવર્તક તંત્રને, બળને, ચાલકને શોધવા મથ્યો. માનવીની આવી આદિમ જિજ્ઞાસાઓનું વૈદિક સાહિત્યનાં વિવિધ કથાનકોમાં પ્રતિબિંબ મળે છે, અકળ એવી કુદરતને કળવા માણસે કલ્પના કરી. જીવન અને જગતને સમજવા માટે પ્રવૃત્ત બનેલી કલ્પનાશક્તિમાંથી કલાની સાથે જ ધર્મનો જન્મ થયો. વેદસાહિત્યમાં આનું સમર્થ અને સંકલિત રૂપ છે. વિશ્વની સંસ્કૃત, અર્ધસંસ્કૃત, અસંસ્કૃત, આદિવાસી એવી દરેક પ્રજાની કથામાં આવા ઔત્સુક્યમાંથી જન્મતી કથાઓ હોય છે. જેને કથાયટકના (અ) વર્ગ પુરાકથાના કથાઘટકોમાં સાંકળી શકીએ. આમાં વિશ્વનિયંતા-સર્જક કે ઈશ્વર, દેવ, દેવરૂપ પામેલા નાયકો, અવકાશ-આકાશ વિજ્ઞાન, પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ અને લય, પૃથ્વી પરના ઉત્પાતો, વિનાશો, પ્રલયો, પ્રાકૃતિક પટનાઓના ચમત્કારો, જીવસૃષ્ટિના માનવ, પશુપક્ષી, વનસ્પતિ ઇત્યાદિના સર્જન વગેરેનો સમાવેશ ‘માયથોલોજીકલ મોટીફ્સ’માં કરવામાં આવે છે. વેદનાં એવાં ઔત્સુક્યો, ચમત્કારો, કથાંશોની વિશેષતા એ છે કે એમાં નરી કલ્પના કે ઉત્સુક્તા નથી. એનો ભવ્ય રૂપ અને એની પ્રતીતિના આનંદની સર્જનાત્મક કાવ્યકલાકોટિની સંસિદ્ધિ પણ છે.”

“જો કે વેદના સૂક્ત-સંવાદમાં પૂરી કથાની માંડણી નથી. એ જે સ્વરૂપે સંવાદરૂપમાં છે તે સ્વરૂપે કથા તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી કથા નથી. પરંતુ પ્રચલિત એવી કોઈ કથાના જરૂર પૂરતા ઉપયોગના અંશો જેવું એ નિરૂપણ છે. આથી કથાઓ લિખિત સ્વરૂપે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી થઈ એ પહેલાંના વેદનિર્માસના કાળે કથાઓની મુખપરંપરા લોકસમૂહમાં પ્રચલિત બની ચૂકી હતી એમ કહી શકાય. વિન્ટરનિટ્ઝ વૈદિક-સાહિત્યનાં આ કથાનકોને લોકપ્રચલિત કથાઓમાંથી સ્વીકારેલાં હોવાનું જણાવે છે. કોઈ નિશ્ચિત હેતુથી આવી મુખપરંપરામાં વિહરતી સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ એવી કથાઓનાં અંશો કે સંદર્ભો વેદમાં આવ્યા છે. વેદોત્તર બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં એ કથાઓના પૂર્ણ કથાનકને જાણી શકીએ છીએ, અને એ જ કથાઓ પાછી પુરાણમાં, ઉપાખ્યાનમાં, કાલિદાસ જેવા મહાકવિનાં નાટકોમાં જૈન સ્રોતના પ્રાકૃતાદિ ભાષાના ગ્રંથોમાં પણ પોતાની પરંપરા ટકાવે છે. બીજી બાજુ એ છે કે આજ સુધીની મુખપરંપરાની લોકકથાઓમાં પણ આવીકથાઓનાં રૂપાન્તરો વહેતાં રહ્યા છે. પુરૂરવા-ઉર્વશીની કથાનું પૂર્ણરૂપ વેદોત્તર સાહિત્યમાં છે અને કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીયમ’ જેવા નાટકમાં તેનો વિશિષ્ટ વિનિયોગ થયો છે. ગુજરાતની લાખા-કુલાણીની અને ઓઢો જામ અને પદમણી કથા પણ એનો જ વંશવિસ્તાર હોય એવી છે.”

ચાર વેદો પૈકી ઋગ્વેદ પાછી યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં પણ પ્રાપ્ત થતી કથાઓ કથાસાહિત્યના વિકાસમાં ઉપકારક થાય છે. અને સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક સમાજના વિકાસનો પણ પરિચય કરાવે છે. યજુર્વેદ પક્ષપરક વેદ હતો, એટલે કે ઈહ લૌકિક સુખ પ્રાપ્તિ માટે યશસંસ્થાની વ્યાપકતા અને એનું મહાત્વ દર્શાવતો હતો. જ્યારે અથર્વવેદમાં માનવ કેન્દ્ર સ્થાને હોઈ એની લૌકિક સુખાકારી, સ્વાસ્થ્ય અને કોઈપણ ભોગે ઈષ્ટધ્યેયની સિદ્ધિ માટે કામણ ટુમણ કે જામંત્રોના પ્રયોગોની પણ ચર્ચા થઈ એ વિશેની વિગતોની ચર્ચા કરતાં શ્રી હસુ યાજ્ઞિક લખે છે.

“વૈદિક સાહિત્યના દ્વિતીય ચરણ જેવા યજુર્વેદમાં યજ્ઞક્રિયા અને વિધિઓ માટેના સૂક્તો-મંત્રોનું સંપાદન થયું છે. અહીં જે કથાઓના સંદર્ભો છે તેમાં કથાના વિષય અને પાત્રમાં જે વૈવિધ્ય છે તે આ ગાળામાં થયેલા કથાના વિકાસના આલેખને જાણવામાં સહાયક છે. અહીં મળતી કથાઓમાં દેવ અને દાનવ વચ્ચેના યુદ્ધપ્રસંગોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. ઈરાનથી જે આર્યો સપ્તસિંધુમાં આવ્યા અને આ નવી ભૂમિમાં સ્થિર થવા એમને અહીંની સ્થાનીય પ્રજાઓ, જાતિઓ, સત્તાઓ સાથે સંઘર્ષ થયા, ઘર્ષણો થયાં, યુદ્ધો થયાં અને કાળક્રમે એ પ્રજા સાથેના સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક સંપર્ક જન્ય સબંધો સ્થપાયા અને ભારતીય આર્યત્વની નવી જ સંસિદ્ધિ થઈ. એનો નિર્દેશ આવી કથાઓ કરે છે. અહીં અપ્સરાની પાત્રસૃષ્ટિ પણ વિશાળ બની છે. રુદ્રની કલ્પના, પશુપતિનો દેવસૃષ્ટિમાં સ્વીકાર આ તબક્કે થયો કલ્પી શકાય. એ વર્ણનો અને આનુષંગિક યુદ્ધ વર્ણનોમાં ઈન્દ્રને પુરંદર, પુરના કોટને ભાંગનાર, દર્શાવાયો છે. સપ્તસિંધુમાંથી આગળ પશ્ચિમોત્તર દિશામાં આ નવસંસ્કૃતિની ગતિ થતાં શિવની પરિવારમાં પાર્વતીનો, મહારાષ્ટ્રમાં પૂજાતા હાથી સ્વરૂપના બળવાન દેવનો - શિવના પુત્ર ગણેશ તરીકેનો તથા આજ પણ દલિલ બાજુ જેનાં મંદિરો છે, પૂજન છે, વન છે

યોજવાની, પ્રચલિત હોય તે શોધીને મૂકવાની, એવું કોઈ પ્રચલિત દષ્ટાંત ન મળે તો નવું બનાવવાની પરિપાટી જન્મી ચુકી હતી. દષ્ટાંતથી, નિદર્શનથી ધર્મતત્ત્વના સુક્ષ્મ વિચારને પ્રગટ કરવો અને એવી નિદર્શનરૂપ કથાઓમાં સંબંધિત જાતિ ધર્મમાં આગળ થઈ ગયેલા વીરો, સંતો, મહાત્માઓનાં જીવનની ઘટનાઓને વણી લેવી, એ બૃહદ્ કે મુળ આર્ય પ્રજાનું લક્ષણ છે. ઈન્ડો યુરોપિયન પ્રજાના જે ધર્મો છે તેના પ્રાચીન ધર્મના ગ્રંથોમાં ધર્મસિદ્ધાન્તના પ્રગટીકરણ કરવા માટે દષ્ટાંતોનો ઉપયોગ સર્વસામાન્ય છે. યુરોપના ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં વિવિધ સત્તની કથા સાથે ‘ધ પ્રોડીગલ સન’ જેવી કથાઓ આપે છે. ભારતીય આર્યોમાં શુન:શેષ અને સત્યકામ જાબાલ જેવી કક્ષાઓ આવે છે. તો. એ.એન ઉપાધ્યાય જેને ‘માગધી ધર્મ’ કહે છે. તેમાં પણ નિદર્શન કથાના આધારે ધર્મતત્ત્વ કે સિદ્ધાંતનું પ્રગટીકરણ થાય છે. બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મમાં એ વ્યાપક છે. આમાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં જીવનની વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક ઘટનાઓ પણ હોય, તેમ જ રૂપક પ્રકારની કથા પણ હોય. ઉપનિષદ કથાઓ, જાતકકથાઓ, વિવિધ પુરાણ ગ્રંથની કથાઓ, જૈનસ્તોત્રની કથાઓ - આવી આધાર સામગ્રીમાંથી જો રૂપકગ્રંથિ કથાનકો તારવીએ તો આ પ્રકાર કેટલો વિપુલ, સક્ષમ અને વાર્તાકલાની સૂક્ષ્મતાને સંસિદ્ધ કરનારો છે, તેનો ખ્યાલ આવે. આવી નિદર્શન-કથાઓમાંથી જ રૂપકગ્રંથિ કથાનકો, કાવ્યો, એના વિવિધ પ્રકારોનો વિશિષ્ટ એવા રૂપકકુળનો જન્મ થયો.

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કથાસાહિત્યની એક લાક્ષણિકતા તે માનવેતર પાત્રની સૃષ્ટિ છે. આવી પાત્રસૃષ્ટિનાં બીજ પણ વૈદિક સાહિત્યમાં છે. દેવી-દેવતા કે પ્રાકૃતિક તત્ત્વો ઉપરાંત તિર્યંચ-પશુપક્ષી પણ પાત્ર સ્થાને જોવા મળે છે. ઋગ્વેદ મંડૂક સૂક્ત ૭.૧૦૩માં આહ્વાનમંત્રમાં બ્રાહ્મણનું અચાનક તૂટતું માન વર્ષાકાળે બોલવા લાગતાં દેડકાંના અવાજ સાથે સરખાવાયું છે. અહીંથી જ મનુષ્ય અને પ્રાણીસૃષ્ટિ વાર્તામાં પાત્રરૂપે સાથે સંકળાય છે. આ પશુકથાના પ્રારંભનો બીજનિક્ષેપ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૧.૧૨, ૪.૧, ૫.૭માં ભોજન માટે ભસી શકે તેવા નેતાની શોધ કરતા કૂતરા, બે હંસોના સંભાષણે આકર્ષતો રૈકવ, હંસાદિ દ્વારા ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરતો સત્યકામ-આવાં જે નિરૂપણો છે તે પછીના ગાળામાં વિકસતી સંસ્કૃત સાહિત્યની પશુકથાના પ્રથમ ચરણ જેવાં છે.

6.3 અવદાન કથાઓ અને જાતક કથાઓ

ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વજીવન અને એમના વર્તમાન જીવનને લગતી કથાઓ જે ભગવાન બુદ્ધના જીવનચરિત અને એમના ઉપદેશનું મહત્ત્વ દર્શાવવા લખાઈ હતી તે કથાઓને ‘અવદાન કથાઓ’ અને ‘જાતકકથાઓ’ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મની અન્ય કથાઓ, ‘દિવ્યારાધન’, ‘કલ્પનામંડિતિકા’ પણ જાતકકથાઓ છે. સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ અને તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપતા ગ્રંથો પાલિ ભાષામાં લખાયેલા છે. પણ આ કથાગ્રંથોની ભાષા સંસ્કૃત છે. જો કે બૌદ્ધધર્મની કથાઓનું વૈપુલ્ય ‘પિટક’, ‘જાતક’ અને ‘અવદાનકથા’ છે અને એની ભાષા પાલિ છે. કથાઓને લોકભોગ્ય બનાવવા ભગવાન બુદ્ધે આ લોકબોલીને માધ્યમ બનાવી

લોકોને પોતાનો બોધ દૃષ્ટાન્તસહિત આપ્યો છે, જેનો આધાર આ ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોને પ્રાચીનકથાઓના આકર ગ્રંથોનું મહત્વ મળ્યું છે.

બૌદ્ધધર્મમાં પિટક, અવદાન અને જાતક એમ ત્રણ પ્રવાહમાં ઉપદેશપ્રધાન કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પિટકમાં ધર્મોપદેશને સરળ અને સહજ શૈલીમાં સમજાવવા સારિપુત્ર મોગ્ગલાન, મહાપ્રજાપતિ, ઉપાલિ, જીવક વગેરેની કથાઓ આપવામાં આવી છે. અને એ કથાઓ દ્વારા ભગવાન બુદ્ધે કર્મના સિદ્ધાન્તને લોકપ્રિય બનાવ્યો. આ બધાં કથાપાત્રોને પણ જાતકોની જેમ ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વભવની વિગતાં સાથે સંબંધ છે. સાથે સાથે ભગવાન બુદ્ધના જીવનસાથે સંકળાયેલી ઐતિહાસિક વિગતો પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાંક કથાનકો સંવાદાત્મક છે અને એનો તથાગતના જીવન અને ઘટનાઓ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જોકે એનું મુખ્ય લક્ષ્ય તો વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ છે.

જાતકકથા એટલે ભૂતકાળની એટલે પૂર્વજન્મની કથા. ભગવાન બુદ્ધ અનેક પૂર્વભવમા સંચિત પુણ્ય અને આત્મવિકાસને અંતે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. પૂર્વભવનાં અનેક પુણ્યને પ્રતાપે મનુષ્યને દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિરંતર એટલે કે જન્મજન્માન્તરમાં પ્રયત્નશીલ પ્રાણી બૌદ્ધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે. ભગવાન બુદ્ધ પૂર્વભવોમાં પણ બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિમાં અગ્રેસર હતા એટલે એમના પૂર્વભવની વિગતોને બુદ્ધના વર્તમાન જીવન સાથે સાંકળતી અને એ રીતે બૌદ્ધધર્મનો મહિમા દર્શાવતી કથાઓ તે ‘જાતકકથાઓ’, મૂળમાં પાલિભાષામાં લખાયેલી ગદ્યાઓને સ્પષ્ટ કરવા સિંહલભાષામાંથી ‘પાલિ’માં પરિવર્તિત થયેલી આ કથાઓના ઉદ્દગમનો ટૂંક પરિચય આપતાં પ્રા.ડો. વસન્ત ભટ્ટે આર્યશૂરની ‘જાતકમાલા’ના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે.

“સુત્તપિટકમાં સંગૃહીત મૂળ જાતકકથાઓ પાલિભાષામાં રચાયેલી છે. (કેમ કે બુદ્ધના ઉપદેશની ભાષા જ મગધદેશમાં તે સમયે ચાલતી ‘મગધી-ભાષા’ હતી. આ માગધીને જ પાલિભાષા કહે છે.) તથા તે કેવળ ‘ગાથા’ (=શ્લોક) સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ આ ગાથાઓ જો એકલી જ વાંચીએ તો કશી જ સમજણ પડે તેવી નથી. આ ગાથાઓને કોઈક કથાના પૂર્વાપર સંદર્ભમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે જ એના મર્મનું ઉદ્ઘાટન થાય છે. આ ગાથાઓ ભગવાન બુદ્ધે પોતે ઉચ્ચારેલી છે, આથી તેની પ્રામાણિકતામાં કશી શંકા નથી. સુત્તપિટકમાં જેમ જાતક ગાથાઓ આવેલી છે, તેવી જ રીતે ‘ધમ્મપદ’ ગાથાઓ પણ આવેલી છે. આ ‘ધમ્મપદ’ ની ગાથાઓને, સુભાષિત શ્લોકોની જેમ પૂર્વાપર સંદર્ભ વિના પણ સમજી શકાય છે. પરંતુ જાતક ગાથાઓ કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વાપર સંદર્ભ વિના સમજી શકાતી નથી. એટલે સિંહલ દેશમાં (આજના શ્રીલંકામાં) તે દરેક જાતક-ગાથાની ઉપર ‘જાતકકથા’ (=જાતક-અર્થકથા)ની રચના કરવામાં આવી હતી. કાલક્રમે આચાર્ય બુદ્ધઘોષે ‘અભિધમ્મપિટક’ ઉપર ટીકા લખ્યા પછી (ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં) ભારતમાંથી સિંહલ દેશ જવાનું વિચાર્યું. તેમણે ત્યાં જઈને સિંહલ ભાષામાં લખાયેલી આ જાતકકથાઓનો પાલિભાષામાં અનુવાદ કર્યો.”

જાતકકથાઓના સ્વરૂપનો ટૂંકમાં પરિચય કરાવતા પ્રા.ડો. હસુ યાજ્ઞિકે એમના સંસ્કૃત કથાસાહિત્યમાં લખ્યું છે, “ બુદ્ધના જીવન સાથે પૂર્વભવસંબંધે જે લોકકથાઓ જોડાઈ તેનો સંચય જાતક. અહીં પણ કેટલાંક પિટેક સાહિત્યનાં કથાનકો નવ છે. પિટેકના બધા કથાનકો અનિવાર્ય રીતે બુદ્ધના પૂર્વભવ સાથે સંકળાયેલાં હોતાં નથી. પરંતુ જાતકનાં બધાં જ કથાનકો અનિવાર્ય શરતરૂપે બુદ્ધના પૂર્વભવ સાથે સંકળાયેલા છે. આવી કથાઓ પ્રત્યે શ્રોતાના માનશ્રદ્ધા સંકળાય તે માટે જ અહીં સંકલિત લોકકથાઓને બુદ્ધના પૂર્વભવ સાથે સાંકળવામાં આવી છે.

જાતકના કથાનકો મુખ્યત્વે ગદ્યમાં છે. પરંતુ કથાનો નિષ્ફથી તેમ જ બોધ પદ્યમાં આલેખાય છે. કથાનુ સારભૂત અને મૂળભૂત તત્ત્વ બોધરૂપે અંકે થાય અને યાદ રહે એ હેતુ છે. ‘પંચતંત્ર’ અને ‘ હિતોપદેશ’ની આ પરિપાટી છે. નિર્દેશિતકથાનું આ મહત્ત્વનું સ્વરૂપલક્ષણ બને છે. કથાઓમાં ગદ્ય અને પદ્યના ઉપયોગ થતો હોવાને કારણે ભારતીય દથાઓનું મુળભૂત માધ્યમ ગદ્ય હશે કે પદ્ય, એવો પ્રશ્ન ઓલ્ડન બર્ગે ઉઠાવ્યો અને ઉઠાપોહ આરંભાયો. અંતે વેબરે આ ચર્ચાનોની વિશદ છણાવટ કરીને પ્રગટ કરી આખું કે ભારતીય કથાઓનું સ્વાભાવિક પરંપરાગત માધ્યમ તો ગદ્ય જ છે. પદ્ય તો એ કથાના સારસંક્ષેપ અને બોધને તારવવાનું નિમિત્તભૂત આનુંષગિક માધ્યમ છે;

નિદર્શનરૂપ કથાઓનાં સાર અને બોધ અંતભાગે પદ્યમાં અપાતાં હતાં અને એ પદ્યની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન રહેતી. આને ધોરણરૂપે રાખીને, જાતકમાં પદ્યસંખ્યાને આધારે જ કથાઓનું વર્ગીકરણ કરી તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. જાતકના સંચયમાં કુલ ૨૨ વિભાગોમાં કથાઓ સાંકળી છે. અને તેમાં પદ્યની સંખ્યા ક્રમશઃ વધતી જાય છે, આ પ્રકારનાં કથાસંકલનના ધોરણને કારણે, જેમ જેમ પદ્યની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેમાં આવતી કથાનો વેગ ધીમો પડતો જાય છે. થેરાગાથામાં પણ કથાનું સંકલન તે કથાઓમાં આવતાં પદ્યની સંખ્યાના આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

“જાતકકથાઓમાં બોધકથા, પરીકથા, સાહસશૌર્ય કથા, પ્રેમકથા, નીતિઉપદેશ, બોધ નિદર્શનકથા, ટૂંકા એમ વિવિધ પ્રકારની કથાઓનો સંચય થયો છે.

પાલિભાષામાં અપદાન તરીકે ઓળખાતી કથાઓ તે અવદાન કથાઓ છે. અવદાન એટલે અટલ નોંધપાત્ર કૃત્યો. બૌદ્ધસંપ્રદાયના અનુયાયી સાધુઓ કે સાધ્વીઓના જીવનમાં પ્રસ્તુતધર્મના સંદર્ભમાં જે ઘટનાઓ ઘટી એને અહીં કથાસ્વરૂપે દર્શાવવામાં આવી છે. જાતક કથાઓ અને કેટલાક પિટેકોની કથાઓનો સંબંધ ભગવાન બુદ્ધના જન્મ સાથે છે જ્યારે અવદાન કથાઓનો આધાર અર્હન્તોના જીવન સાથે છે. અહીં એમના જીવનના ઉજવળ અંશો કથાસ્વરૂપે કહેવાવા છે. આ કથાઓનું પ્રયોજન સંસારિક વંદનાઓથી ત્રસ્ત જીવન ભોગવતાં સ્ત્રી-પુરુષો, સંસાર છોડી બુદ્ધધર્મના શરણે જાય અને સાધુત્વ સ્વીકારી માનસિક શાન્તિ અને નિર્વાણ પામે એ દર્શાવવાનો છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- ૧) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ૨) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. ઋગ્વેદના સંવાદસૂક્તા નામ લખો.

૨. પ્રા. વીંટરનીટઝે આ સંવાદસૂક્તાના કથાનકો અંગે શું અનુમાન કર્યું છે. ?

૩. યમ-યમી અને પુરૂરવા ઉર્વશીનાં કથાનકોમાંથી ક્યાં સામાજિક મૂલ્યોનો વિકાસ થયો હોવાનું અનુમાની શકાય છે ?

૪. યજુર્વેદનાં કથાસંદર્ભો કઈ બાબતને સમજવામાં ઉપકારક બને છે. ?

પ. અથર્વવેદમાં આવતી કામણ-ટૂમણ વગેરેની વાતો કઈ બાબતનું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે?

દ. “માગધી ધર્મ અને નામાભિધાન કરનાર વિદ્વાનનું નામ લખી એમાં કઈ મુખ્ય બાબતનું પ્રગટીકરણ થાય છે તે લખો.

૭. કથાના સંદર્ભમાં મૂળ આર્યપ્રજાની કઈ લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે ?

૮. ‘મંડૂકસૂક્ત’ (મંડૂક-દેડકું) સૂક્તમાં કઈ બાબતનું પ્રાધાન્ય છે.?

૯. જાતકકથાઓનું મુખ્ય પ્રયોજન શું હતું ?

૧૦. જાતકકથાનો અર્થસ્પષ્ટ કરો.

૧૧. અવદાન એટલે શું ?

૧૨. “જાતકકથાઓ” અને ‘અવદાનકથાઓ’ વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

૧૩. બૌદ્ધધર્મની કથાઓ મનુષ્યોને કયા હેતુથી કહેવામાં આવતી હતી ?

૧૪. ‘બોધિસત્તવ’ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

૧૫. જાતકથાઓનું રચનાવિધાન શા માટે કરવું પડ્યું. એની મૂળભાષા કઈ હતી? એનો પાલિભાષામાં અનુવાદ કોણે કર્યો? કઈ સદીમાં ?

6.4 જૈનકથાઓ

ભારતના લૌકિક કથાક્ષેત્રે જૈનપર્માવલંબી કથાઓ પ્રચુર પ્રમાણમાં લખાઈ છે અને સચવાઈ પણ છે. આપણી અનેક પ્રાચીન કે પ્રાચીનતમ લોકકથાઓનાં કથાનકો જૈનપ્રવાહના કથાકોશો કે કથાસંગ્રહોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેને લેખકોએ કથાસાહિત્ય તરફ અસાધારણ પક્ષપાત દાખવ્યો છે પણ એમનો હેતુ મનોરંજનનો નહિ, પણ જૈનપર્મના પ્રચાર, પ્રસાર અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દઢીકરણનો જ હતો. જૈન લેખકોના આ એકાંગી અને સ્વકેન્દ્રી અભિગમને પરિણામે આ કથાઓ પ્રમાણમાં વિપુલ હોવા છતાં વ્યાપક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. રામાયણની રામકથા, મહાભારતમાં આવતી પાંડવકથા કે હરિવંશની કૃષ્ણકથાને જૈન પતિઓ કે લેખકોએ જૈનધર્મના બીબાઢાળ ઢાંચામાં ઢાળવાનો જે આયાસજન્ય, અપ્રતીતિકર અને અસ્વાભાવિક પ્રયત્ન કર્યો એણે ધર્મકથાઓ પણ રસપ્રદ બની શકે એવી શક્યાતાઓનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું. જૈનકથાનકોની થોડા અપવાદોને બાદ કરતાં, આ મોટામાં મોટી મર્યાદા દર્શાવતાં પ્રા.અમૃત ઉપાધ્યાય એમના પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ' (પૃ.૩૩૪)માં નોંધે છે.

“કથાનકો કે કથાનકોના સંગ્રહોની બનેલી ‘જૈન કથાનક’ તરીકે ઓળખાતી કૃતિઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે. આમાંની કેટલીક પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં રચાયેલી છે. તો ‘ઉત્તમકુમારચરિત’ કે ‘પાપબુદ્ધિધર્મબુદ્ધિકથાનક’ જેવી કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે રૂપકાત્મક અને બોધમય છે. ‘ચંપકશ્રેણિ કથાનક’ અને ‘પાલગોપાલ-કથાનક’ના કર્તા જિનકીર્તિ છે. આ કથાઓ પરીકથાના પ્રકારની છે. પણ ‘સમ્યક્ત્વકૌમુદી’ પ્રચાર હેતુથી રચાઈ લાગે છે. લોકપ્રિય કથાઓના સંગ્રહો પૈકી ‘કથાકોશ’ કોઈક અજાણ્યા પલ બહુ જૂના કાળના નહીં, સંપાદકે રચેલો છે, પણ તેનું સંસ્કૃત કઢશું છે અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રાકૃત શ્લોકો પ્રશિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. હેમવિજયગણિ (સત્તરમું શતક)નો ‘કથારત્નાકર’ ગ્રંથ શૈલી તથા કથાવસ્તુના વૈવિધ્યથી અત્યંત રસપ્રદ બન્યો છે. આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે મુખર્ષિઓ, ધૃતારાઓ અને ચપળાઓની કથાઓ, દષ્ટાંતો ને ટુચકાઓનો ‘સંગ્રહ’ છે. આ સંગ્રહમાં માળખાની કથા નથી પણ જુદી જુદી કથાઓને શિથિલ રીતે જોડવામાં આવી છે. જૈન લેખકોએ અસંખ્ય કથાઓ રચીને કથાસ્વરૂપ તરફ પક્ષપાત દાખવ્યો છે, પણ એમની કથા, ગમે તે રૂપમાં એ રચાઈ હોય તો પણ

એમાં ઉપદેશ આપવાનો હેતુ સમાયેલો હોય છે. આથી આ કથાઓનો નિર્ભેળ આનંદ આપવાનો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. સંસ્કૃત વાર્તાની બધી યુક્તિઓ જૈન કથાઓમાં યોજાય છે, પણ એનું નૈતિક ને ધાર્મિક માળખું અછતું રહેતું નથી. આથી આ કથાઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બહુ નોંધપાત્ર બનતી નથી. પણ જે કથાઓમાં નૈતિક અને ધાર્મિક ઉપદેશસામગ્રી ઓછી છે તે કથાઓ સર્વસામાન્ય લોકજીવનનો ગાઢ સંસ્પર્શ ધરાવે છે.”

જૈન કથાસાહિત્યની પ્રાચીનતા, ઉદ્દગમ અને એની સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓનું આ જ પ્રકારનું આલેખન કરતાં પ્રા.ડો. હસુ યાજ્ઞિકે પણ એમના સંસ્કૃત કથાસાહિત્યમાં નોંધ્યું છે. “જૈનકથાઓનો આરંભ અઢી હજાર વર્ષની સુદૈર્ય અને પ્રાચીનતમ પરંપરા ધરાવે છે. આ સ્રોતના મુળ કે મુખ્ય ગ્રન્થ આગમ છે. આગમના ત્રીજા ગુણમાં મહાવીરના જીવનની અને પાંચમા અંગમાં ભગવતી-વિવાહ-પણાણતિની કથા મળે છે. એના છઠ્ઠા અંગમાં મહાવીરના મુખે કહેવાતી ‘નાયાધમ્મકહાઓ’ આ સ્રોતનો અત્યંત મહત્વનો કથાસંચય છે. એમાં દૃષ્ટાંતકથા, રૂપકકથા, સાહસશૌર્યકથા, પરીકથા, ચોર-લૂટારાઓની કથા, ચાતુર્યકથા એમ વિવિધ પ્રકારની કથાઓ મળે છે. આ કથાઓ તે કાળની લોકકથાઓ તરીકે, એમાં મળતાં સમાજના ચિત્રની દ્રષ્ટિએ તથા બ્રાહ્મણધારાની મુખ્ય કે પ્રાણરૂપ એવી કથાઓના જૈનીકરણ થયાં, એના અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ મહત્વની છે. રામકથા, કૃષ્ણકથા, પાંડવકથા અને તે સાથે સંકળાયેલી નલકથા વગેરે વેદધારા કે બ્રાહ્મણધારામાં જન્મેલાં, વિકસાવાયેલાં છે. એ ધારા અને સંસ્કૃત ભાષા જ એ કથાઓનું મુખ્ય અને મૂળ ગોત્ર છે. આવી કથાઓ સમગ્ર ભારતના જનહૃદયમાં ધબકતી કથાઓ હતી. આવી કથાઓથી બૌદ્ધ અને જૈન પ્રવાહ અલિપ્ત કંઈ રીતે રહી શકે? એથી એ ધર્મધારામાં પણ એ કથાઓ પ્રયોજવા લાગી. પરંતુ ધાર્મિક તત્ત્વદર્શન અને માન્યતા જુદી હોવાને કારણે આવી જનપ્રસિદ્ધ કથાઓને મૂળભૂત ધાર્મિક પરિવેશમાં સ્વીકારી ન શકાય. આથી એવી પ્રચલિત કથાઓના એવા પરિવેશ બદલાયા. કથાના મૂળ માળખાં તો આ પ્રવાહમાં જળવાયાં પરંતુ એનાં કાર્યકારણ, હેતુ અને મૂળભૂત રૂપમાં કેટલાંક પરિવર્તનો થયાં, એ કથાનાં પાત્રોનો તે તે પંથ સાથેનો આંતરસંબંધ સ્થાપવામાં આવ્યો. આમ થતાં ‘દશરથજાતક’માં બૌદ્ધસ્રોતમાં રામકથાનું રૂપાંતર થયું, જૈન પ્રવાહમાં ‘પદ્મપુરાણ’ કે ‘પદ્મચરિત’ રૂપે મૂળ રામકથાનું રૂપાંતર થયું અને જૈનીકૃત રામકથામાં કેટલાંક આમુલાગ્ર પરિવર્તનો થયા. કૃષ્ણકથામાં તો નેમિનાથ અનુષંગે જૈનપ્રવાહ સાથેનો આંતરસંબંધ સ્થાપવામાં આવ્યો. જો કે એમ થતાં કૃષ્ણના પાત્ર કે ચરિત્રની જે ભવ્યતા, ઉદાત્તતા, ધર્મ-યોગ-કાલા પ્રવીણતા હતાં તેનો લોપ થયો અને જે કારણે અને વિભાવનાએ કૃષ્ણનું પાત્ર પરમ આસ્વાદ્ય, હૃદયંગમ, કલાસમગ્રના પ્રત્યક્ષ પ્રગટરૂપ અને પરમ વ્યાપક અને જીવનમર્મ તથા હૃદયસ્પર્શી હતું તે ન રહ્યું. આથી એની અવેજીમાં જૈન પ્રવાહમાં કૃષ્ણચરિતની આનુષંગિક પાત્રકથાઓ જ વિશેષ આકાર લેતી ગઈ અને વસુદેવ, સામ્બ, પ્રધુમ્નને જૈનથાએ ‘વસુદેવ-હિંડી’માં છે, તેમ પોતાની રીતે કથાત્મક પરિણામે જ વિકસાવ્યાં. આથી આ કથાઓ કથારસની દ્રષ્ટિએ રોચક કે આસ્વાદક

બની, જિજ્ઞાસા રસને તોષતી બની, શૌર્ય, પ્રેમ, ચાતુર્ય, છળ-કપટ, જાદુતિલાસ્માત વગેરેના લોકકથાના રંગ ઘાટા બન્યા પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના ચરિતજન્ય-યશોદાનંદન, વ્રજવનિતાનો પ્રેમભાજન, ગોપીજનવલ્લભ, મુરલીધર, રાસલીલાનો કે દાણલીલાનો રસિકરાપાવર, ગોકુલેશ, મથુરાધિપતિ, ગોવર્ધનધારી, કંસજેતા, દ્વારકેશ, સારથી, યોગી, ગીતાજ્ઞાન પ્રબોધક, કોઈ પણ પ્રકારના વાત્સલ્ય અને પ્રેમના, શાશ્વત એવા સાંખ્ય સંબંધનો ભાજક-હૃદયસ્પર્શી અને યુગોવ્યાપી મહાપ્રજાના અંતરંગે પરિપ્લાવિત કરતી મહાપુરાકથા રૂપ અંશો હતા એનો આ જૈનધર્મના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો આધારિત પરિવર્તનોમાં લોપ થયો. આમ જૈન પ્રવાહમાં રામકથા, કૃષ્ણકથા, પાંડવકથા વિવિધ પ્રકાર સ્વરૂપે ખેડાયાં પરંતુ કથા તરીકે માત્ર લોકકથાત્મક પરિવર્તનાંશ્રિત જ બની રહ્યા અને વિકસિત ન બન્યાં. હૃદયને સ્પર્શતી પરિમાણની કલા અને ભક્તિ જો રામકથા અને કૃષ્ણકથામાંથી બાદ થાય તો એ લોકોનાં મનહૃદયમાં પહોંચી શકતી નથી..

જૈન કથાસાહિત્યના નોંધપાત્ર પ્રદાનનો વિચાર કરીએ ત્યારે જૈન પ્રબંધોનું પ્રદાન અવશ્ય પ્રશંસનીય છે. ઐતિહાસિક પુરુષો કે સાહિત્યિક વિદ્વાનોના મૂલ્યવાન, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રદાનનું આલેખન આ પ્રબંધગ્રંથોમાં થયું છે. એમના આ પ્રદાનને રોચક બનાવવા આ પ્રબંધગ્રંથોમાં કુતૂહલપ્રેરક કથાઓ અને રસપ્રદ દ્રુચકાઓનું નિરૂપણ થયું છે. આ પ્રબંધગ્રંથોની ભાષા સુબોધ અને સૌજવભરી સંસ્કૃત ભાષા છે પણ એમાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયેલા શ્લોકો પણ ઠેરઠેર પ્રયોજાયા છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એની ઉપકારકતા શંકાસ્પદ હોવા છતાં એમાંનું કથાવસ્તુ વિનોદપ્રેરક અને વાચનક્ષમ છે. આ પ્રબંધગ્રંથોમાં મેરુતુંગનો 'પ્રબન્ધચિંતામણિ' (ઈ.સ. ૧૩૦૮), રાજશેખર સૂરિએ રચેલો 'પ્રબંધકોશ' (ઈ.સ. ૧૩૪૮) ખૂબ જાણીતો છે. જૈનેતર કવિઓ પૈકી બલ્લાલસેનનો ભોજપ્રબંધ (સોળમી સદી) રાજા ભોજની વિદ્વત્પ્રયતા, ઔદાર્ય, શૌર્ય અને પરાક્રમ વગેરેના નિરૂપણથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પ્રા.શ્રી હસુ યાજ્ઞિકને મતે જૈનપ્રવાહની કથાઓને પૌરાણિક, ચરિતાત્મક, લોકકથાત્મક અને સંગ્રહરૂપ એમ ચાર મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. તીર્થંકરોના જીવનકાર્યને વર્ણવતા ગ્રંથો પૌરાણિક પ્રકારના છે. ધર્મખ્યાત પાત્રોનું યુગકાર્ય ચરિતાત્મક છે જ્યારે લોકખ્યાત પાત્રો અને કથાકોશોમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓનું નિરૂપણ થયું છે.

વિવિધ ધર્મના પ્રવાહમાં પ્રાપ્ત થતી આ બધી કથાઓની ફલસિદ્ધિનું લાઘવથી નિરૂપણ કરતાં પ્રા.યાજ્ઞિકે યોગ્ય અને પ્રતીતિકર નિષ્કર્ષરૂપે યોગ્ય રીતે જ નોંધ્યું છે કે “કથાનો વિનિયોગ બ્રાહ્મણધારાએ માનવમનમાં સૌંદર્ય અને શ્રદ્ધાસામર્થ્યને જગાડવા કર્યો, બૌદ્ધ ધારાએ ધર્મદર્શનના સૂક્ષ્મતંતુને સુગ્રાહ્ય કરવામાં કર્યો અને જૈનધારાએ ધર્મપ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતોને ચુસ્તરીતે પાળી શકાય એ પ્રકારની મનોદશા અને તર્કશુદ્ધ વિચારભૂમિકા જે બૌદ્ધપારાની વિશિષ્ટતા છે તેણે માનવ સામર્થ્ય પ્રગટાવવા કર્યો.

માનવચિત્તની ખુમારી અને શરીર-સંસારની ક્ષણિકતા અને આસક્તિમુક્તિ (અનાસક્તિ કેળવવા) માટેનો સાધનામાર્ગ જૈનધારાનાં કથાનકોનો હેતુ છે.”

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. "જૈન કથાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં એ વ્યાપક લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી શકી નથી." શા માટે ?

૨. 'કથાકોશ'ની શૈલીની કંઈ મર્યાદા પ્રા.શ્રી અમૃત ઉપાખ્યાયે દર્શાવી છે.?

૩. 'કથારત્નાકર' ગ્રંથના રચિયતાનું નામ આપી એમાં કયા પ્રકારની વાતઓ સમાવિષ્ટ છે તે લખો.

૪. 'પ્રબંધગ્રંથો'માં કઈ વિગતોનું નિરૂપણ છે તે જણાવી બે મુખ્ય પ્રબંધગ્રંથોનો પરિચય આપો.

૫. વિવિધ ધર્મના કથાપ્રવાહોના પ્રદાનની વિશિષ્ટતાઓ સ્પષ્ટ કરો.

2.5 વીરચરિતકાવ્યો - રામાયણ અને મહાભારતમાં કથાનકો

વૈદિકકાળ પછી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રારંભ આદિકાવ્ય રામાયણથી થયો. રામાયણ પછી મહાભારતની રચના થઈ. આ મહાકાવ્યોમાં યુગપુરુષો રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીમ અને કર્ણ જેવા પીરોદાત્ત, ધીરગંભીર, ધીરલલિત, પીરવીર, દયાવીર કે દાનવીર મહાપુરુષોની કથા છે. ભારતીય પ્રજા રાષ્ટ્ર કે સમાજની આ પ્રકારની અસાધારણ પ્રતિભા ધરાવતી વ્યક્તિઓની અહોભાવપૂર્વક પ્રશંસા ને પૂજા કરતી હોય છે. ભાટ ચારણો, અને કવિઓ આ પ્રકારના મહાપુરુષોનાં મનમૂકીને યશોગાન ગાતા હોય છે. આવા વીરપુરુષોનાં પરાક્રમી અને યશદાથી સુકૃત્યોનાં ગાન ગાતાં કાવ્યોને વીરચરિત કાવ્યો કહેવાય છે. એમાં સાહિત્યિક ગુણવત્તા ઉમેરાતાં તે મહાકાવ્યો તરીકે પણ ઓળખાય છે. રામાયણ અને મહાભારત વીરચરિતકાવ્યો કે મહાકાવ્યો તરીકે જાણીતાં છે. મેકુડોનલ નામના વિદ્વાન વીરચરિતના સમયગાળાને ઈ.સ. પૂ. ૫૦૦થી ઈ.સ. પૂ. ૫૦માં મૂકે છે. છેક વેદકાળથી આ પ્રકારની વિરોનાં ચરિતનું નિરૂપણ કરતી કૃતિઓ રચાતી રહી છે. ભાષાશાસ્ત્રમાં જેમ ભારત-યુરોપીય, ભારત- ઈરાની અને ભારત-આર્યભાષાઓનો ઉદ્ગમ અને વિકલ્પ જોવા મળે છે એમ વૈદિકયુગ, પૌરાણિક કાળ અને વીરચરિતકાવ્યોમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે. આર્યો અને આર્યેતર પ્રજાઓનાં સંઘર્ષ, સંવાદ, સમાધાન અને અંતે એ બન્ને પ્રજાઓ અને બીજી સંસ્કૃતિઓ એમાં સમરસ થવાથી જેને

સંપૂર્ણ પણે ભારતીય સંસ્કૃતિ કહી શકીએ એવા સંસ્કૃતિના વિવિધ તબક્કાઓના વિકાસનું દર્શન રામાયણ અને મહાભારતમાં જોવા મળે છે, કારણકે આ કૃતિઓનું સ્વરૂપ અનેક સદીઓ સુધી વિસ્તરતું રહ્યું છે અને આથી જ એ મહાકાવ્યને ‘વિકાસશીલ’ મહાકાવ્યો કહેવાય છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ અને વિચારપ્રવાહોએ વિકસિત થઈને, ભેગા મળીને ભારતીય સંસ્કૃતિએ કેવો વિકાસ સાધ્યો એ જાણવા માટે રામાયણ અને મહાભારતનો કથાનકો જાણવાં અને સમજવાં પણ પડે. રામાયણે અને એની કથાના આદર્શો તેમજ કાવ્યતત્ત્વે અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યને સીમાલરૂપ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પૂર્ણ પાડ્યા, રામાયણની આદર્શકથાનો સામાજિક પ્રભાવ દર્શાવતા પ્રા.શ્રી હસુ યાજ્ઞિક લખે છે. ‘રામાયણ’ કથા તરીકે તો એક વ્યક્તિના જીવનની મહત્ત્વની ઘટનાઓનું આકલન કરીને તેના ચરિત્રના આલેખનનું છે. પરંતુ એ માત્ર ચરિત કે પ્રબંધ બનીને અટકી ન ગયું, કેમ કે પરંપરાગત એનું કથાનક જ જ એટલું સુપુષ્ટ અને સ્વયંસંપૂર્ણ છે અને એના નાયકને લોકહૃદયમાં ભાવભક્તિપૂર્ણ સ્વીકાર મળ્યો. એ વ્યક્તિકથા જ ન રહેતાં યુગપ્રબોધક જીવનસમીક્ષા બની, પ્રજાકીય સાંસ્કૃતિક આદર્શ એમાં મૂર્તિમંત બન્યો. મહાભારતે એના અભિલાઈપૂર્ણ કથાનકો, આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોથી ‘ભારતીય કથાસાહિત્યનો ઉજવળ ખજાનો ખુલ્લો કરી આપ્યો. આ બંને વીરચરિતકાવ્યોની યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચર્ચા કરતાં, પ્રા.ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાયે એમના ‘પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’એ ગ્રંથના બીજા પ્રકરણમાં નોંધ્યું છે. — “સમગ્ર રીતે જોતાં મહાભારત માનવજીવન, વર્તન, પરંપરાઓ અને બદલાતાં મૂલ્યોનો વિવેચન ગ્રંથ છે. એમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી નૈતિક મૂલ્યની શોષ કદાચ કેટલાય સૈકાઓ દરમિયાન ઊભી થયેલી સામાજિક કટોકટીને આભારી હશે. આ અર્થમાં મહાભારત ભારતીય સાહિત્ય કરતાં, ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અને વિચારોનો ઇતિહાસ છે. બીજી તરફ રામાયણ સંપૂર્ણપણે પ્રથમકક્ષાની કાવ્યકૃતિ છે, અને નિઃશંક પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની પુરોગામી કૃતિ છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કવિતા ‘આદિકાવ્ય’ રામાયણનો પૂરેપૂરો વારસો ભોગવે છે.” પૃ. ૪૭. આ બંને મહાકાવ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને કેવી રીતે ઉપકારક બન્યાં છે તે દર્શાવતાં એમણે નોંધ્યું છે, “પ્રશિષ્ટ યુગના કવિને રામાયણે કવિતાકળાનું પાથેય પૂરું પાડ્યું છે તો મહાભારતે એનો કથાભંડાર જાણે આ યુગને ચરણે ધરી દીધો. કવિઓ લેતાં થાકે એટલી બધી કથાસામગ્રીનો અને વારંવાર કહ્યા છતાં જેની માર્મિકતા ઘટે નહિ એવી એક એક કથાનો મહાભારતનો અક્ષયભંડાર માત્ર પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના જ નહિ પણ સર્વકાળના, સર્વભાષાના, સમગ્ર ભારતના કવિઓ લૂંટતા આવ્યા છે છતાં એની કેટલીય કથાઓ અને એના કેટલાય અંશો હજી આજે પણ અણસ્પશ્યર્થા પડ્યા છે.” પૃ-૫૧

વીરચરિતકાવ્યો અથવા જેને આપણે આપણાં સાંસ્કૃતિક મહાકાવ્યો કહીએ છીએ તે રામાયણ અને મહાભારતમાં રામકથા એમાંના કૌટુંબિક અને રાજકીય આદર્શને લઈને પૂરા આદર સાથે ઘેર ઘેર ગવાતી થઈ જ્યારે મહાભારત માનવજીવનની સારખો, અધૂરખો, ધર્મ, અધર્મ વચ્ચેના સંઘર્ષો અને સમાજજીવનના વાસ્તવિક અને વેષક નિરૂપણને લીધે લોકપ્રિય થઈ. મહાભારત કડવી

વાસ્તવિકતાઓનું કઠોર આલેખન કરતું હોઈ સમાજનાં કેટલાક સ્થાપિત હિતોએ મહાભારત વંચાય નહિ, વાંચીએ તો ઘરમાં પણ મહાભારત થાય એવો દુષ્પ્રચાર કર્યો પણ મહાભારતનો કથારસ એટલો બધો વાસ્તવિક અને વૈવિધ્ય સભર હોવાથી માલસોએ એ મહાભારતને મનોરંજનનું માધ્યમ બનાવીને જીવંત રાખ્યું. જેથી સ્થળ-કાળના ભેદભૂલી એ કથાનક સમાજના સર્વવર્ગોમાં, કવિઓમાં અને નાટકકારોમાં પણ જીવતું રહ્યું. કવિઓ નાટકકારો અને કલાકારો માટે તો એ જીવાદોરી બન્યું મહાભારતની સર્વસ્થવકાલીન વ્યાપકતાનો નિર્દેશ કરતાં પ્રા.હતુ પાક્ષિકે યોગ્ય રીતે જ નોંધ્યું છે કે “કૃષ્ણચરિત અને પાંડવકથા એ બે એવી સમર્થ અને ભારતવ્યાપી વીરગાથાઓની પરંપરા છે, જે છેક આજ સુધી વિવિધ પ્રકારની તેમની લલિતકલાઓમાં જળવાતી આવી છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને દારિકાથી બ્રહ્મદેશ સુધી વિસ્તરેલી, આ પરંપરા પૂર્વોત્તર અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં રામકથાઓની જેમ પહોંચી, આદિવાસી, ગ્રામીણ અને નાગરી એવી ત્રણે મુખ્ય પરંપરાઓમાં આજ પણ રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથાની મુખપરંપરા છે. આ પરંપરાઓમાં જે કથા છે તેમાં કલ્પી ન શકાય, તેટલું વૈવિધ્ય છે. આવી કેટલીક કથાપરંપરાનો અનુબંધ ભાગવતમાં પણ છે.

વીરચરિતકથાનકોના નાયકો સામાજિક મૂલ્યોની રક્ષા માટે જીવસટોસટની લડાઈ લડી, પોતાના પ્રાણનું પણ બલિદાન ધરી દેતા હોય છે. આવા વીરનાયકો એક કે અનેક જીવનમૂલ્યો માટે ઝગમતા હોય છે. પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં પ્રજાઓએ, જે જીવનવીરોએ એમના પોતાના માનેલા આદર્શોને માટે ઝઝૂમતા રહીને શહીદીઓ વહોરી જનનાયક કે જનવીર તરીકેનું સ્થાન પ્રજાહૃદયમાં અંકિત કર્યું છે. એવા નરબંકાઓના ગુણ દર્શાવતાં સર હેનરી ન્યૂ બોલ્ટ નામના પશ્ચિમી વિદ્વાને એમના “બેલાડ મેકર્સ” નામના ગ્રંથમાં અંગ્રેજીમાં જે લખ્યું છે. એનો પ્રાસાદિક અનુવાદ આપણા દેશભક્ત અને રાષ્ટ્રશાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ પ્રમાણે આપ્યો છે. “આવા (વીરનરોએ) દગલભાજીને ધિક્કાર દીધો છે. કૂરતા પ્રતિ શોચ દાખવ્યો છે : સ્ત્રીને સંતાપવી, ધીંગાણેથી ભાગવું. માથુ પડે તે પહેલાં માથુ નમાવવું એમને મન બદનામી સમાન હતું.” આ વિધાનનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આ અનુવાદ ઉદઘૃત કરનાર પ્રા.હસુ યાજ્ઞિક કહે છે. “આમ આર્યોએ જે વીરની યશોગાથા રચી, રચાવી અને ગાઈ તે વીરોનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં વિશ્વાસઘાત પ્રતિ ધૂણા, અનિવાર્ય હોય તો જ હિસક કૂરતાનો આશ્રય, સ્ત્રી રક્ષા, યુદ્ધમાં પરાજય અને પીછેહઠ પ્રાણરક્ષા માટે પણ ન કરવી એવા વીરધર્મોનો સમાવેશ થાય છે.”

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. 'વીરચરિત' કાવ્યો કોને કહેવાય છે ?

૨. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ રામાયણ અને મહાભારતનું સવિશેષ પ્રદાન શું છે ?

૩. "રામાયણ" અને "મહાભારત" કયાં કારણોથી લોકપ્રિય થયાં તે દર્શાવો.

૪. 'મહાભારત' ને જીવતું રાખવાનું મુખ્ય શ્રેય કોને ફાળે જાય છે ?

૫. 'કૃષ્ણચરિત' અને 'પાંડવકથા' ભારતવ્યાપી કેવી રીતે બની ?

૬. રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા ની મુખ્ય પરંપરા કેટલી છે ? એ કેવી રીતે ટકી છે કે વ્યાપક બની છે ?

૭. જનજીવનમાં હાર્દિક સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારા નરબંકાઓ એમના કયા ગુણોથી લોકહૃદયમાં સ્થાન પામ્યા છે ?

૮. વીરચરિત કાવ્યોનો સમય સ્પષ્ટ કરો.

૯. રામાયણ અને મહાભારત વિકાસશીલ મહાકાવ્યો શા માટે કહેવાય છે ?

:: રૂપરેખા ::

7.0 નીતિકથાઓ અથવા પ્રાણી કથાઓ**7.1 પંચતંત્ર : કર્તા, સમય અને સ્થળ****7.2 પંચતંત્ર કથાસાર****7.3 હિતોપદેશ : કર્તા, સમય અને સ્થળ****7.4 હિતોપદેશનું વિષયવસ્તુ અને સ્વરૂપ****7.5 પ્રાણીકથાની શૈલી અને લાક્ષણિકતાઓ****7.6 પંચતંત્ર અને હિતોપદેશનો બોધ અને પ્રતિકો****7.0 નીતિકથાઓ અથવા પ્રાણીકથાઓ**

ભારતના જે પ્રાચીન, વૈવિધ્યસભર અને સમૃદ્ધ કથાસાહિત્યે, વિશ્વના અનેક દેશોને પ્રેરણા પૂરી પાડી છે, કથાસ્વરૂપ શીખવ્યું છે અને અનેક દેશોની ભાષામાં અનુવાદ રૂપે વિસ્તરી વ્યાપક બન્યું છે તે છે ભારતની નીતિકથાઓ કે પ્રાણીકથાઓ. આ કથાઓ નીતિકથાઓ કહેવાય છે પણ એમાં જે નીતિ છે તે માત્ર નૈતિકતાના અર્થમાં નથી પણ જીવન જીવવામાં કે સફળ જીવન માટે અપનાવાતી વ્યવહાર નીતિ છે. જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ કે પશુઓ અમુક પ્રકારનો ખાસ સ્વભાવ ધરાવતાં હોય છે. અને એ સ્વભાવ જનમાનસમાં રૂઢ થયો હોય છે. એટલે એ જ પ્રકારની વૃત્તિ કે વ્યવહાર કરતા મનુષ્યોના રૂપક તરીકે જે તે પ્રાણી કે પશુની કથા દ્વારા, જીવન વ્યવહારનો બોધ અપાય છે અને કાર્યસિદ્ધિના ઉપાયોનું પણ સમર્થન કરાય છે. આથી આ પ્રકારની વાર્તાઓ પ્રાણીકથા તરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત આ પ્રકારની કથાઓનું ઉદ્ગમસ્થાન ભારત ગણાય છે. કાંતો આપણે ત્યાં આ પ્રકારની જે નીતિકથાઓ રચાઈ એનું વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં અનુવાદરૂપે સ્થળાંતર થયું છે અથવા રૂપાંતર થયું છે. એ કથાઓની સરચના, સ્વરૂપ અને હેતુ એક જ પ્રકારનો છે.

વિદ્વાનો એમ માને છે કે ભાષા શાસ્ત્રની એક અત્યંત મહત્વની અને પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃતને ગ્રીક કે લેટિન જેવી અન્ય ભાષાઓ સાથેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતા પશ્ચિમના વિદ્વાનોને સમજાયું કે યુરોપના વિવિધ દેશોમાં જે કથાઓ પ્રાપ્ત થાય

છે એના મૂળમાં તો ભારતીય કથાઓ છે. એ કથાઓનું પૂર્વઅસ્તિત્વ તો ભારતીય કથા સાહિત્યમાં જ છે અને એ રીતે ભારતીય સાહિત્ય કથાસાહિત્યનું, પરમ પૂર્વજ છે. ભારતીય કથાસાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘પંચતંત્ર’ કેવી રીતે વિદેશોમાં વિસ્તર્યો અને જગતની બસો કરતા પણ વધારે ભાષાઓમાં અનુવાદ પામ્યો એની પ્રમાણભૂત માહિતી પણ પ્રાપ્ત થતી ગઈ માત્ર પ્રાણીકથા જ નહિ પણ બોધાત્મક કથાઓ પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર સાથે એશિયા અને યુરોપ વગેરે વિશ્વના દેશોમાં પણ પ્રાચીન કાળથી પ્રસરી ચૂકી હતી સ્ટીથ થોમસન નામના પશ્ચિમના વિદ્વાને એમના “ધી ફોકટેલ” નામના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, “ચીન, જાપાન અને મલયન દેશોમાં પ્રાપ્ત થતી આ પરંપરાની કથાઓને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી એ તો દેખીતું જ છે કે આ કથાઓ ભારતમાંથી જ લેવામાં આવી છે. ચીન, જાપાન અને આગળ વધતા દક્ષિણમાં આ પ્રકારની ભારતીય કથાઓના પ્રસાર માટે બૌદ્ધ ધર્મનું સાહિત્ય જવાબદાર છે અને એમાં ઈસ્લામ ધર્મના પ્રસારનો પણ હાથ છે. (પૃ ૧૩). આ વિદ્યાનોને આધારે પ્રા. હસુ યાજ્ઞિકે નોંધ્યું છે કે “પંચતંત્ર’ ‘જાતક’ ની કથાઓ યુરોપમાં એટલી બધી પ્રસરી ચૂકી હતી કે યુરોપમાં કોઈ અભણ ખેડૂત કોઈ વાર્તા માંડીને કહેતો તોય તો એનાં મૂળ બે હજાર વર્ષ પહેલાંની કોઈ ભારતીય કથામાં હોય. ભારતના વિવિધ પ્રદેશની વિવિધ ભાષાની લોકકથાઓમાં વિદેશોમાં થોડાં ઘણા દેશાનુરૂપ પરિવર્તનો થયાં. યુરોપની હોમરની કૃતિઓ કરતાં પ્રાચીન એવી કથાઓની ત્રણેક હજાર વર્ષ પહેલાંની એક પરંપરા ભારતના લિખિત સાહિત્યમાં છે.(૧) પ્રાણીકથાના અનુસંધાનમાં દષ્ટાન્તકથાઓ કે બોધકથાની વિશેષ ચર્ચા કરતાં પ્રા.હસુ યાજ્ઞિક નોંપે છે, “ધર્મ, નીતિ, વ્યવહારજ્ઞાન વગેરે દર્શાવવા માટે દષ્ટાન્તકથાઓ, બોધકથાઓ કહેવામાં આવતી હતી. આપણી સંસ્કૃત વાતિમીમાંસા પ્રમાણે આ કથાપ્રકાર નિદર્શનકથા તરીકે ઓળખાવાય છે. બોધ કે ઉપદેશ માટેની વાર્તા માટે પશુ, પંખી, પ્રાણીની કથાઓ કહેવામાં આવે છે. કથા તરીકે આ પ્રકારમાં ‘ફેબલ’ અને ‘પેરેબલ’ એવા બે પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

‘ફેબલ’ અને ‘પેરેબલ’ છે તો દષ્ટાન્તકથા, નિદર્શનના જ પ્રકારો, પરંતુ કથા પ્રકાર તરીકે તે બે વચ્ચે તાત્ત્વિક ભેદ છે. જ્યારે કોઈ નીતિ કે ધર્મબોધ માટેની કથામાં પાત્ર સ્થાને કોઈ પ્રાણી-પશુ-પંખી હોય ત્યારે એને ‘ફેબલ’ કહેવામાં આવે છે અને માનવ પાત્ર દ્વારા જે દષ્ટાન્તકથા આલેખાય તે ‘પેરેબલ’ છે. ‘પંચતંત્ર’, ‘હિતોપદેશ’ ‘ઈસપકથા’ વગેરે ‘ફેબલ’ છે. પરંતુ રશિયન વાર્તાકાર મહાત્મા તોલ્સ્ટોયે ‘એક માણસને આખરે કેટલા ગજ જમીન જોઈએ?’ પ્રકારની જે બોધકથાઓ લખી તે માનવપાત્ર સંબંધિત હોઈ ‘પેરેબલ’ છે, બોધકથા છે.

આપણા સંસ્કૃત કથામીમાંસકોએ તો બે પ્રકાર ‘કથા’ અને આપ્યાયિકા’ આપ્યા જેના મૂળમાં ઉત્પાદ્ય કથાવસ્તુ અને પરંપરાગત ખ્યાત એવું પુરાકાલે બનેલું મનાતું કથાવસ્તુ, એવો ભેદ છે. આ દષ્ટિએ ફેબલ અને પેરેબલ, પશુકથા અને બોધકથા બન્નેનો સમાવેશ ‘નિદર્શનકથા’ એટલે કે દષ્ટાન્ત રૂપે કહેવાતી કથા એવો થાય છે.

ક્યારેક સમજાવવાની વાત જો માનવજીવનમાં બનેલી ઘટનાના સંદર્ભ સાથે રજૂ થાય તો સામાન્ય અને ચમત્કૃત ન કરે તેવી લાગે. પરંતુ એવી જ ઘટનાને જો કોઈ પશુ-પંખી સાથે સાંકળવામાં આવે અને એમાં માનવીય તત્વો-ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે, તો તે અસામાન્ય અને ચમત્કૃત કરે તેવું લાગે છે. આવી કથાઓનો ઉપાડ વૈદિક સાહિત્યથી જ થયો હોવાનું મેકડોનલ દર્શાવે છે. માનવીય વર્તન, વાણી, પટનાને મળતો પશુપ્રાણીજીવનનો સંદર્ભજ કથાઘટકરૂપ બનતાં ચમત્કૃત કરે છે. માનવીય સંદર્ભે તુચ્છ કે સામાન્ય હોય તે પશુસંદર્ભે વ્યક્ત થતાં નવીન અને અસામાન્ય બને છે. ‘પશુઓને માણસના જેવી સાઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વર્ણવવામાં આવતાં હોવાથી આખા ગ્રંથમાં હાસ્યરસનું એક વિચિત્ર પ્રકારનું તથ્ય વ્યાપી રહે છે.’ એમ મેકડોનાલ કહે છે કૃષ્ણામાયારી કહે છે. તેમ વ્યવહારોપયોગી નીતિને પ્રગટ કરવામાં પશુકથાઓ સહાયક બની. એ દ્વારા જ નીતિ કે વ્યવહારનું વિજ્ઞાન થડાયું. દરેક કંબલની રચના માનવીય વર્તણૂકને સ્પર્શતી નીતિનું દૃષ્ટાંત બની છે.”

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- 1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- 2) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

1. પ્રાણીકથાઓને નીતિકથાઓ કયા સંદર્ભમાં કહેવાય છે ?

2. પ્રાણીકથાઓ એ શબ્દની સાર્થકતા સ્પષ્ટ કરી આ કથાઓનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરો.

3. “ભારતનું કથાસાહિત્ય, વૈશ્વિક કથાસાહિત્યનું પરમ પૂર્વજ કહેવાય છે.”
શા માટે ?

4. ભારતીય કથાસાહિત્ય વિશે સ્ટીથ થોમ્સનના વિચારો સમજાવો.

5. ‘કેબલ અને ‘પેરેબલ’માં કથાપ્રકાર તરીકે ક્યો તાત્વિક ભેદ છે ?

7.1 પંચતંત્ર : કર્તા, સમય અને સ્થળ

(૧) શીર્ષક :-

પંચતંત્ર આપણો પ્રાચીનતમ પ્રાણીકથાસંગ્રહ છે. પંચતંત્ર એનું નામ દર્શાવે છે તેમ પાંચ તંત્રોમાં વિભક્ત છે. શ્રી કીથ કહે છે તેમ મૂળ ગ્રંથનું નામ નિશ્ચતપણે પંચતંત્ર જ હતું. પરંતુ આ શબ્દનો અર્થ અનિશ્ચિત છે. તંત્રનો અર્થ પુસ્તક છે અથવા એ શબ્દ છલ, ઉગ્ર આચરણનો પ્રકાર અથવા ઉપદેશાત્મક કે પ્રામાણિક ગ્રંથને લક્ષિત કરે છે કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન થઈ શકે. કે પછી પંચતંત્રનો અર્થ ઉપદેશાત્મક કથાઓ રજૂ કરતું પાઠ્યપુસ્તક એવો થઈ શકે ? આ વિશે આપણે કશું નિશ્ચિત રીતે જાણતા નથી. પરંતુ ઘણું કરીને ‘પંચતંત્ર’ શીર્ષકનું તાત્પર્ય આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદ્ય પાંચ વિષયોનું સૂચનકરવાનું છે અને તેથી પંચતંત્રનો અર્થ ‘પાંચ વિષયો સાથે સંબંધિત પુસ્તક’ એવો થઈ શકે.

(૨) કર્તા :-

પંચતંત્રના પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવેલા કથાભાગમાં આ ગ્રંથરચનાનું તાત્પર્ય બનાવવામાં આવ્યું છે. મહિલારોપ્ય નામના નગરમાં અમરશક્તિ નામે રાજાના ત્રણ અભણ અને મુખી પુત્રોને રાજનીતિનું જ્ઞાન આપવા વિષ્ણુશર્મા નામના બ્રાહ્મણે બીડું ઝડપ્યું હતું. છ માસમાં મને રાજનીતિમાં પારંગત બનાવવા માટે આ વિામાં ગ્રાહાલે પંચતંત્રની રચના કરી હતી, એટલે કથામુખની હકીકતનો સ્વીકાર કરીએ તો પંચાલનાં રચયિતા વિષ્ણુ શર્મા નામે બ્રાહ્મણ હતો. જો કે આ વિષ્ણુશર્મા એક કાલ્પનિક નામ હોય અને એનો ખરેખરો કર્તા કોઈ બીજો જ હોય એમ વિદ્વાનો માને છે. પોતાની રચનામાં કર્તા પોતાને એક પાત્ર તરીકે રજૂ કરે તે બહુ પ્રતીતિકર લાગતું નથી. એટલે વિષ્ણુશર્મા પંચતંત્રના અન્ય નામોની જેમ એક કાલ્પનિક નામ હોય એમ વિદ્વાનો માને છે. પણ પંચતંત્રનો કર્તા ખરેખર વિષ્ણુશર્મા નામે બ્રાહ્મણ હતો એમ માની લઈએ તો પણ જેમ સંસ્કૃતના પણા મૂર્ધન્ય લેખકોની બાબતમાં બન્યું છે તેમ આ વિષ્ણુશર્મા વિશે આપલે કશું પણ વિગત જાલતા નથી. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ વિષ્ણુશર્મા તે બીજો કોઈ નહિ પણ પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ યાણક્ય છે કે જેનું મૂળ નામ વિષ્ણુગુપ્ત હતું પરંતુ આ મત પણ બહુ સાદ્ય બન્યો નથી કારણ કે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ જે યાણક્યનો રચેલો ગ્રંથ છે તેની શૈલી અને પંચતંત્રની શૈલી વચ્ચે કોઈ સામ્ય નથી. અર્થશાસ્ત્રની શૈલી કિલ્લ, સૂત્રાત્મક અને અર્થના ભારથી દબાયેલી છે જ્યારે પંચતંત્રની શૈલી સરળ અને પ્રાસાદિક છે. જો કે પંચતંત્રનો કર્તા એની શૈલી અને સંદર્ભ જોતાં બ્રાહ્મણ જ હશે એમ કહી શકાય.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ યુરોપમાં Fables of Bidpai or pilpay નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ‘બિડપાઈ’ ને કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃત શબ્દ ‘વિદ્યાપતિનું’ નું અપભ્રંષ્ટ રૂપ ગયો છે. ઈ.સ.ના દસમી કે અગિયારમી સદીમાં કોઈ ખ્રિસ્તી પાદરીને માથે સીરિયાઈ ભાષામાં થયેલા અરબી પંચતંત્ર (કલીલહ વ દિમ્નહ)ના અનુવાદનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરનાર કીથ ફાલ્કનર ‘બિપાઈ’ શબ્દની સમજૂતી ‘Elephant-foot (बृहत्पाद् ?) એ પ્રમાણે આપે છે. પણ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા પંચતંત્રની કોઈપણ આવૃત્તિમાં બૃહત્પાદ નામનું કોઈ પાત્ર આવતું નથી. જો કે કેટલાક વિદ્વાનો બિડપાઈ નામનો સંબંધ સંસ્કૃત વિદ્યાપતિ કે ‘વિદ્યત્પાદ’ સાથે જોડે છે. બીજા તંત્રની પહેલી વાર્તામાં એક પરિવ્રાજકની વાત આવે છે જેને ‘બૃહત્સિક્ક’ - (મોટા નિતંબવાળો) કહેવામાં આવ્યો છે. આ નામ બૃહત્પાદ સાથે કંઈક મળતું ગણી શકાય. પંચતંત્રના એક અરબી રૂપાંતરમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દના ‘દેવશર્લમ’ (દેવશર્મન ?) રાજાને ‘બિડપાઈ’ અથવા “પિલપાઈ” નામે એક અરણ્યવાસી ઋષિ વાર્તાઓ સંભળાવે છે. પરંતુ સંસ્કૃત પંચતંત્રમાં બિડપાઈ કે એ પ્રકારના નામવાળો કોઈ અરણ્યવાસી રૂપિ રાજાને આ પ્રકારની ઉપદેશાત્મક કથાઓ સંભળાવતો હોય એવો કોઈ પ્રસંગ વિદ્યમાન નથી. આથી વિષ્ણુશર્મા મુખ રાજપુત્રોને

પંચતંત્રની કથાઓ સંભળાવે છે એ પ્રસંગનું એ પરદેશી રૂપાંતર જણાય છે અને તેથી બિડપાઈ નામ સંસ્કૃત વિષ્ણુપાદ કે વિષ્ણુશર્માનું અપભ્રંષ્ટ રૂપ હોય એમ લાગે છે.

(૩) સમય :-

પંચતંત્ર ખરેખર કયે સમયે રચાયું તે નિશ્ચિત રીતે કરી શકાય એમ નથી પણ એની ઉત્તરમર્યાદા અને પૂર્વમર્યાદા કેટલાંક બહિરંગ પ્રમાણોને આધારે નક્કી કરી શકાય એમ છે ઈરાનના રાજા ખુશરૂ નૌશીરવાને ઈ.સ ૫૫૦માં પોતાના દરબારી વિદ્વાન વૈદ્ય બુર્જો પાસે પંચતંત્રનો સર્વપ્રથમ અનુવાદ પહેલવી ભાષામાં કરાવ્યો. આ હકીકતસિદ્ધ બાબતને આધારે આપણે કહી શકીએ કે પંચતંત્રની રચના ઈ.સ.ના છઠ્ઠાસેકા પૂર્વે થયેલી છે એ નિશ્ચિત છે. મૂળ પંચતંત્રની કેવળ જુદી જુદી પાઠપરંપરાઓની સૂક્ષ્મ તુલના કરીને પંચતંત્રનું પુનર્ઘટન કર્યું છે. પુનર્ઘટિત પંચતંત્ર કે જે મૂળ પંચતંત્રને વધુમાં વધુ મળતું આવે છે તે મહાભારતથી સુપરિચિત છે. વળી ગ્રીકો-રોમન મૂળનો દીન' (લેટિન Denarius) શબ્દ પંચતંત્રના પ્રથમ તંત્રની ૧૩મી કથા 'ધર્મબુદ્ધિ અને દુષ્ટબુદ્ધિની કથા' માં પ્રાપ્ત થાય છે. આ બન્ને પ્રમાણોને આધારે આપણે પંચતંત્રને બીજી સદી પૂર્વે ભાગ્યે જ મૂકી શકીએ. એટલે પુનર્ઘટિત પંચતંત્રની રચના ઈ.સ.ની પહેલી શતાબ્દીથી ઈ.સ. ની પાંચમી શતાબ્દી વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ.

(૪) રચનાસ્થાન :-

પંચતંત્ર ભારતમાં કયા પ્રદેશમાં રચાયું તે પણ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. કથામુખમાં નિર્દિષ્ટ મહિલારોખનગર દક્ષિણ ભારતમાં આવ્યું હશે એમ માનીને કેટલાક વિદ્વાનો પંચતંત્રની રચના દક્ષિણ ભારતમાં થઈ હોવાનું સૂચન કરે છે. તો પંચતંત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરનાર જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્ટલ પંચતંત્રની રચના કાશ્મીરમાં થઈ હોવાનું સૂચવે છે. પરંતુ એમણે રજૂ કરેલી દલીલો બહુ વજુદવાળી નથી એટલે પ્રો. કીથે સૂચવ્યું છે તેમ પંચતંત્રના રચનાસ્થાનનો પ્રશ્ન આપણે ખુલ્લો જ છોડી દેવાનો રહે છે.

(૫) પંચતંત્રની વિશ્વવ્યાપિતા :-

વિશ્વસાહિત્યમાં બાઈબલ પછી જો કોઈ પણ ગ્રંથના વધુમાં વધુ અનુવાદો અને પ્રસાર થયો હોય તો તે પંચતંત્ર છે. જગતભરની લગભગ ૪૦ ભાષાઓમાં તેનાં બધાં થઈને ૨૦૦ કરતાંયે વધારે ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો થયાં છે. પ્રો.હટલે બતાવ્યું છે તેમ એમાંની બહારની ૩/૪ કરતાં વધારે ભાષાઓ તો હિંદ ભારતની છે. પશ્ચિમે આઈસલેન્ડથી માંડી પૂર્વે જાવા, બાલી, અને ફિલિપાઈન સુધી જુની દુનિયાના તમામ દેશોની ભાષાઓમાં પંચતંત્ર એક અથવા બીજા સ્વરૂપે સ્થાન પામેલું છે. આપણે આગળ જોયું તેમ એનો સર્વપ્રથમ અનુવાદ ઈ.સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં ઈરાનમાં પહેલવી ભાષામાં થયો. ઈરાનનો દરબારી કવિ બુર્જો આપણા દેશમાં સંજીવની ઔષધિ શોધવા આવ્યો હતો. એને સંજીવની ઔષધિ તો ન મળી પણ આ ઔષધિ જેવો અમૂલ્ય ગ્રંથ 'પંચતંત્ર' પ્રાપ્ત થયો. જો કે આ પહેલવી અનુવાદ આજે આપલને પ્રાપ્ત થતો નથી.

પરંતુ તે ઉપરથી અરબી અને જુની સીરિયાઈ ભાષામાં થયેલા અનુવાદો ઉપલબ્ધ છે. એ પછીની લગભગ પ્રત્યેક શતાબ્દીમાં પંચતંત્રના અરબી અનુવાદો થતા રહ્યા છે. મધ્યપૂર્વનાદેશોમાં-આફ્રિકામાં, યુરોપમાં, મધ્ય એશિયામાં અને દૂર પર્વમાં પંચતંત્રનો પ્રચાર પેલા પહેલવી અનુવાદના વંશવિસ્તાર તરીકે થયો છે. પંચતંત્રમાં આવતી કરટક અને દમનકની વાર્તાને આધારે આ અરબી રૂપાંતરનું ‘કલીલહ વ દિમ્નહ’ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઈ.સ.ના અગિયારમા સૈકામાં સાથમનસેથ નામના એક વિદ્વાને આ અરબી રૂપાંતરનું ગ્રીક રૂપાંતર કર્યું. આ પંચતંત્રનો જૂનામાં જૂનો યુરોપીય અવતાર હતો. યુરોપમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનો પ્રચાર થાય પાડી અઢારમા અને આંગણીસમા સૈકામાં અને ત્યાર પછી યુરોપની બધી જ મુખ્ય ભાષાઓમાં પંચતંત્ર અને એની વિવિધ પાઠ પરંપરાઓના સીધે સીધા અનુવાદો થયા છે અને તે રીતે પંચતંત્ર વિશ્વવ્યાપી બન્યું છે. શ્રી સાંડેસરાએ આથી જ આ સમગ્ર પ્રક્રિયાને “પંચતંત્રનો દિગ્વિજય” એવું નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. ‘પંચતંત્ર’ શીર્ષક સ્પષ્ટ કરશે.

૨. ‘પંચતંત્ર’ અથરચનાનું તાત્પર્યો દર્શાવવા જે વાર્તા આપી છે તે તમારા શબ્દોમાં લખો.

૩. પંચતંત્રની વાર્તાઓ યુરોપના કયા નામે પ્રસિદ્ધ છે ? એ વિશે વિદ્વાનો શું માને છે ?

૪. પંચતંત્રનો સચંદ્રચન અનુવાદ કોણે અને ક્યારે કરાવ્યો ?

૫. પુનર્ગઠિત પંચતંત્રની રચના કયા સમય ગાળામાં થઈ એમ કહી શકાય ?

૬. પંચતંત્રના રચનાસ્થાન વિશેના મતોની નોંધ કરો.

૭. પંચતંત્રની વિશ્વવ્યાપિતા વિશે ટૂંકનોંધ લખો.

7.2 પંચતંત્ર કથાસાર

પંચતંત્ર આપણે આગળ જતેવું તેમ પાંચ તંત્રમાં વિભક્ત છે અને અનું પ્રત્યેક તંત્ર કોઈ એક નિશ્ચિત વિષયવસ્તુ સાથે સંકળાયેલું છે. પંચતંત્ર શબ્દ સામાસિક શબ્દ છે. દ્વિગુ સમાસ પ્રમાણે ‘ પજ્જના તન્વાણા સમાહાર:’ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પાંચ તંત્રોનો સમૂહ એમ કહી શકાય. ગ્રંથના આરંભમાં મૂકવાના આવેલા કથામુખ પ્રમાણે

આ ગ્રંથની રચના મહિલારોધ્યા નગરના અમરશક્તિ નામના રાજાના ત્રણ મુર્ખ અને અભણ યુવાને રાજનીતિનો બોધ આપવા માટે થયેલી છે. છ માસમાં આ મુર્ખ પત્રોને રાજનીતિમાં નિપુણ બનાવવાનો પડકાર વિષ્ણુશર્મા નામના બ્રાહ્મણે ઝડપી લીપો અને એણે રાજનીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમજાવતો આ ગ્રંથ પાંચ પાયાના વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને લખ્યો. પ્રતિપાઘ વિષયને વ્યક્ત કરેછે. આ દરેક તંત્રમાં એકમુખ્ય કથા અને બાકીની ઉપકથાઓ હોય છે. જે એકમાંથી બીજી કથાના અનુસંધાનમાં હોય છે.

પંચતંત્રના આ પાંચતંત્રો આ પ્રમાણે. છે. (૧) મિત્રભેદમ્ (મિત્રોમાં ફાટફૂટ) (૨) મિત્રસંપ્રાપ્તિ : (મિત્રો મેળવવાનો કીમિયો) (૩) કાકોલૂકિયમ (કાગડો અને ઘુવડ સંધિ - વિગ્રહ) (૪) લબ્ધપ્રણાશમ (મળ્યું તેનો નાશ) અને (૫) અપરીક્ષિતકારકમ્ (વગર વિચાર્યે કામ કરવાનો પરિણામ)

(૧) મિત્રભેદ :

આ તંત્રમાં પિંગલક નામના સિંહ અને સંજીવક નામના બળદની કથા મુખ્ય છે. દમનક નામનું શિયાળ વનરાજ સિંહનો સંજીવક સાથે પરિચય કરાવે છે. સિંહ અને બળદ ગાઢ મિત્રો થતાં દમનક અને કટક શિયાળ સંજીવકની ઈર્ષ્યા કરે છે અને દમનક લુચ્ચાઈથી એ બન્નેના કાન ભંભેરી એમની મૈત્રીમાં ફાટફૂટ પડાવે છે. પિંગલક અને સંજીવક એકબીજાને ખૂબ ચાહતા હોવા છતાં શિયાળની કૂટનીતિનો વિજય થાય છે અને સિંહ તથા બળદની લડાઈમાં બળદ માર્યો જાય છે. બન્ને શિયાળ પ્રધાનપદ્મ પાછું મેળવે છે. પ્રપંચી લોકોની કપટનીતિ કાચા કાનના રાજાઓ પાસે કેવીરીતે સફળ નીવડે છે તે એમાં બતાવ્યું છે. પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રની આવૃત્તિમાં આ મુખ્ય કથા ઉપરાંત બીજી બાવીસ પેટા કથાઓ આ તંત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) મિત્રસંપ્રાપ્તિ :-

આ તંત્રમાં કાગડો, ઉંદર, હરણ અને કાચબો એમ ચાર મિત્રોની કથા મુખ્ય છે. લઘુપતનક નામે કાગડો કબૂતરોના રાજા ચિત્રગ્રીવને પારધીની જાળમાં ન ફસાવા સલાહ આપે છે છતાં તે જીભની લોલુપતાને કારણે એ જાળમાં ફસાય છે. બધા કબૂતરો એક સંપ થઈને જાળ સાથે ઉઠે છે અને ઉંદરોના રાજા હિરણ્યક પાસે જાય છે. હિરણ્યક ચિત્રગ્રીવનો મિત્ર હોવાથી પેલી જાળ કાપી બધી કબૂતરોને મુક્ત કરે છે. કબૂતરોની પાછળ ઉડતાં ઉડતાં આવેલો કાગડો પોતાનો જન્મજાત વૈરી હોવાથી હિરણ્યક એ મૈત્રીનો સ્વીકાર કરવામાં સંકોચ અનુભવે છે. આમ છતાં, કાગડાની શુભ નિષ્ઠા જોઈને હિરણ્યક તેની સાથે મૈત્રી કરે છે. ઉંદર જવારે પોતાના સ્થાનથી વિરક્ત થાય છે ત્યારે કાગડો તેને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને પોતાના મન્યરક નામના કાચબામિત્રની પાસે લઈ જાય છે. પારપીના ત્રાસથી નાસી છૂટેલું હરલ પણ ત્યાં આવી ચડે છે અને ચારે મિત્રો એકબીજાને એમના સંકટોમાં મદદરૂપ થાય છે. આ કથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાચા સ્નેહથી ઉદ્ભવેલી મિત્રતાનાં શુભ પરિણામો બતાવવાનો છે. મનુષ્યે સાચા મિત્રો બનાવવા અને મિત્રોમાં પરસ્પર નિષ્કપટ વર્તાવ રાખવાથી

દુર્ગમ સંકટો પણ તરી શકાય છે, એ આ તંત્રનો મુખ્ય ધ્વનિ છે. આ તંત્રમાં બીજી છ પેટા વાર્તાઓનું પણ નિરૂપણ છે.

(૩) કાકોલૂકીય :-

ત્રીજા તંત્રની મુખ્યકથા કાગડા અને ઘુવડ વચ્ચેની લડાઈનું વર્ણન કરે છે. કાગડાના રાજા મેઘવર્ણ અને ઘુવડના રાજા અરિમર્દન વચ્ચેનું વંશપરંપરાગત વેર એમાં વર્ણવ્યું છે. રોજ રાત્રે કાગડાના દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરીને ઘુવડે કાગડાના દુર્ગનો વિનાશ કરે છે. કાગડાના રાજા મેઘવર્ણના વૃદ્ધમંત્રી સ્થિરજીવીની યુક્તિથી ઘુવડનો દુર્ગ બળી જાય છે અને બધાં પુવઃ નાશ પામે છે. ઘુવડના રાજાના મનમાં વિશ્વાસ પેદા કરી સ્થિરજીવી તેના દુર્ગમાં આશ્રય મેળવે છે અને પછી કપટથી તે દુર્ગ સળગાવી મૂકે છે. એકવાર વૈરી રહેલા શત્રુનો કદીપણ વિશ્વાસ કરવો નહિ એ આ તંત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. રાજનીતિના મહત્ત્વનાં અંગો સન્ધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, સંથય અને વૈધીભાવી તેમજ કાર્યસિદ્ધિના ચાર ઉપાયો-સામ, દામ, દંડ અને ભેદની વિસ્તૃત ચર્ચા તેમજ તીર્થોનું સ્વરૂપ આ તંત્રમાં આવે છે. મુખ્યત્વે એમાં રાજકીય વિષયની ચર્ચા છે. મુખ્ય વાર્તા ઉપરાંત એમાં બીજી પાંચ પેટા વાર્તાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) લબ્ધપ્રણાશ :-

ચૌથા તંત્રમાં વાંદરા અને મગરની કથા મુખ્ય છે. મૂર્ખ મનુષ્ય મળેલી વસ્તુ પણ કેવી રીતે ગુમાવી દે છે, જ્યારે અચાનક આવી પડેલી આફતમાં પણ સ્વસ્થ રહી શકનાર આપત્તિને કેવી રીતે તરી જાય છે. એ બાબત આ તંત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. એમાં મુખ્ય કથા ઉપરાંત બીજી ૧૬ ઉપકથાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) અપરીક્ષિતકારક :-

વગર વિચાર્યે કામ કરનાર માણસને કેવાં માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડે છે એ હકીકત આ તંત્રમાં જુદી જુદી વાર્તાઓ દ્વારા દર્શાવી છે. ભિક્ષુઓનાં માથાં ફોડનાર વાળંદની કથા મુખ્ય છે. દક્ષિણ ભારતીય પંચતંત્રમાં બ્રાહ્મણી અને નોગિયાની કથા મુખ્ય છે. જો કે આ બન્ને કથાઓનો સાર એક જ છે કે વગર વિચાર્યે કામ કરવું નહીં. આ તંત્રમાં ૧૪ ઉપકથાઓનું નિરૂપણ છે.

આ રીતે પંચતંત્રના પાંચે વિભાગોમાં વ્યાવહારિક જીવનને લગતી મહત્ત્વની અને પાયાની બાબતોનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ગમ્મત સાથે જ્ઞાન પીરસવુંએ આ વાર્તાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. પશુપક્ષીઓની વાર્તાઓ દ્વારા પંચતંત્રકારે આ ઉપદેશને સુગ્રાહ્ય અને ઉપાદેય બનાવ્યો છે. મુખ્ય કથાઓ ઉપરાંત પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રની વાચનામાં ત્રેસઠ પેટાવાર્તાઓ છે અને તે રાજનીતિનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
iii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. તંત્ર એટલે શું? તે સમજાવો.

૨. પંચતંત્રના પાંચ તંત્રોના શીર્ષકનો અર્થ લખો.

૩. પંચતંત્રના પાંચે તંત્રોમાં કયા બૌદ્ધાત્મક વિષયો કેન્દ્ર સ્થાને રહેલા છે તે સ્પષ્ટ કરો.

૪. પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રમાં કેટલી મુખ્ય કથાઓ છે અને કેટલી પેટાવાર્તાઓ છે?

7.3 હિતોપદેશ : કર્તા, સમય અને સ્થળ

ભારતના કથાસાહિત્યમાં ‘પંચતંત્ર’ ની જેમ ‘હિતોપદેશ’ પણ ખૂબ લોકપ્રિય છે. ‘હિતોપદેશ’નું મૂળ અને પ્રેરણાસ્થાન પંચતંત્ર છે અને તેથી એને ‘પંચતંત્ર’ નો વારસાગ્રંથ કહેવામાં આવે છે. આમ છતાં હિતોપદેશ ‘પંચતંત્ર’ નો સંક્ષેપ નથી પણ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. ‘પંચતંત્ર’ માં પાંચ વિભાગે પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે હિતોપદેશમાં ચાર વિભાગો છે. આમાં પહેલાં બે વિભાગો ‘પંચતંત્ર’ના છે. પણ એનો કમ ઉલટાવી નાખવામાં આવ્યો છે. ‘પંચતંત્ર’ નો પ્રારંભ ‘મિત્રભેદ’ થી થાય છે અને બીજા વિભાગમાં મિત્રલાભ છે. જ્યારે “હિતોપદેશ”માં પહેલાં ‘મિત્રલાભ’ અને પછી ‘મિત્રભેદ’ છે. ‘હિતોપદેશ’ ના બાકીના એ વિભાગો ‘વિગ્રહ’ અને ‘સંધિ’ સ્વતંત્ર રીતે રચાયા છે, પણ ત્રીજા વિભાગમાં પંચતંત્રના ત્રીજા તંત્રની સીધી અસર છે. ચોથો વિભાગ સંપૂર્ણ પણે નવો છે. પરંતુ એમાં પણ ‘પંચતંત્ર’ ની કેટલીક વાર્તાઓ સમાવી લેવામાં આવી છે. ‘હિતોપદેશ’ માં ‘પંચતંત્ર’ માં ન મળતી એવી સત્તર કથાઓ તદ્દન નવી છે શ્રી કીચને મને હિતોપદેશમાં ‘પંચતંત્ર’ના ગદ્યનો ૨ ૩ ભાગ અને પદ્યનો ૧/૩ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ હિતોપદેશમાં જે નવી વિગતો મળે છે તે ક્યાંથી લેવામાં આવી છે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. એમાંની કેટલીક કથાઓ ‘મહાભારત’ માંથી, ‘શુક્સમતિ’ માંથી તો કેટલીક ‘વૈતાલપંચવિંશતિ’ માંથી લીધી જણાય છે. ‘હિતોપદેશ’ ના કર્તા પોતે પ્રસ્તાવનામાં નવમા શ્લોકમાં કહે છે કે

મિત્રલાભઃ સુહૃદ્ભેદો વિગ્રહઃ સંધિરેવ ચ ।

પञ्चतन्त्रात्तથાન્યસ્માદ્ગન્થાદાકૃષ્ય લિખ્યતે ॥

આમ, પંચતંત્ર ઉપરાંત બીજા ગ્રંથોમાંથી લઈને હિતોપદેશના ચાર જુદા જુદા વિભાગોની રચના કરી હોવાનું ખુદ ‘હિતોપદેશ’ના કર્તાએ કબુલ્યું છે. ‘કામન્દકીય નીતિસાર’ ની પણ ‘મિત્રભેદ’ ઉપર પ્રભળ અસર છે.

કર્તા :- ‘હિતોપદેશ’ની રચના નારાયણ નામના કવિએ કરી છે. ‘હિતોપદેશ’ને અંને કવિ ‘આ ગ્રંથ શાશ્વત ટકો’ એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરતાં એના રચયિતા તરીકે પોતાનું નામ રજૂ કરે છે.

પ્રાલેયાદેઃ સુતાયાઃ પ્રણયનિવસતિશ્ચન્દ્રમૌલિઃ સ યાવ

દ્યાવાલક્ષ્મીર્મુરાર જલદ ઇવ તડિન્માનસે વિસ્ફુરન્તી ॥

યાવત્સ્વર્ણાચલોઽયં દવદહનસમો યસ્ય સૂર્યઃ સ્ફુલિઙ્ગઃ

તાવન્નારાયણેન પ્રચરતુ રચિતઃ સંગ્રહોઽયં કથાનામ્ ॥

-હિતોપદેશ 4:1,80

"હિમાલયની પુત્રીના પ્રણયના નિવાસસ્થાન સમા શંકર જ્યાં સુધી રહે, જ્યાં સુધી મુરારિના વાદળ સમા માનસમાં વીજળી જેવી લક્ષ્મી ચમકતી રહે અને દાવાનળ સમો આ સુવર્ણ પર્વત (મેરુ) કે સૂર્ય જેનો તલખો છે તે ટકી રહે ત્યાં સુધી નારાયણ રચેલો આ કથાઓનો સંગ્રહ પ્રચાર પામ્યા કરો."

આમ, હિતોપદેશના કતાં નારાયણ છે એ હકીકત સ્પષ્ટ છે. જો કે કવિએ આ વાર્તા 'પંચતંત્ર' ની જેમ વિષ્ણુશર્મા બ્રાહ્મણના મુખે કહેવડાવી છે. આ નારાયણ કવિ વિશે બીજી કોઈ વિગતો પ્રમાણભૂત રીતે પ્રાપ્ત થતી નથી. 'પંચતંત્ર'ના છેલ્લા શ્લોકમાં કવિએ આ ગ્રંથ 'ધવલચંદ્ર'નામના રાજવીએ લખાવીને પ્રચારમાં મૂક્યો છે. એમ નોંધ્યું છે.

શ્રીમાન્ધવલચન્દ્રોઽસૌ જોયાન્માણ્ડલિકો રિપુન ।

येनार्य संग्रहो यत्तललेखयित्वा प्रचारितः ॥ हितो ४:१४१

આ ઉપરથી જણાય છે. કે 'ધવલચંદ્ર' નામના આ માંડલિક રાજાએ નારાયણ કવિને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હશે. હિતોપદેશમાં પોતાના સ્વામી ખાતર શિવ સન્મુખ બલિદાન આપનાર વીરવરની વાર્તા આવે છે, 'હિતોપદેશ' ના પ્રત્યેક વિભાગને અંને ભગવાન શિવની સ્તુતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરથી નારાયણ કવિ પરમ શિવભક્ત હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

સ્થળ : આ નારાયણ કવિ બંગાળમાં હોય અથવા બંગાળમાં રહીને એમણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોવાનો મત ઘણા વિદ્વાનોએ વ્યક્ત કર્યો છે. જો કે કેટલાક વિદ્વાનો એને પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં પણ રચાયેલો માને છે. શ્રી કીથ એને બંગાળમાં રચાયેલો માને છે. આ ગ્રંથ બંગાળમાં પણો લોકપ્રિય હતો. શ્રી કીથને મતે હિતોપદેશમાં એક વાર્તામાં પરપુરુષની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાની વાત ગૌરીપૂજામાં સંસ્કારના એક ભાગ રૂપે કરવામાં આવી છે; પણ આ નિંદનીય કર્મ બંગાળના તાંત્રિકો દ્વારા સમર્થન પામેલું હતું. એ પરથી એ બંગાળમાં રચાયું હોવાની સંભાવના છે. ડૉ. સાંડેસરા વગેરેએ આ ગ્રંથ પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં રચાયો હોવાના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સમય :

'હિતોપદેશ' ના રચના ખરેખર ક્યારે થઈ છે તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે, ગ્રંથમાં એની રચનાના સમય અંગે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. એટલે બહિરંગ અને અતરંગ પ્રમાણોને આધારે એનો સમય નક્કી કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈ.સ.૧૮૭૩માં લખાયેલી 'હિતોપદેશ' ની એક હસ્તલિખિત પ્રત મળી આવી છે. એટલે એની ઉત્તર માંદા તો નક્કી થાય છે જ. એની પૂર્વ મર્યાદા નક્કી કરવામાં આ ગ્રંથમાં સંચિત થયેલી માહિતી ઉપકારક નીવડે છે. સાતમી સદીમાં પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં (મારવાડમાં) થયેલા માથના 'શિશુપાલવધ' ના કેટલાક શ્લોકો 'હિતોપદેશ' ના ઉદ્યૂત કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત 'કામન્દકીય નીતિસાર' ના

શ્લોકો પણ એમાં પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રી કીથને મતે નારાયણે રજાના દિવસ તરીકે કરેલો રવિવાર (ભદ્રારકવાર)નો ઉલ્લેખ પણ એનો સમય નિશ્ચિત કરવામાં ઘલો ઉપયોગી છે. શ્રી કાય કહે છે, આ ઉલ્લેખને કારણે એનો સમય બહુ પહેલાંનો માની ન શકાય કારણ કે, ઈ.સ.૯૯૦ સુધી આ શબ્દાવલીના પ્રયોગનો રિવાજ ન હતો. અન્યથા એ તો નિશ્ચિત છે કે તે માઘ તથા કામન્દક પછી થયો.” આમ, હિતોપદેશનો સમય ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીથી ૧૩મી સદીની વચ્ચેનો માની શકાય. આ સિવાય આ ગ્રંથના કર્તા વિશે બીજી કોઈ વિગતો પ્રાપ્ત થતી નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- ૧) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ૨) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. ‘પંચતંત્ર’ અને ‘હિતોપદેશ’ નાં સામ્ય અને વૈશમ્ય સ્પષ્ટ કરો.

૨. ‘હિતોપદેશ’ ના કર્તા અને એના આશ્રયદાતા રાજાનાં નામ આપો.

૩. ‘હિતોપદેશ’ ના રચનાસ્થળ વિશેના વિદ્વાનોના મતો ચર્ચો.

૪. 'હિતોપદેશ' ગ્રંથ કયા સમયગાળામાં રચાયેલો મનાય છે ?

૫. 'હિતોપદેશ'ના કર્તા શિવભક્ત હશે એમ શાને આધારે કહી શકાય ?

7.4 હિતોપદેશનું વિષયવસ્તુ અને સ્વરૂપ

'હિતોપદેશ' ની રચના બરોબર એના પ્રેરવાગ્રંથ 'પંચતંત્ર'ની શૈલી ઉપર થયેલી છે. 'પંચતંત્ર'માં પાંચ તંત્રો છે. જ્યારે હિતોપદેશમાં ચાર વિભાગો છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં એક મુખ્ય વાર્તા હોય છે, જેનું કથાનક એ વિભાગના નામને ચરિતાર્થ કરતું હોય છે. પણ આ મુખ્ય વાર્તામાં પ્રસંગોપાત્ત બીજી ઘણી પેટા વાર્તાઓ વણી લેવામાં આવે છે. મુખ્ય વાર્તા અને પેટા વાર્તાઓ બોધપ્રધાન વિગતોથી ભરપૂર હોય છે.

કથામુખ :

'હિતોપદેશ' ના પ્રારંભમાં આ ગ્રંથની રચનાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતો 'કથામુખ' ભાગ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તાવના આઠમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ -

યત્રવે ભાજને લગ્નઃ સંસ્કારો નાન્યથા ભવેત્ ।

કથાચ્છલેન બાલાનાં નીતિસ્તદિહ કથ્યતે ॥ હિતોપદેશઃ પ્રાસ્તાવિક શ્લોક

જેમ નવા પાત્રમાં પાડવામાં આવેલી છાપ મટતી નથી તેમ કથાને બહાને બાળકોને અહીં નીતિના પાઠ ભણાવવામાં આવે છે.

પાટલિપુત્રના સુદર્શન રાજાને અભણ, ઉદંડ અને મૂર્ખ રાજપુત્રો હતા. એમને વિદ્યા અને વિનયથી સંપન્ન કરવા તેમજ રાજનીતિનું શિક્ષણ આપવા વિષ્ણુશર્મા

નામના બ્રાહ્મણે બીડું ઝડપ્યું અને છ માસમાં એમને રાજનીતિમાં નિપુણ બનાવી આપવાનું વચન આપ્યું. આ બ્રાહ્મણે રાજકુમારોને રાજનીતિ અને વ્યવહારનું ભાન આપવા જે વાર્તાઓ કહી તે આ ગ્રંથમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. એમાં જુદી જુદી ચાર બાબતોને લગતા ચાર વિભાગો છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મિત્રલાભ :

‘હિતોપદેશ’ નો પ્રથમ ભાગ ‘મિત્રલાભ’ તરીકે જાણીતો છે અને એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય, સારા મિત્રોથી થતા લાભ વર્ણવવાનો છે. એની મુખ્ય કથા આ પ્રમાણે છે —

ગોદાવરીને કાઠ જંગલમાં એક દિવસ વહેલી સવારે લઘુપતનક નામના કાગડાએ એક પારધીને આવતો જોયો અને એના પેટમાં કંઈક અનિષ્ટ થવાની ફાળ પડી. શિકારીએ ચોખાના દાણા વેરી પોતાની જાળ બિછાવી. દાણાનાં લોભી કબૂતરો એમના રાજા ચિત્રગ્રીવની ચેતવણીને અવગણીને નીચે ઊતર્યા અને જાળમાં ફસાયાં. ચિત્રગ્રીવે એમને સંગઠિત થઈ ઊડવા અનુરોધ કર્યો. તે બધાં ઊડીને ગંડકીતીરે, ચિત્રગ્રીવના મિત્ર હિરણ્યક ઉંદર પાસે ગયાં. હિરણ્યકે પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતથી કબૂતરોનાં બંધન કાપી નાખ્યાં. લઘુપતનક આ જોઈને પ્રભાવિત થવો અને પોતાને મિત્ર બનાવવા એને વિનંતી કરી. હિરણ્યકે થોડી આનાકાની કરી એનો મિત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો. પછી એકવાર સારા આહારસ્થાનની શ્રૌષમાં તે ત્રણે દંડકારણ્યમાં કર્પૂરગૌર સરોવરમાં હિરણ્યકના અન્ય મિત્ર મંથર કાયબા પાસે ગયાં અને સંપથી રહેવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી એક ચિત્રાંગ નામના સહૃદયીના કહેવાથી તેઓ શિકારીના ભયથી બચવા સ્થળાંતર કરી ગયા. પણ રસ્તામાં મંથર નામના કાયબાને એક પારધીએ પકડી લીધો. હિરણ્યકની સલાહ પ્રમાણે એમણે મંથરને મુક્ત કરાવવાનું નક્કી કર્યું. પારધીના માર્ગમાં આવતા એક સરોવર પાસે હરણ મરી ગયાનો ડોળ કરીને પડી રહ્યું. પારધી કાયબાને એક બાજુ મૂકીને હરણને પકડવા ગયો ત્યારે હિરણ્યક ઝડપથી કાયબાનાં બંધન છેદી નાંખ્યાં. કાબચો જળમાં પૈસી ગયો અને હરણ પારધી નજીક આવતાં નાસી ગયું. પછી બધા મિત્રો શાંતિથી રહેવા લાગ્યા. આ મુખ્ય કથા ઉપરાંત આમાં બીજી આઠ પેટાવાર્તાઓ છે. જે જુદી જુદી નીતિઓનું સમર્થન કરવા જુદા જુદા પાત્રોને મુખે કહેવાઈ છે. આ વાર્તાઓ તે (૧) લોભી બ્રાહ્મણની વાર્તા (૨) લુચ્ચા શિયાળ, મૃગ અને કાગડાની વાર્તા (૩) ગીધ અને બિલાડાની વાર્તા (૪) ચૂડાકર્ણ સન્યાસી અને ઉદરની વાર્તા (૫) વૃદ્ધ ચંદનદાસ અને એની યુવાન પત્નીની વાર્તા (૬) સંઘરાખોર શિયાળની વાર્તા (૭) તુંગબલ અને લાવલ્યકવતીની વાર્તા તથા (૮) રાજ્યલોભી કર્પૂરતિલકની વાર્તા છે.

(૨) મિત્રભેદ :

હિતોપદેશનો બીજો ભાગ મિત્રભેદતરીકે જાણીતો છે. અને એની મુખ્ય કથા પત્ર પંચતંત્રને ઘણે અંશે મળતી આવે છે. સંજીવક નામ બળદ અને પિંગલક નામે સિંહ ગાઢ મિત્રા હોય છે. સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલાં કટક અને દમનક નામનાં શિયાળ ચતુરાઈ પૂર્વક એ બન્ને મિત્રો વચ્ચે ફૂટ પડાવે છે. જેને પરિણામે પિંગલક સંજીવકને મારી નાંખે છે અને કટક તેમ જ દમનકને એમનાં મંત્રીપદે પુનઃ સ્થાપિત કરે છે.

મિત્રભેદમાં આ મુખ્ય કથા ઉપરાંત બીજી નવ અવાન્તર કથાઓ પણ આવે છે, જે પૈકી લગભગ ચારેક વાર્તાઓ પંચતંત્રમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) વિગ્રહ :

હિતોપદેશનો ત્રીજો વિભાગ વિગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે. એમાં હિરલ્યગર્ભ નામના હંસ અને ચિત્રવર્ણ નામના મૌર વચ્ચેની વિગ્રહની વાત આવે છે. જુદાં જુદાં પલીઓ એમાં મંત્રીપદ કે કૃતકર્મ કરે છે. બે રાજાઓ વચ્ચેના યુદ્ધમાં જે જાતના કાવાદાવા અને દામપેચ ચાલે તે પ્રકારના કાવાદાવા અને દાવપેચ અહીં લગાડવામાં આવે છે. અંતે એમાં ચિત્રવર્ણનો વિજય થતો બતાવવામાં આવ્યો છે. આ મુખ્ય કથા ઉપરાંત બીજી નવ પેટાકથાઓ પણ એમાં મળે છે. જેમાંની કેટલીક પંચતંત્રના જુદાં જુદા તંત્રોમાંથી લેવામાં આવી છે. જો કે એમાં મુખ્ય કથામાં કાગડો અને ઘુવડ પ્રતિસ્પર્ધાઓ છે.

(૪) સંધિ :

હિતોપદેશના ચૌથા અને છેલ્લા વિભાગનું નામ સંધિ છે. જેમાં ત્રીજા સંગ્રહની વાત જ સંધિને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને આગળ વધે છે. એમાં રાજનીતિના વિવિધ સિદ્ધાન્તોનું લાંબુ અને શુષ્ક વર્ણન છે. મેઘવર્ણ જેવા કુટિલ કાગડાને વિશ્વાસથી આશ્રય આપવાને કારણે રાજહંસને ફળ ભોગવવું પડ્યું તે એમાં મુખ્ય કથા તરીકે બતાવેલું છે. એમાં કુલ બાર પેટાકથાઓ છે, જેમાં કેટલીક પંચતંત્રનાં જુદાં જુદાં તંત્રોમાંથી લેવામાં આવેલી છે અથવા જુદાં જુદાં તંત્રો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આમ, હિતોપદેશ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે.

હિતોપદેશકારે પોતાનું ધ્યાન રાજનીતિમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પરાવતાં તત્ત્વો જેવાં કે કુનેહ, દૂરંદેશિતા, કપટનીતિ, “જેવા સાથે તેવા” અને સમયાનુસાર સંધિ અને વિગ્રહની વાતોમાં કેન્દ્રિત કર્યું છે. શ્રી કાળે હિતોપદેશના કેન્દ્રવર્તી વિષયની બાબતમાં લખે છે —

"The Hitopadesha belongs to that class of compositions which aims at teaching the principles of polity guided by morality as possible, presenting them in the more aggerable form of stories."

હિતોપદેશના રચયિતાએ રાજનીતિ અને રાજ્યવહારની આંટીઘૂંટીઓ ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. આ જોતાં આ કથાઓ ખરેખર રાજપુત્રોને રાજનીતિમાં નિપુલ બનાવવા જ કહેવાઈ હશે એમ પ્રતીત થાય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. હિતોપદેશના પ્રારંભમાં આવતા કથામુખની વાર્તા લખો.

૨. હિતોપદેશકારે પંચતંત્રના માળખામાં ક્યાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનો કર્યા છે ?

૩. હિતોપદેશનો પ્રાસ્તાવિક શ્લોક “યન્ન્વે... કથ્યતે । સમજાવો.

૪. પંચતંત્રમાં ન મળતી પણ હિતોપદેશકારે ઉમેરેલી વાર્તાઓની સંખ્યા કેટલી છે ? તે ક્યાંથી લીધી જણાય છે ?

પ. હિતોપદેશ વિશેષતઃ કોને માટે લખાયું છે ?

7.5 પ્રાણીકથાની શૈલી અને લાક્ષણિકતાઓ

પંચતંત્ર અને હિતાયદેશ પ્રાણીકથાના એક ઉત્તમ અને આદર્શ ગ્રંથો છે. પ્રાણીકથા હોય એટલે અનિવાર્ય પણ તે બોધકથા તો હોય જ, જગતમાં જવાં જયો પ્રાણીકથાનો વિકાસ થયો છે ત્યાં ત્યાં અનિવાર્ય પણ તે સાહિત્યપ્રકાર બોધકથાના સ્વરૂપમાં જ વિકસ્યો છે. પ્રાણીકથા અને ઉપદેશ એ બન્ને વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ રહેલો છે. બૌદ્ધિક કથાઓ, અદ્ભુત કથાઓ કે સામાજિકકથાઓનો ઉદ્દેશ્ય એક માત્ર મનોરંજનનો હોઈ શકે. પ્રાચીન ભારતમાં રચાયેલી 'બૃહત્યા' ની કથાઓનો ઉદ્દેશ્ય આનંદલની હતો પણ પ્રાણીકથાઓનો ઉદ્દેશ્ય ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપવાનો હતો. જો કે જાતકકથાઓમાં સંગ્રહાયેલી પ્રાણીકથાઓનો ઉદ્દેશ્ય ધર્મભોષ આપવાનો છે. પણ ત્યાં પણ ઉપદેશનું જ પ્રાધાન્ય છે. પંચતંત્રમાં સંગ્રહાયેલી પ્રાણીકથાઓનો ઉદ્દેશ્ય વ્યાવહારિક વ્યાપણ અને જીવનકલાના સિદ્ધાંતો કે જીવનમાં સફળ થવાના ઉપાયોનું નિરૂપણ કરવાનો હતો. આધુનિક જમાનામાં રચાયેલી “મિત્રો મેળવવાનો ઉપાય” કે “સુખની ચાવી? કે “જીવનમાં સુખી થવાના ઉપાયો” જેવી પુસ્તિકાઓની ગરજ પ્રાચીનકાળમાં પ્રાણીકથાઓ દ્વારા સરતી હતી. પંચતંત્ર પ્રાણીકથાસંગ્રહનો એક આદર્શ હોવાથી પંચતંત્રની શૈલી એક રીતે તો પ્રાણીકથાઓની લાક્ષણિકતાઓ ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે. હિતોપદેશ એનું પંચતંત્ર કે હિતોપદેશ અનુકરણ કરે છે.

સાહિત્યક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ શૈલીની સર્વપ્રથમ લાક્ષણિકતા કે જે નોંધપાત્ર છે તે છે એનું ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રણનું સ્વરૂપ કથાભાગ ગદ્યમાં અને એ કથાનો ઉપદેશ પદ્યમાં રજૂ કરી, ગદ્યપદ્યના સંકલન સ્વરૂપે વાર્તા રચવાની પદ્ધતિ આપણને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જોવા મળે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણની આ લાક્ષણિકતાની અસર પ્રાણીકથામાં સવિશેષ થઈ જણાય છે. સમગ્ર કથાનો સાર કે મધ્યવર્તી વિચાર પ્રગટ કરતો શ્લોક વાર્તાના પ્રારંભમાં આવે અને તે શ્લોકમાં જ આગામી કથાનકના શીર્ષકનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવે. જેમ કે...

કઙ્કણસ્ય તુ લોભન મગ્નઃ પઙ્કે સુદુસ્તર ।

વૃદ્ધવ્યાશ્રેણ સમ્પ્રાસઃ પંચિક્વટ સ મૃતઃ યયા ॥

હિતોપદેશના મિત્રલાભની વાઘ અને મુસાફરની વાર્તાના પ્રારંભમાં વાઘ અને મુસાફરની વાર્તા કહેવા માટે આ બ્લોક એક રીતનો પ્રસ્તાવ જ છે અને પાછી વાર્તા શરૂ કરે છે. ફરી એકવાર એ વાર્તા પૂરી થાય ત્યારે એ કથાનો વક્તા એ શ્લોકના શરૂઆતના પદનું પુનરાવર્તન કરી પેલા મુખ્યવર્તી વિચારનું અનુસંધાન કરી આપતાં પેલો મુખ્ય ઉપદેશ અધિક સ્પષ્ટ થાય છે. આમ મુખ્યત્વે કથાભાગ ગદ્યમાં અને ઉપદેશનો ભાગ પદ્યમાં રજૂ કરવાની શૈલી સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. વાર્તાનો મુખ્ય ઉપદેશ જ નહિ પણ વાર્તામાં આવતા અવાંતર ઉપદેશો અને નીતિભોષ પણ મોટા ભાગે શ્લોકમાં જ રજૂ કરવામાં આવે છે. હારમાં પરોવાતાં દગબેરંગી પુષ્પા કે મોતીઓની જેમ જુદા જુદા ધર્મગ્રંથો. પુરાણો, કાવ્યો કે સુભાષિત સંગ્રહોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલાં આ પ્રકારનાં વિચાર મૌક્તિકો કથોપકથનને બહુ ભાતીગળ અને વિવિધરંગી બનાવે છે. જોકે આ લાલલિક્તા કોઈકવાર એની મર્યાદા પણ બની રહે છે. આ પ્રકારનાં છૂટાંછવાયાં સુભાષિતોને કારણે કથામાં ઘણાં સુભાષિતોના પ્રક્ષેપો થતા રહ્યા છે. પરવર્તી લેખકોએ જ્યાં મન ફાવે ત્યાં કેટલાંક સુભાષિતાનું ઉમેરણ કર્યું તો કેટલાંક સુભાષિતો રદ કર્યાં અને પરિણામે આ ગ્રંથની મૂળ વાચના નક્કી કરવાનું કામ થવું મુશ્કેલ બની રહ્યું. વળી વાર્તાઓની વચ્ચે પ્રસ્તુત કે અપ્રસ્તુત હોય એવાં સંખ્યાબંધ સુભાષિતો કે સૂક્તિઓ મૂકવાના મોહને કારણે કથાવેગ અવરોધાય અને વાચકને રસસ્થિતિનો અનુભવ થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. ઉપદેશમાં સંતુલન હોય ત્યાં સુધી કથાનો રસ નિર્વાહ્ય બને પણ જ્યારે ઉપદેશની માત્રા વધી જાય ત્યારે ફરી એકવાર તે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશની જેમ તે શુષ્ક ઉપદેશ બની રહે અને આ કથારચનાના મૂળ હેતુને જ હાનિ થાય.

પ્રાણીકથાઓની જ બીજી લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે તે વાર્તામાં વાર્તા અને એમાં પણ પેટા વાર્તા નિરૂપવાની શૈલી છે. જો કે “બૃહત્કથા, “કાદંબરી” અને ‘દશકુમારચરિત’ તેમજ “મહાભારત” જેવા પ્રસિદ્ધ કથાગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત્ત વાર્તામાંથી બીજીવાત રજૂ કરવાની પદ્ધતિ આપણે ત્યાં ઘણી પ્રચલિત હતી. શ્રી સાંડેસરા કહે છે તેમ કથારસના સ્વરૂપમાં બાધક થાય એવી આ જટિલ પદ્ધતિનો આશ્રય શાથી લેવામાં આવ્યો હશે એનો ટૂંકો ને ટય ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી, પણ પંચતંત્રકારે તો જે સાહિત્યિક રીતિ પોતાના સમયમાં સર્વમાન્ય હતી એને અનુસરીને કથાઓની સંકલના કરી હતી એ દેખીતું છે. ચીનાઈ પેટીની રચના જેમ એક પેટીમાંથી બીજી પેટી અને બીજીમાંથી ત્રીજી પેટી મળે તેવી હોય છે, તેમ અહીં પણ એક વાર્તામાંથી બીજી અને બીજીમાંથી ત્રીજી વાર્તા કહેવાય છે. જો કે આનાથી ઘણી વાર વાચકને મુખ્ય કથાનો દોર પકડી રાખવાનું મુશ્કેલ બને છે તો પણ તે લેખકને તો નવનવી વાર્તાઓ રજૂ કરવાની તક તો આપે છે જે. શ્રી મેકડોનલ જણાવે છે, વાર્તાઓના આખા ગ્રંથની રચના ચીનાઈ પેટીઓની રચનાને મળતી આવતી હોય તેવી જણાય છે. વાત કહેવાની હિન્દુસ્તાનની આ પદ્ધતિનો ઈરાન અને અરબસ્તાનમાં એ પૂર્વેની પાડોશી પ્રજાઓએ સ્વીકાર કર્યો હતો અને સ્વતંત્ર પુસ્તક રચતી વખતે તેઓએ આ જ પદ્ધતિ વાપરી હતી. અલબત્ત “અરેબેયિન નાઈટ્સ’ આ પદ્ધતિમાં રચાયેલા ગ્રંથનો મોટામાં મોટો નમૂનો છે.

પાત્રોના નામકરણની બાબતમાં જેવા ગુણ તેવાં નામ નક્કી કરવાની પંચતંત્રકારની શૈલી નોંધપાત્ર છે. પાત્રોના નામ પરથી જ વાચકોને તે પાત્રોની લાક્ષણિકતાનો ખ્યાલ મળી રહે છે. પાત્રોનાં નામો ક્યારેક એ પાત્રોની પ્રકૃતિ પ્રગટ કરે છે તો ક્યારેક એમની શારીરિક લાક્ષણિકતા પર પ્રકાશ પાડે છે. જેમકે કબૂતરનાં ગળાને આધારે એનું નામ ચિત્રગ્રીવ છે. અભિમાનથી છકી ગયેલા સિંહનું નામ મદોત્કટ છે. માથાની જુનુ નામ મંદવિસર્પીણી છે તો માંકડનું નામ અગ્નિમુખ છે. શિયાળનું નામ ચંડરવ છે. જે એમની શારીરિક લાક્ષણિકતાઓને પ્રગટ કરે છે. આ પ્રકારનાં નામો ક્યારેક કૃત્રિમ લાગે તો પણ ઘણીવાર એનાથી પાત્રનું તાદૃશ્ય ચિત્ર વાચક સમક્ષ પ્રગટ થાય છે.

પ્રાણીઓના વ્યવહારો દ્વારા રજૂ થતા ઉપદેશની બાબતમાં પણ પંચતંત્રકારની એક લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે. પંચતંત્રકાર યથાર્થવાદી છે. જીવનમાં યુસ્ત અર્થમાં આપણે જે નીતિ (moral) ને સમજાવે છીએ તે નીતિના ખ્યાલો કે ચોખલિયા વૃત્તિની પંચતંત્રકારે ક્યારેય હિમાયત નથી કરી. જીવનમાં આવતા પડકારને પહોંચી વળવા માટે જે ઘડીએ જે સાધન યોગ્ય ગણાય એ સાધન કે ઉપાય અજમાવવાની પંચતંત્રકારે બેધડક હિમાયત કરી છે. સાધનશુદ્ધિના કોઈ જડે આગ્રહનો તે પુરસ્કર્તા નથી અને તેથી જ પંચતંત્રમાં પ્રસ્તુત થયેલાં નીતિવચનો કે સુભાષિતોમાં ઘણીવાર એક બીજાથી સામા છેડાનાં દ્રષ્ટિબિંદુઓનું પણ નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે.

કાલિદાસ કે ભવભૂતિએ જે પ્રકારનું જીવનદર્શન રજૂ કર્યું છે તે પ્રકારનું જીવનદર્શન રજૂ કરવાનું પંચતંત્રકારને અભિપ્રેત ન હોવા છતાં એણે જીવનને સ્થિરપદે અવલોક્યું છે અને માનવજીવનમાં એકબીજા સાથે અથડાતાં રહેલાં પરિબળોનો એણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો છે. એણે રજૂ કરેલાં પાત્રો આ જુદા જુદા પરિબળોનાં જ પ્રતીકો છે. જેમ કે શિયાળ લુચ્ચાઈ અને શઠતાનું પ્રતીક છે, સિંહ પરાક્રમી છતાં કાચા કાનના રાજાનું પ્રતીક છે, ગ્રેટ મુર્ખતાનું, બગલો કે દીપડો પૂર્તતા અને દંભનું કે મિથ્યા ધર્માચરણનું પ્રતીક છે. ગાય કે પોડા જેવાં સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનાં મનાતાં પાત્રો પંચતંત્રમાં આવતાં નથી. કારણકે પંચતંત્રકારનું લક્ષ્ય તો પેલા જીવનમાં તનાવો સર્જતાં પરિબળોનું જ નિરૂપણ કરવાનું છે. સારાં નરસાં બધાં જ પાત્રો તરફ લેખકનું તટસ્થ નોંધપાત્ર છે. પ્રાણીપાત્રો દ્વારા જીવનમાં નગ્ન તથ્યોનો આવિષ્કાર કરવાની પંચતંત્રકારની શૈલી રસપ્રદ છે. પંચતંત્રનો મુખ્ય રસ ઠાવકું હાસ્ય પ્રગટ કરવાનો છે. મેકડોનલ જણાવે છે, “પશુઓને માણસના જેવી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં હોવાથી આખા ગ્રંથમાં હાસ્યરસનું એક વિચિત્ર પ્રકારનું તત્ત્વ વ્યાપી રહે છે. “શ્રી સાંડેસરા કહે છે-

“આખાં ગ્રંથમાં પશુપક્ષીઓને માણસના જેવું આચરણ કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે કારણે એક વિશિષ્ટ કુતૂહલનો રસ સાદંત વ્યાપી એ છે. ઈસપની વાર્તાઓમાં પશુઓ આવે છે. ખરાં, પણ તેમાં માનવભાવારોપણ આટલું ઊંડું નથી. એના કારણરૂપે કેટલાક વિજ્ઞાનાએ એવા તર્ક કર્યો છે કે એ માનવભાવારોપણ બિંદુઓની પુનર્જન્મવિષયક માન્યતાને આભારી છે.” તર્કની યથાર્થતા વિષે કોઈ

અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી. પણ ‘પંચતંત્ર’ની કથાઓ એક સંગ્રહ સૂત્રથી જોડાયેલી છે અને છૂટક કથાઓ ઉપરાંત સંગ્રહ રચનારૂપે પણ તેમનું એક વિશિષ્ટ કથવિતવ્ય છે, જે પ્રત્યેક વાર્તાના બોધ સાથે સુસંગત હોવા છતાં તેથી જુદું જ છે. ઈસપની વાર્તાઓમાં એવું નથી, એ કારણે પણ ‘પંચતંત્ર’ ની વાર્તાઓમાં પશુપક્ષીઓમાં માનવભાવારોપો વધારે ગાઢ છે.

ભાષાલેખન અને સાહિત્યિક ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ પંચતંત્ર એક કલાકારની રચના છે. પંચતંત્રનું સ્વરૂપ પ્રાણીકથા હોવા છતાં અને એક ખાસ ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખીને એની રચના થઈ હોવા છતાં એમાં લેખકની સાહિત્યિક ગુણવત્તાના સંસ્પર્શ થયેલા છે. એની ભાષા સાદી છતાં શિષ્ટ અને છટાદાર છે. એનું ગદ્ય પ્રાસાદિક અને રસળતું છે. અન્ય ગ્રંથોમાંથી ઉદ્દ્યુત કરેલા શ્લોકો પણ અનુરૂપ જગાએ મૂકવામાં આવ્યા હોવાથી તે ધારી અસર નીપજાવે છે. કવિને અનુષ્ટુપ છંદ પ્રત્યે વિશેષ પ્રીતિ છે. અને ગદ્યકથાની સરળતાને તે સવિશેષ અનુરૂપ છે. આમ છતાં, લેખક વસન્તતિલકા અને શાર્દૂલવિકીડિત જેવા મોટા છંદોનો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિનિયોગ કરે છે. કથોપકથનમાં લેખકની શૈલી ઘણી જ સરળ અને ચોટદાર બની રહે છે. સામાન્યતા પંચતંત્રકાર સરળ અને લોકભોગ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. લાંબા લાંબા સમાસો, અરૂઢ શબ્દો કે શબ્દપ્રયોગો કે અલંકૃત વર્ણનોનો કથાકારને સહેજપણ મોહ નથી. શ્લેષ કે શાબ્દિક ચમત્કૃતિઓ સર્જવાની કે વિદ્વતા અભિવ્યક્ત કરવાની કોઈ ખેવના નથી. જો કે કેટલીવાર હેતુપૂર્વક ગંભીર શૈલી પ્રયોજે છે. જેમકે “જૂ અને માંકડ”ની વાર્તામાં કે “ગળીથી રંગાયેલા શિયાળ” ની વાર્તામાં આવી ભારેખમ શૈલી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ત્રીજા તંત્રમાં રાજનૈતિક આટાપાટઓની ચર્ચામાં પણ શૈલીની ગંભીરતા અછતી રહેતી નથી. પણ જૂ અને માંકડ વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા ભારેખમ શબ્દો અને ગંભીર શૈલી હાસ્ય રસ નિષ્પન્ન કરવામાં સહાયક પાય છે અને વાર્તાનો વ્યંગ વધારે વૈષક બને છે. આ કથા કિશોરો અને વ્યાવહારિક ઉઆપણના અત્યંતાઓ માટે છે એ હકીકતથી લેખક જાણે સતત સત્માન રહ્યા હોય એમ આપણને જણાય છે.

પંચતંત્રકારની મર્યાદાઓનો આપણે ઉપર એક બે જગાએ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ પૈકીની અની મહત્વની મર્યાદા એ છે કે પંચતંત્રની રચનાપદ્ધતિ શિથિલ છે અને પરિણામે પણ બધા પરવર્તી લેખકોએ અને કદાચ લહિયાઓએ પણ આ કમાનકો સાથે ઘણાં ચેડાં કર્યાં છે. જેને જ્યારે જે ફાવ્યું તે એમાં ઉમેર્યું છે જ્યારે ન ગમ્યુ તે દૂર કરેલું છે. ઘણાં બધા સુભાષિતો એની પ્રસ્તુતતાનો વિચાર કર્યા વિના કે કથાનકના રસને ખ્યાલમાં રાખ્યા સિવાય ઊમેરી દેવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત તંત્રના ઉદ્દિષ્ટ મૈતુ સાથે ઝાઝો સંબંધ ન હોય એવી વાર્તાઓ પણ માત્ર વાયકોના મનોરંજન માટે આપવાનો મોહ ટાળી શકાયો નથી. અને પરિણામે પંચતંત્રની જુદી જુદી પાઠપરંપરાઓમાં વાર્તાઓની તેમજ શ્લોકસંખ્યાઓની નોંધપાત્ર ભિન્નતા જોવા મળે છે. જો કે આવા અતિતીય લોકપ્રિયતા ધરાવતા આ પ્રકારના ગ્રંથમાં આ સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં, પંચતંત્રની રચનાપદ્ધતિ શિથિલ છે એ હકીકત અવશ્ય નોંધપાત્ર છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises)

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. 'પંચતંત્ર'ને હિતોપદેશમાં આવતી કથાઓનો ઉદ્દેશ્ય શો હતો ?

૨. પંચતંત્ર અને મહદંશે એને જ અનુસરતા હિતોપદેશમાં આવતી પ્રાણીકથાઓની લાક્ષણિકતાઓ અને શૈલી પર વિસ્તૃત નોંધ લખો.

7.6 પંચતંત્ર અને હિતોપદેશનો બોધ અને પ્રતીકો

પંચતંત્ર વ્યાવહારિક ડહાપણ અને જીવનકલાના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ છે. એની રચના જ રાજાના મુર્ખ પંડિતોને શાણા અને રાજાનીતિનિપુણ બનાવવા થયેલી છે, એમ એના આત્મખનાં કહેવાયું છે. પ્રાણીકથાને નાતે તે ઉપદેશપ્રધાન સાહિત્ય છે. છતાં, પંચતંત્રમાં આપવામાં આવેલો ઉપદેશ જે અર્થમાં નીતિ (Moral) શબ્દ રૂઢ થયો છે. તે નીતિના ચોકઠામાં બદ્ધ નથી. રાજકુમારોને આ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોવાથી રાજનીતિની ખટપટ અને રાજનીતિનાં અંગોનું એમાં પ્રાધાન્ય છે જ. આમ છતાં, સમગ્રતયા એ ઉદ્દેશ્ય માનવજીવનમાં આવતા પડકારો સામે અને સંઘર્ષમય પરિબળોની સામે માણસને વ્યવહારદક્ષ બનાવવાનો છે, એને માટે જ પંચતંત્રકાર યથાર્થવાદી સાધનશુદ્ધિ જેવા કોઈ જડ આગ્રહોનો હિમાયતી નથી. વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં માણસે કુનેહપૂર્વક કેમ વર્તવું એ એણે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પ્રતિકારની હિમાયત કરીને બેઘડક સુચવ્યું છે. એટલે એ એક વાસ્તવવાદી સલાહકાર છે. ધર્મોપદેશક નથી. આમ છતાં, માનવજીવનની સંકુલતાઓમાં પચતંત્રમાં જે

વ્યાવહારિક ડહાપણનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઘણો જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. હિતોપદેશમાં પણ પંચતંત્રનો બૌદ્ધ જ સરળ રીતે રજૂ થયો છે.

પંચતંત્રની પાંચે તંત્રોમાં એના લેખકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શું છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ, આમ છતાં, પંચતંત્રકાર અને હિતોપદેશકાર એની વિવિધ કથાઓમાં જે ઉપદેશ વારંવાર દોહરાવે છે તેને આ પ્રમાણે મુકી શકાય:

- (૧) પંચતંત્રકાર પુરુષાર્થવાદી છે. પ્રારબ્ધના પ્રાબલ્યનો સ્વીકાર કરવા છતાં તે વારંવાર પુરુષાર્થની હિમાયત કરે છે. અત્યંત નિરાશાજનક સંજોગોમાં પણ માણસે પુરુષાર્થ જાળવી રાખવો જોઈએ એ બાબત એણે વારંવાર દોહરાવી છે. પુરુષાર્થ આત્મનિર્ભર હોવાથી પંચતંત્રકાર સ્વાભાવિક રીતે જ એની હિમાયત કરે છે.
- (૨) માનવજીવનમાં પ્રેમ અને મૈત્રીનું પંચતંત્રકારે ઘણું ગૌરવ કર્યું છે. આ બન્ને તત્ત્વો માનવજીવનને મૂઢુ અને સઘ્ન બનાવે છે અને આ મહાન પરિબળોથી મોટા પડકારોનો પણ સામનો કરી શકાય છે એ પંચતંત્રકારે બતાવ્યું છે.
- (૩) પંચતંત્રકારે જીવનમાં જે બાબત ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે તે છે માલસને માટે જરૂરી એવી સતત જાગૃતિ. મિત્રભેદની કટુણતાના મુળમાં છે પિંગલક અને સંજીવકના પક્ષે જાગૃતિનો અભાવ. જ્યારે સામે પક્ષે બીજા તંત્રમાં જાગૃતિ અને સાવધાનીથી વિજય મેળવતા મિત્રોની કથા દ્વારા પ્રકારાન્તરે આ જ વાત સૂચવી છે. ત્રીજા તંત્રમાં પુવડોની અસાવપતા અને ચોથા તંત્રમાં વાંદરાની જાગૃતિ અને એના શુભ પરિણામની વાત છે, જ્યારે પાંચમું તંત્ર જાગૃતિના અભાવથી ઉત્પન્ન થતા દોષો વર્ણવે છે. મનુષ્ય જાગૃત હોય તો જ જીવનમાં આવતા પડકારોનો સ્વસ્થતાપૂર્વક સામનો કરી શકે અને કુટિલ પરિબળોને મહાત કરી શકે એ પંચતંત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે.
- (૪) પંચતંત્રકારનો ચોથો ઉપદેશ છે “ત્યાગીને ભૌગવી જાણો.” પંચતંત્રકાર પ્રતિપાદિત કરે છે કે પૈસા પેદા કરો, સુખ ભોગવો પણ અતિશય એકલપેટા થશો મા. ધનનો સદુપયોગ અને દાનનો એવું મહિમા કર્યો છે.
- (૫) પંચતંત્રમાં આદિથી અંત સુધી પારણાશક્તિની અગત્ય અને એ કેળવવાના ઉપાય પણ પંચતંત્રકારે બતાવ્યા છે અને જીવનમાં સતત અને ઉત્તરોત્તર ઊંચું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની હિમાયત કરી છે. આ બધો ઉપદેશ વાર્તાસમાં વણાઈને આવ્યો હોવાથી તે સુગ્રાહ્ય અને ઉપાદેય બન્યો છે. કથનક નામનું ઊંટ ભોળા અને મૂર્ખ માણસનું પ્રતીક છે જે દાંભિક માણસોના તર્કછલ અને તર્કવાદનો સહેજે ભોગ બની જાય છે. સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરવાનો દેખાડો કરતાં અને સ્વામીનિષ્ઠાનું જોરશોરથી સમર્થન કરતાં કાગડો, શિયાળ અને દીપડો યુદ્ધ અને કપટી ભૌતિકોનાં પ્રતીકો છે જે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ નિર્દોષ માણસોને ફસાવવા કરતા હોય છે. આ બધાં જ પ્રાણીઓ અને પશુઓની ગતિવિધિનો અભ્યાસ

કરીએ તો સાંપ્રત સમયના રાજકારણીઓમાં આ ખંધા અને શાઠ પ્રાણીઓનું હૂબહૂ પ્રતિબિંબ પડેલું લાગે છે અને એજ આ પ્રાણીકથાઓનું શાશ્વતિક મૂલ્ય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ :

- i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો જવાબ લખો.
- ii) યુનિટના અંતે આપેલા જવાબો સાથે તમારો જવાબ તપાસો.

૧. પંચતંત્રની કથાઓમાં પ્રાપ્ત થતા બૌદ્ધાત્મક સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરો.

૨. પ્રાણીકથાઓમાં આવતાં પ્રાણીઓ ક્યા ક્યા માનવભાવોનાં પ્રતીકો છે તે સ્પષ્ટ કરો.

૩. આ પ્રાણીકથાઓની સાંપ્રત રાજકારણ સાથેની પ્રસ્તુતતા સમજાવો.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ